

**Київський національний торговельно-економічний
університет**

**ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ.
МАКРОЕКОНОМІКА**

Підручник

У двох частинах

Частина 2

*За редакцією В. Д. Лагутіна,
доктора економічних наук, професора*

2-ге видання, доопрацьоване, перероблене

Київ 2021

Розповсюдження і тиражування без офіційного дозволу КНТЕУ заборонено

УДК 330.1
Е 40

Автори: В. Д. Лагутін, д-р екон. наук, проф. (заг. редакція, розд. 18); К. М. Ніколаєць, д-р іст.-екон. наук, проф. (розд. 10); Т. А. Щербакова, канд. екон. наук, доц. (розд. 11, 14, 19); І. П. Соколовська, канд. екон. наук, доц. (розд. 13, 15); Л. В. Лебедева, канд. екон. наук, доц. (розд. 17); І. О. Штундер, канд. екон. наук, доц. (розд. 16); В. Є. Поліванов, канд. екон. наук, доц. (розд. 12)

За редакцією В. Д. Лагутіна, д-ра екон. наук, проф.

Рецензенти: В. Л. Осецький, д-р екон. наук, проф. Київського національного університету ім. Т. Шевченка;
В. І. Кириленко, д-р екон. наук, проф., зав. кафедри Київського національного економічного університету ім. В. Гетьмана;
О. С. Марченко, д-р екон. наук, проф., професор кафедри економічної теорії Національного юридичного університету ім. Ярослава Мудрого;
Г. В. Блакита, д-р екон. наук, проф., зав. кафедри економіки та фінансів підприємства Київського національного торговельно-економічного університету

*Рекомендовано до друку вченою радою Київського національного
торговельно-економічного університету
(протокол № 8 від 25 червня 2020 р.)*

Економічна теорія : підручник : у 2 ч. Ч. 2 Макроекономіка /
Е 40 В. Д. Лагутін, К. М. Ніколаєць, Т. А. Щербакова та ін; за ред.
В. Д. Лагутіна. – 2-ге вид., доопр., перероб. – Київ : Київ.
нац. торг.-екон. ун-т, 2021. – 328 с.
ISBN 978-966-918-028-5 (заг.)
ISBN 978-966-918-030-8 (ч. 2)
DOI: 10.31617/p.knute.2021-532

Підручник «Економічна теорія» підготовлений відповідно до програми дисципліни. У підручнику розглянуто сутність економічної теорії як науки, стан та перспективи розвитку на підставі сучасних теоретичних концепцій. Підручник складається з двох частин: мікроекономіка – де важлива увага приділена теорії поведінки споживача, сутності розвитку підприємства, розвитку конкурентних відносин; макроекономіка – розглянуто ринки національної економіки та їх рівновага, проблеми макроекономічної нестабільності.

Для студентів закладів вищої освіти та всіх, хто цікавиться проблемами економічної теорії.

УДК 330.1

ISBN 978-966-918-028-5 (заг.)
ISBN 978-966-918-030-8 (ч. 2)

© Лагутін В.Д., Уманців Ю.М., Щербакова Т.А.,
Ожелевська Т.С., Лебедева Л.В., 2017
© Київський національний торговельно-
економічний університет, 2017
© Лагутін В. Д., Ніколаєць К. М., Щербакова Т. А.,
Соколовська І. П., Лебедева Л. В., Штундер І. О.,
Поліванов В. Є., 2021
© Київський національний торговельно-
економічний університет, 2021

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
Розділ 10. ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ	7
10.1. Теоретичні погляди на роль держави в економіці та їх еволюція.....	7
10.2. Держава як суб'єкт економічної системи	17
10.3. Економічні функції держави	22
10.4. Форми, методи та інструменти державного регулювання економіки	26
10.5. Національні моделі державного регулювання економіки.....	35
Питання для самоконтролю.....	40
Розділ 11. МАКРОЕКОНОМІЧНІ ПОКАЗНИКИ У СИСТЕМІ НАЦІОНАЛЬНИХ РАХУНКІВ	42
11.1. Економічний кругообіг: моделі та суб'єкти	42
11.2. Система національних рахунків як нормативна база макроекономічного рахівництва.....	45
11.3. Валовий внутрішній продукт та методи його вимірювання	51
11.4. Співвідношення між основними показниками у СНР.....	56
11.5. Валовий внутрішній продукт та суспільний добробут.....	64
Питання для самоконтролю.....	67
Розділ 12. СУКУПНИЙ ПОПИТ ТА СУКУПНА ПРОПОЗИЦІЯ	69
12.1. Сукупний попит (AD) та його структура.....	69
12.2. Сукупна пропозиція (AS): зміст, графік, чинники, що її визначають.....	76
12.3. Рівновага сукупного попиту і сукупної пропозиції. Модель AD-AS.....	82
12.4. Еволюція моделей макроекономічної рівноваги.....	90
Питання для самоконтролю.....	94
Розділ 13. СПОЖИВАННЯ, ЗАОЩАДЖЕННЯ ТА ІНВЕСТИЦІЇ	96
13.1. Доходи, їх види та джерела формування у ринковій економіці.....	96
13.2. Споживання та заощадження у структурі доходів домашніх господарств	99
13.3. Кейнсіанська концепція споживання та заощадження.....	104
13.4. Неокласичні концепції споживання	111
13.5. Інвестиції як компонент сукупних витрат. Сутність мультиплікатора	116
Питання для самоконтролю.....	123
Розділ 14. ФІСКАЛЬНА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ	125
14.1. Податки: сутність та функції. Податкові ставки та податкові надходження	125
14.2. Фіскальна політика: цілі та інструменти.....	132
14.3. Фіскальна політика та державний бюджет	136
14.4. Бюджетний дефіцит: причини виникнення та економічні наслідки	142
14.5. Державний борг та його структура.....	148
Питання для самоконтролю.....	153

Розділ 15. ГРОШОВИЙ РИНОК ТА МОНЕТАРНА ПОЛІТИКА	155
15.1. Концепції виникнення та суті грошей	155
15.2. Форми грошей та їх функції	160
15.3. Механізм функціонування грошового ринку	167
15.4. Банки, їх види та функції	173
15.5. Сутність монетарної (грошово-кредитної) політики	182
Питання для самоконтролю	190
Розділ 16. МАКРОЕКОНОМІЧНА РІВНОВАГА НАЦІОНАЛЬНОГО РИНКУ	192
16.1. Макроекономічна рівновага та її види	192
16.2. Кейнсіанська модель рівноваги товарного ринку	194
16.3. Поєднання рівноваги на товарному та фінансовому ринках.....	200
16.4. Поєднання рівноваги на товарному та грошовому ринках	204
16.5. Загальна рівновага на ринках товарів та послуг, фінансів, грошей та цінних паперів. Модель IS-LM	208
Питання для самоконтролю	214
Розділ 17. МАКРОЕКОНОМІЧНА НЕСТАБІЛЬНІСТЬ: ІНФЛЯЦІЯ ТА БЕЗРОБІТТЯ	216
17.1. Інфляція: сутність, види та методи вимірювання	216
17.2. Інфляція попиту та пропозиції та їх моделювання у моделі AD-AS	220
17.3. Соціально-економічні наслідки інфляції	224
17.4. Антиінфляційна політика держави та її роль у стабілізації економіки.....	230
17.5. Сутність, суб'єкти та механізм функціонування ринку праці	232
17.6. Рівень зайнятості та рівень безробіття	237
17.7. Безробіття: причини, види, наслідки. Закон Оукена.....	240
17.8. Державне регулювання зайнятості	245
Питання для самоконтролю	249
Розділ 18. ЦИКЛІЧНІ КОЛИВАННЯ ТА ЕКОНОМІЧНЕ ЗРОСТАННЯ	251
18.1. Економічні цикли	251
18.2. Теоретичні пояснення причин циклічних коливань	256
18.3. Особливості глобальної фінансово-економічної кризи 2008–2009 років	262
18.4. Сутність економічного зростання.....	267
18.5. Моделювання економічного зростання.....	275
Питання для самоконтролю	281
Розділ 19. МАКРОЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА У ВІДКРИТІЙ ЕКОНОМІЦІ	283
19.1. Сучасні форми інтеграції країни у міжнародні економічні відносини.....	283
19.2. Міжнародна торгівля та її економічні основи	296
19.3. Міжнародний рух капіталів.....	307
19.4. Міжнародна міграція робочої сили	312
19.5. Валютний курс та його регулювання	315
Питання для самоконтролю	326

ПЕРЕДМОВА

Друга частина підручника «Економічна теорія. Макроекономіка» присв'ячена теоретичному розгляду макроекономічних проблем. Макроекономічна теорія є надзвичайно важливою навчальною дисципліною, що досліджує механізми функціонування і розвитку національної і міжнародної економіки як єдиної цілісної системи, і розрахована на студентів, які вже вивчили мікроекономіку і мають знання з основ ринку і ринкових відносин. Це дає можливість вивчення макроекономіки на якісно новому і вищому ступені.

Макроекономіка – це фундаментальна економічна наука, об'єктом дослідження якої є економіка з її багатогранністю та різноманітністю. У другій частині підручника виокремлено й проаналізовано важливі економічні категорії: споживання, заощадження, інвестиції, мультиплікатор, інфляція, безробіття, бюджетний дефіцит, грошові агрегати, фінанси, валютний курс тощо. Ці макроекономічні поняття логічно пов'язані між собою і характеризують один і той самий предмет дослідження.

Важливу увагу приділено аналізу різних макроекономічних моделей у контексті їх генезису. Розуміння сутності цих моделей необхідне для аналізу багатьох економічних проблем сучасності.

Наведено ідеї та висновки, які поділяють більшість економістів. Водночас авторським колективом розглянуто важливі питання, що залишаються дискусійними у сучасній макроекономічній науці, зокрема щодо змісту державного регулювання економіки, теорії макроекономічної нестабільності, теоретичного відображення новітніх кризових процесів і явищ тощо.

Вивчення макроекономіки сприятиме формуванню у студентів цілісного системного уявлення про природу, сутність, механізм розроблення і реалізації макроекономічної

політики – фіскальної (бюджетно-податкової) і монетарної (грошово-кредитної).

Вивчення макроекономіки сприятиме формуванню сучасного економічного мислення у студентів, а також засвоєнню макроекономічних моделей і закономірностей, принципів макроекономіки в їх науково-пізнавальній і практично-прикладній функціях. Знання макроекономічної теорії має стати надійною основою розвитку професіоналізму майбутнього фахівця.

У другій частині підручника «Економічна теорія. Макроекономіка» розкрито широкий спектр питань, пов'язаних із визначенням економічних функцій держави, теорій нерівноваги, нестабільності і динаміки (рецесії і зростання), основних форм сучасних міжнародних економічних та валютно-фінансових відносин, причин виникнення та шляхів розв'язання сучасних глобальних проблем людства.

Моделі, графіки, математичні формули і теоретичний табличний матеріал, наведені у підручнику, використані авторами за джерелами: Abel A. (2011) *Macroeconomics* / A. Abel, B. Bernanke, D. Crodshor. 7th edition. Pearson; Blanchard O. (2013) *Macroeconomics. Global Edition* / O. Blanchard, D. Jonson. 6th edition. Pearson; Mankiw N. G. (2016) *Macroeconomics* / N. Mankiw. 9th edition. New York: Worth Publishers.

Розділ 10

ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

- 10.1. Теоретичні погляди на роль держави в економіці та їх еволюція.
- 10.2. Держава як суб'єкт економічної системи.
- 10.3. Економічні функції держави.
- 10.4. Форми, методи та інструменти державного регулювання економіки.
- 10.5. Національні моделі державного регулювання економіки.

10.1. Теоретичні погляди на роль держави в економіці та їх еволюція

Суспільна роль макроекономіки реалізується шляхом розроблення і реалізації макроекономічної політики держави, характер і цілі якої обумовлені особливостями національної економіки країни. **Макроекономічна політика** – сукупність важелів та інструментів, які застосовує держава для регулювання національної економіки.

Головними видами макроекономічної політики є фіскальна і монетарна політика. Об'єктом фіскальної, або бюджетно-податкової політики є податки та урядові видатки, суб'єктом – законодавчий та виконавчий органи держави. Суб'єктом монетарної, або грошово-кредитної політики виступає, насамперед, центральний банк країни, об'єктом – грошова пропозиція.

Макроекономічна політика держави передбачає використання економічних інструментів впливу на економіку, застосування яких поліпшує макроекономічну ситуацію у країні.

Базову теорію економічної політики держави розробив нідерландський економіст Я. Тінберген (1903–1994)¹. Він обґрунтував основні кроки щодо вироблення оптимальної економічної політики. По-перше, уряд повинен визначити кінцеві цілі політики, що, як правило, обираються у контексті максимізації функції суспільного добробуту. По-друге, уряд визначає цільові показники, яких прагне досягти. По-третє, уряд повинен оцінити, якими інструментами він володіє. По-четверте, уряду слід мати у своєму розпорядженні модель економіки, що пов'язувало б цільові показники та інструменти їх досягнення.

Отже, одне з головних завдань макроекономіки – обґрунтування економічної політики держави. Надійний теоретичний макроекономічний базис забезпечує об'єктивність і неупередженість політичного підходу до економічних проблем. Щоб проводити правильну економічну політику, державі необхідно насамперед об'єктивно оцінювати реальну ситуацію у макроекономічній сфері.

Держава – це одна із найголовніших форм суспільної організації, що може бути представлена у вигляді території, на якій вона існує, політичних інститутів, які здійснюють суверенну владу в межах цієї території, та державної символіки. У країнах Стародавнього Сходу та у період Середньовіччя держава розглядалася як суспільні відносини, що мають божественне походження, а тому вимагають беззастережного підкорення одних іншим. Проте вже у Стародавній Греції з державою почали пов'язувати вимоги справедливості (піфагорійці), законності (Сократ) та турботу про суспільне благо (Демокрит). Моделювання «справедливих» економічних відносин було присутнє й у теорії ідеальної держави Платона, де кожна людина повинна займатися визначеною їй працею. Аристотель розглядав державу як вищу форму спілкування між людьми,

¹ Tinbergen J. On the Theory of Economic Policy. Amsterdam, «North Holland», 1952. 78 p.

яка серед іншого передбачає визначення головних засад економічної діяльності.

Проте переважно теоретичні міркування щодо ролі держави у визначенні характеру та спрямування економічних відносин стали поєднувати із прикладними дослідженнями у більш пізній період.

Таким чином, дослідження ролі держави у сфері формування та модернізації економічних відносин набули великого значення для моделювання розвитку суспільних та державних інститутів². Формування потреби у втручанні держави в механізми економічних відносин обумовило необхідність теоретичного обґрунтування економічної політики за визначення характеру взаємозалежності її спрямування із стабільністю економічного, політичного та соціального розвитку держави.

У період формування ринкових відносин була сформована економічна доктрина меркантилізму, що визнавала необхідність державного регулювання розвитку торгівлі та промисловості.

Прихильники меркантилізму виступали за запровадження політики протекціонізму, орієнтованої на захист вітчизняного виробника. Держава мала запровадити підвищення мита на імпортні товари, що конкурують із вітчизняними, обмеження вивезення сировини, яка може бути перероблена власними силами. Ці заходи спрямовувалися на забезпечення збагачення власної країни за рахунок максимального сприяння місцевим виробникам та створення штучних перепон для іноземних підприємців.

Захист інтересів вітчизняного виробника був чи не найкраще у світі реалізований в Англії. Розвиток промисловості цієї країни дозволив їй не лише на рівних конкурувати з іншими західноєвропейськими державами, а й посісти провідні позиції у світі. Максимально можливе сприяння розвитку вітчизняної промисловості порівняно швидко зміц-

² Ясько Ю. Економіка ХХІ ст.: трансформація ролі держави // Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. 2019. №4. С. 34–43.

нило позиції Англії і створило умови для посилення її впливу на зовнішніх ринках.

Посилення англійських виробників потребувало теоретичного обґрунтування їх подальшої економічної експансії. У таких умовах були вперше сформульовані ідеї економічного лібералізму представниками класичної економічної теорії. Такі ідеї були обґрунтовані А. Смітом у праці «Дослідження про природу і причини багатства народів».³ А. Сміт стверджував, що держава мала виконувати функцію «нічного сторожа», максимально скоротивши втручання у розвиток економічних відносин. У ХІХ ст. доктрина А. Сміта користувалася загальним визнанням, залишаючи далеко позаду інші економічні теорії. Хоча послідовники класичної школи пропонували власні корективи та доповнення до класичної теорії, її різноманітні трактування, кілька фундаментальних принципів, декларованих А. Смітом, залишилися незмінними протягом тривалого часу. Це, зокрема, принцип невтручання держави в економіку та свобода міжнародної торгівлі. Саме ці погляди покладені в основу так званої класичної політекономії. Так, представник класичної школи Д. Рікардо стверджував, що держава не повинна регулювати виробництво, обмін та розподіл, а державна політика у цій сфері має будуватися на визначенні оптимального розміру та форми оподаткування.

Німецький дослідник Ф. Ліст сформулював необхідність активної позиції держави в економічній політиці. У своїй праці «Національна система політичної економії, міжнародної торгівлі, торгова політика й німецький митний союз» (1841) він доводив, що основним методом мало бути «повчання історії», тобто історичні порівняння, історичний метод. Це визначило назву наряду як історичної школи Німеччини. Ф. Ліст головний предмет досліджень економічної теорії вбачав у визначенні ролі держави у конкретній історичній ситуації та можливі варіанти її діяльності у сфері

³Сміт А. Дослідження про природу і причини багатства народів. Київ: Наш формат, 2018. 736 с.

активізації національних продуктивних сил суспільства. Він започаткував теорію продуктивних сил, основні положення якої базувалися на твердженнях, що зростання суспільного багатства досягається унаслідок узгодженої діяльності людей. Ф. Ліст звернув увагу на необхідність розвитку державного сектору економіки, а також велику роль відводив державному управлінню в економічному розвитку та примноженню національного багатства.⁴

Максимізованим викладом необхідності втручання держави в економічний розвиток стала марксистська теорія, прихильники якої виступали за знищення приватної власності та встановлення державного контролю над соціально-економічними процесами.

Погляди К. Маркса та Ф. Енгельса переважно були сформовані в умовах швидкого формування робітничого класу в період промислового перевороту. Робітники як представники нової соціальної верстви потребували виваженої системи соціального захисту, який могла забезпечити лише держава. При тому представники класичної школи не могли пояснити природу недоліків капіталізму, серед яких виділялася тенденція до зростання майнової нерівності та посилення експлуатації працівників. Марксистичні запропонували перетворити державу «з органу, що стоїть над суспільством, на орган, цьому суспільству цілком підлеглий» і стежити протягом певного періоду за забезпеченням соціальних інтересів. А з часом держава має взагалі зникнути, оскільки її основна функція пригнічення одного класу іншим стане непотрібною.⁵

К. Маркс заклав основи нового напрямку в дослідженні економічних і соціальних процесів, зокрема щодо обґрунтування ідеї етатизму як необхідності максимізації державного контролю над всіма сферами життя суспільства.

⁴ The National System of Political Economy / F. List / [Web resource]: <https://oll.libertyfund.org/titles/list-the-national-system-of-political-economy>

⁵ Маркс К. К критике политической экономии / К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения. Изд. 2-е. Т. 13. М.: Политиздат, 1959. 771 с.

Альтернативою поглядам К. Маркса були дослідження представників маржиналізму, який виник під впливом появи складніших форм господарювання та взаємовідносин між ринком та державою, а також необхідності державного обмеження монополізації економіки в умовах прискорення науково-технічного прогресу.

Реакцією й опозицією розвитку монополістичному капіталізму став інституціоналізм. Інституціоналісти вважають, що розвиток суспільства можливий лише за умови формування сильного інституційного середовища, і саме держава має активно впливати на нього, оскільки спонтанне створення інститутів не завжди приводить до позитивних наслідків в економіці та може створити інститути, що суперечать інтересам суспільства.

Проте до 1930-х років серед учених-економістів загалом панувала думка, що за допомогою механізму вільного ціноутворення економіка автоматично прямує до рівноваги, за якої сукупний попит дорівнює сукупній пропозиції. Переосмислення ролі держави в економіці відбулося впродовж 30-х рр. ХХ ст. у період Великої депресії, коли визначення необхідності та доцільності державного регулювання опинилося в центрі наукових дискусій. У цей час Дж. М. Кейнс висунув теорію «регулювання капіталізму», започаткувавши тим самим новий напрям економічної науки, який свою назву – «кейнсіанство» – отримав від імені автора основних концепцій.

Дж. М. Кейнс зробив акцент на аналізі нерівноважних станів економіки та визнання вирішальної ролі держави у регулюванні економіки в нерівноважних станах, дійшовши висновку про необхідність регулювання сукупного попиту шляхом «централізованого контролю для досягнення узгодженості між схильністю до споживання та спонуканням інвестувати... частково відповідною системою податків, частково фіксацією норми процента і, можливо, іншими способами».⁶

⁶Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег. Антология экономической классики: в 2 т. М.: ЭКОНОМ, 1993. Т. 2. С. 428–429.

Головним завданням держави він вважав регулювання рівня зайнятості та національного доходу за допомогою стимулювання ефективного попиту шляхом перетворення заощаджень на інвестиції. Основною причиною падіння виробництва – недостатність сукупного попиту, оскільки саме він має бути головним об'єктом державного втручання в економіку. Заслугою Дж. М. Кейнса є те, що він у своїх працях звернув увагу на особливості та закономірності проявів взаємозв'язків економічних процесів та макrorівні та довів необхідність комплексної системи державного регулювання ринкової економіки.⁷

Погляди Дж. М. Кейнса були розвинуті його послідовниками – некейнсіанцями, які доводили необхідність державного регулювання економіки не лише у періоди економічних криз, а й на стадії економічного піднесення. Головним інструментом державного регулювання економічних процесів вони вважали державний бюджет, наголошуючи, що розподіл значної частини національного доходу (до 40–50%) державою може забезпечити економічну рівновагу і стимулювати економічне зростання.

Серед неокласичних теорій виділяються монетаризм, раціональних очікувань та «економіка пропозиції». Прихильники цих теорій визнають необхідність державного втручання в економіку, але зводять його до мінімуму, віддаючи перевагу опосередкованим методам впливу держави.

Прихильники монетаризму (або чиказької школи неолібералізму) пропагують регулювання грошового обігу. Лідер цієї школи М. Фрідмен теоретично обґрунтував антиінфляційні заходи, серед яких виділив жорстке обмеження пропозиції грошей і кредитування, скорочення друку грошей (збільшення їх кількості передбачалося відповідно до зростання виробництва), урізання соціальних програм. У праці «Капіталізм і свобода» дослідник зазначив, що «основними сферами державної політики, дотичними до економічної стабільності,

⁷Уманців Ю. М., Сонько Ю. А., Лазерна І. В. Макроекономічний аналіз. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2019. С. 9.

є монетарна і податково-бюджетна політика».⁸ Твердження М. Фрідмена, що приріст грошової маси не повинен перевищувати 3–5% на рік, лягло в основу політики багатьох країн світу і більшості міжнародних валютно-фінансових організацій.⁹ Прихильники теорії раціональних очікувань досліджували ефективність економічної політики з огляду на діяльність економічних суб'єктів, що мають відповідні очікування, виходячи із набутого досвіду, а також стверджували, що суб'єкти господарювання без держави можуть ухвалювати оптимальні рішення. Теорія «економіки пропозиції», ідеї якої суттєво вплинули на економічну політику держав у 80-ті рр. ХХ ст., пропагує стимулювання пропозиції, зниження витрат, скорочення податків та соціальних програм.

Проте впровадження рекомендацій західних експертів щодо монетаризму призвело до серйозних провалів в економіці постсоціалістичних країн, що суперечило передбаченням прихильників неолібералізму.

Реакцією на ці провали стала поява нової кейнсіанської парадигми як альтернативної теоретичної платформи. Її розробник Дж. Стигліц наголошував, що «велике питання» глобальної економіки ХХІ ст. полягає у тому, якою має бути у ній роль держави.¹⁰ Він зазначав, що державне регулювання повинно складатися із грошово-кредитного (відсоткова ставка, норма резервування, операції на відкритому ринку, валютна політика, емісія грошей), бюджетно-податкового (податкове регулювання, політика трансферів і витрат уряду, міжбюджетна політика), соціального (соціальна політика, фіскальні пільги) та зовнішньоекономічного регулювання (валютна політика, митна політика, міграційна політика, податкові інструменти протекціонізму). Дж. Е. Стигліц відзначив

⁸Фрідмен М., Фрідмен Р. Капіталізм і свобода. Київ: Наш формат, 2017. С 48.

⁹Фрідмен М. Основы монетаризма: [пер. с англ.] / под науч. ред. Д.А. Козлова. М.: ТЕИС, 2002. 175 с.

¹⁰Стиглиц Дж. Крутое пике: Америка и новый экономический порядок после глобального кризиса. М.: Эксмо, 2011. С. 242.

вкрай важливу роль держави за умов ринкових невдач, які визначають економічне обґрунтування діяльності уряду.¹¹

У сучасних умовах, коли зростаючий вплив на розвиток економіки чинить глобалізація, пошук нових форм і методів впливу держави на економіку, удосконалення теорій державного регулювання відповідно до змін середовища призвело до появи теорії «неокласичного синтезу», яка поєднує сучасну кейнсіанську теорію із неолібералізмом і стала теоретичною основою змішаної системи регулювання економіки. Один із найбільш відомих розробників теорії «неокласичного синтезу», лауреат Нобелівської премії з економіки П. Самуельсон стверджував, що ринкова економіка підпорядкована дії природних сил і вона є економікою суворого порядку. Але на певному етапі постає необхідність державного втручання, яке має відповідати трьом принципам – бути ефективним, стабільним, справедливим. Впровадження монетарної та фіскальної політики допомогло знизити безробіття та забезпечити набагато більш стабільні ціни за останні два десятиліття. Звісно, це не магічний засіб, тому що рецесії досі залишаються актуальною проблемою, а макроекономічні інструменти не поширились по всьому світу. Але фундаментальні знання надають можливість зменшити ризики галопуючої інфляції та глибоких депресій.¹²

Неоінституціоналісти для пояснення ролі держави в економіці запропонували теорію суспільного вибору, в основу якої було покладено ідею виявлення взаємозалежності політичних та економічних явищ, застосування економічних методів до вивчення політичних процесів. Дж. М. Б'юкенен виходив із припущення, що принцип раціональної економічної поведінки людини може бути застосований у дослідженні будь-якої сфери діяльності, де людина робить вибір, у тому числі й у дослідженні політичних процесів. На його думку, політика є

¹¹Стігліц, Джозеф Е. Економіка державного сектору. Київ: Основи, 1998. С. 103–113.

¹²Samuelson, Paul A. and William D. Nordhaus. Economics. 18th ed. New York: McGraw-Hill Inc, 2005. 776 с.

складною системою обміну між індивідами, де вони колективно намагаються досягти своєї приватної мети, оскільки не можуть реалізувати її за допомогою звичайного ринкового обміну». ¹³ Дж.-К. Гелбрайт стверджував, що необхідність зростання впливу держави обумовлена необхідністю дотування окремих галузей економіки (транспорт, медичне обслуговування тощо). Дж.-К. Гелбрайт серед функцій державного регулювання виділив регулювання, стимулювання, управління економікою. ¹⁴

У сучасний період актуалізовано дослідження, присвячені визначенню умов, коли держава буде найкращим чином працювати в інтересах суспільства. Д. Аджемоглу та Дж. Робінсон довели, що в основі поступального розвитку країн є не культура чи географія, а інституції, що наділяють владою і можливостями широкі верстви суспільства. Політичні та економічні інституції задають «правила гри», визначають, кому належить влада та у який спосіб розподіляються ресурси та можливості. Д. Аджемоглу і Дж. Робінсон стверджували, що «... держава неминуче тісно пов'язана з економічними інститутами як сила, що підтримує закон і порядок, захищає приватну власність і часто виступає головним провайдером публічних послуг». ¹⁵

Т. Пікетті зазначав, що у ХХІ ст. національна держава залишається важливим рівнем, на якому можна модернізувати будь-яку соціальну та фіскальну політику й розвивати нові форми управління та спільної власності, проміжні між державною і приватною». ¹⁶ Подібну позицію відстоював і Ха-Юн Чанг, який наголошував, що «... держава – це й досі найпотужніший організаційний інструмент, який винайшло

¹³Бьюкенен Дж. Конституция экономической политики // Сочинения. Серия «Нобелевские лауреаты по экономике». Т.1. М.: Таурис Альфа, 1997. 560 с.

¹⁴Гелбрейт Дж. Новое индустриальное общество. Избранное. М.: Эксмо, 2008. 1200 с. (Антология экономической мысли).

¹⁵Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Чому нації занепадають? Походження влади, багатства і бідності. 2-ге вид., випр.: пер. з англ. Київ: Наш формат, 2017. С. 69.

¹⁶Пікетті Тома. Капітал у ХХІ ст. Київ: Наш формат, 2016. С. 581.

людство, а тому великі економічні (й соціальні) зміни без нього втілити доволі складно».¹⁷

У сучасний період актуалізовано й дослідження, які висвітлюють мотивацію ухвалення рішень. Так Р. Галер показав важливе значення створення та розвитку поведінкової економіки для прогнозування реакції громадян на ухвалення певних рішень державними органами, у тому числі й у сфері оподаткування.¹⁸

Сучасні дослідження доводять важливу роль держави у забезпеченні поступального розвитку економіки, а також розв'язання важливих соціальних проблем. Дослідження ролі держави в економіці довели продуктивність виваженого синтезу різних напрямів наукових пошуків із застосуванням міждисциплінарного підходу та новітніх методів пошуку та обробки інформації.

10.2. Держава як суб'єкт економічної системи

Держава – це універсальна організація суспільства, яка забезпечує управління важливими сферами суспільного життя. Усім суспільствам потрібна держава, здатна захистити від зовнішніх та внутрішніх загроз і забезпечити виконання загально визнаних законів¹⁹.

У громадянському суспільстві діє правова держава. Правова держава – це держава, діяльність якої обмежена правовими нормами і законами. Держава виконує лише ті функції, що дозволяються законом. Суспільство і громадяни роблять те, що не заборонено законом.

Особливою ознакою правової держави є принцип розподілу влади. У правовій державі мають місце три гілки

¹⁷Ха-Юн Чанг. Економіка. Інструкція з використання. Київ: Наш Формат, 2016. С. 330.

¹⁸ Галер Р. Поведінкова економіка. Київ: Наш формат, 2018. 464 с.

¹⁹ Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії. Київ: Наш формат. 2019. С.45.

влади: законодавча, яка представлена парламентом; виконавча, яка представлена урядом, що здійснює функції управління і регулювання економікою, розпоряджається виробничими і фінансовими ресурсами; судова, яка визначає відповідність прийнятих рішень і дій законодавство. У суспільствознавчій літературі досить часто пишуть про четверту гілку влади – засоби масової інформації.

Вплив держави на соціально-економічний розвиток здійснюється в умовах існування певної економічної системи. Відповідно до типу економічної системи держава виробляє суспільні блага у сфері оборони, правопорядку, інфраструктури, освіти, науково-дослідної роботи, утримує пам'ятки культури, стягує податки, перераховує кошти з одного сектору господарства до іншого та здійснює соціальні виплати.

Державне регулювання економіки – це система заходів законодавчого, виконавчого та контролюючого характеру, що формується та втілюється у життя державними установами для забезпечення стабільного розвитку економіки в умовах існуючої економічної системи.

Основною метою державного регулювання є забезпечення загальних умов суспільного відтворення із визначенням умов діяльності «господарюючих суб'єктів і забезпеченням ефективного контролю за їх виконанням. Такі умови забезпечуються створенням правової основи економічної діяльності, а також суттєво впливають на формування виробничих рішень, формуючи поведінку суб'єктів економічної діяльності.²⁰

Цілі державного регулювання на кожному історичному етапі залежать від багатьох чинників: рівня загального розвитку економіки; структури економіки на сучасному етапі та бажаної у майбутньому; міри участі країни в міжнародному поділі праці.

Із визначення державного регулювання економіки та залежно від типу економічної системи впливає, що об'єктом

²⁰Стігліц, Джозеф Е. Економіка державного сектору. Київ: Основи, 1998. С. 52–53.

державного регулювання економіки є економічна діяльність та соціально-економічні процеси.

У широкому розумінні об'єктом державного регулювання є економіка країни у цілому. Проте механізм управління регульованою ринковою економікою включає й елементи ринкового саморегулювання, які в певні проміжки часу та певною мірою самостійно справляються з процесами, що відбуваються в економіці, і тому не вимагають державного впливу. Саме це й дає підстави говорити про об'єкти державного регулювання у вузькому розумінні цього слова.

Таким чином, у вузькому розумінні об'єктами державного регулювання економіки є ті умови, процеси, відносини, елементи та сектори економіки, функціонування яких ринковий механізм забезпечує незадовільно або не забезпечує взагалі (наприклад: економічний цикл, структура економіки, інвестиційна діяльність, грошовий обіг, інфляція, оточуюче середовище, блок соціальних проблем (зайнятість, доходи населення, соціальний захист, підготовка та перепідготовка кадрів).

Об'єктами державного регулювання економіки є всі соціально-економічні процеси, що відбуваються у національній економіці в цілому, а також на окремих її рівнях і ланках, тобто і макро-, і мікро-, і мезоекономіка (економічний цикл, структура економіки, інвестиційна діяльність, інноваційні процеси, грошовий обіг, інфляція, ціни, платіжний баланс тощо).

До об'єктів державного регулювання економіки за рівнем завдань, які вони вирішують, належать підприємства (фірми); галузі; регіони; сектори економіки (промисловість, сільське господарство); загальногосподарські процеси і відносини (економічні цикли, грошовий обіг, зайнятість, інфляція, ціни); глобальні процеси (соціальні відносини, екологія); зовнішньоекономічні зв'язки; наднаціональні і світогосподарські відносини (інтеграційні процеси, участь у міжнародних економічних організаціях).

В умовах існування традиційної економічної системи вплив держави на економічну діяльність, як правило, обмежувався заходами, спрямованими на розвиток торгівлі, товарно-грошових відносин (залежно від економічних можливостей певної країни), захист власності та елементів соціальної драбини, а також розвиток поселенської структури (у тому числі й за рахунок завоювання нових територій).

За ринкової економічної системи держава багато зусиль докладала для розвитку підприємництва, торгівлі та технічних засобів виробництва, забезпечення стійкості грошової одиниці, вигідних умов забезпечення виробників ресурсами. В умовах командно-адміністративної системи спостерігалася максимізація зусиль щодо одержавлення економіки, забезпечення формування та виконання планових показників економічного і соціального розвитку.

Змішана економічна система поєднує і передбачає пошук ефективніших за ринкові варіанти способів задоволення потреб у суспільних благах, а також необхідності вирівнювання зовнішніх ефектів, породжених неспроможністю ринку у певних ситуаціях розв'язати завдання розвитку, економіки та її складових (конкурентного ринкового середовища, монополізму, економічних циклів, макроекономічних криз тощо).²¹

Суб'єктом регулювання є держава в особі державних органів управління (президента, парламенту, уряду, місцевих адміністрацій), яка для розв'язання складних соціально-економічних проблем, всебічного врахування інтересів залучає наукові установи, політичні партії, громадські та релігійні організації.

Суб'єкти державного регулювання економіки – це носії, виразники та виконавці господарських інтересів. Носії інтересів – це соціальні групи, наймані робітники та власники підприємств, фермери та земельні власники, управлінці та

²¹Уманців Ю.М., Міняйло О.І., Косик В.І. Механізм економічної політики. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2010. 436 с.

акціонери, інвестори та ін. У кожної з цих груп є свої інтереси, зумовлені їх соціально-економічним становищем, а також належністю до того чи іншого регіону, виду діяльності.

У рамках державного регулювання економіки здійснюється певна економічна політика, яка є системою спланованих, науково обґрунтованих заходів, спрямованих на зміну господарських процесів і явищ, що мають місце у національній економіці, метою яких є досягнення конкретних цілей. Завданнями економічної політики є не лише стабілізація суто економічних процесів, а й захист сфер, які не завжди є вигідними для приватного бізнесу: освіта, наука, медицина, захист навколишнього середовища, оборона, охорона громадського порядку, соціальні суспільні блага тощо.

До головних напрямів економічної політики належить, зокрема політика:

- монетарна або грошово-кредитна (система заходів, спрямованих на управління кількістю грошей в обігу);
- фіскальна або фінансово-бюджетна (система управління податками та бюджетними витратами);
- митна (регулювання обсягів експорту та імпорту);
- валютна (управління курсами валют та методологією їх встановлення);
- інноваційна (поєднує в собі науково-технічну та інвестиційну політику, тобто розробку нових технологій і товарів та їх впровадження у виробництво);
- цінова (формування цін в окремих галузях та на певні товари);
- регіональна (визначення характеру і спрямування соціально-економічного розвитку окремих територій);
- структурна (дії держави, спрямовані на структурні перетворення (зміни) в економіці, визначення її пріоритетних ланок та оптимального співвідношення між ними (промисловістю і сільським господарством, експортом та імпортом, виробництвом і споживанням, ринковим і неринковим секторами економіки тощо);

– соціальна (діяльність держави щодо створення та регулювання соціально-економічних умов життя суспільства з метою підвищення добробуту його членів, усунення негативних наслідків функціонування ринкових процесів, забезпечення соціальної справедливості та соціально-політичної стабільності у країні).

Таким чином, втручання держави в економіку пройшло довгий історичний шлях від його мінімізації до оптимального збалансування із вільними ринковими відносинами на основі результатів новітніх наукових досліджень, що сформувало тип змішаної економічної системи, у якій поєднання ринкових відносин із заходами державного впливу здійснюється на основі уявлень про роль і місце певної країни у світовому поділі праці.

10.3. Економічні функції держави

Уявлення про економічні функції держави змінювалися залежно від історичних умов, типу економічної системи та характеру економічних відносин.

Представники класичного лібералізму акцентували увагу на участі держави у регулюванні економічних відносин між громадянами, категорично виступаючи проти державного втручання в економічну та соціальну сфери. Марксистичні наголошували на класових функціях держави, яка, на їх думку, була створена для захисту економічних інтересів панівного класу. Кейнсіанці розробили концепцію держави всезагального благоденства, де економічна діяльність громадян регулюється через прогресивне оподаткування, державну власність, бюджетну політику, планування та підтримку соціально вразливих верств населення. Теоретики консерватизму виступають за сильні політико-владні функції держави, заперечуючи економічну і соціальну функцію держави на тій підставі, що ті породжують утриманську ефективність адміністративного управління суспільством. Відповідно до поглядів консер-

ваторів оптимальне виконання державних функцій забезпечує так звану меритократія (влада «заслужених» людей).

Акцентування уваги на економічних функціях держави відбувалося у зв'язку із необхідністю наукового осмислення характеру втручання держави в економіку. У визначенні основних економічних функцій держави відображене визначення, соціальне призначення і завдання держави. Економічні функції полягають у виваженому коригуванні ринкової економіки та створенні оптимальних умов для функціонування суб'єктів ринку.

Економічні функції держави – це конкретні напрями реалізації економічної політики з метою забезпечення ефективності економічної системи, її справедливості та стабільності. Функції ці досить різноманітні, їх вибір залежить від соціально-економічного і політичного рівня розвитку держави, компетенції органів державного регулювання, рівня розвитку ринкового господарства, моделі розвитку національної економіки.

У найзагальнішому вигляді доцільно виділити три основні економічні функції держави:

- забезпечення ефективності функціонування економіки;
- забезпечення справедливості розподілу доходів;
- стабілізація національної економіки (стимулювання економічного зростання).

Широке розуміння державного регулювання економіки передбачає виконання більш широкого кола функцій, серед яких можна виділити такі:

- цільова (визначення цілей, пріоритетів і основних напрямів розвитку національної економіки залежно від геополітичних інтересів, характеру участі у реалізації цивілізаційних та квазіцивілізаційних проєктів);
- формування нормативно-правової бази економічної діяльності (розробка законодавчих і нормативних документів, що регулюють механізм функціонування економіки в цілому, окремих її суб'єктів. Держава визначає сукупність «правил поведінки» в економіці);

– контролююча (державний контроль за виконанням і дотриманням законів, нормативних актів, економічних, екологічних та соціальних стандартів тощо);

– забезпечення ефективності функціонування економіки або забезпечення макроекономічної стабілізації (захист конкуренції, розв'язання проблеми екстерналії, продукування суспільних благ): захист конкуренції здійснюється шляхом втілення у життя антимонопольної політики. Держава формує антимонопольне законодавство, яке містить нормативні акти, що визначають організаційні та правові засади розвитку конкуренції, заходи попередження, обмеження чи припинення монополістичної діяльності та нечесної конкуренції. Антимонопольне регулювання – це система забезпечення цілеспрямованого впливу інститутів держави на процеси конкуренції шляхом узгодження заходів та послідовного використання інструментів та механізмів координації, організації, упорядкування конкурентних відносин, забезпечення дотримання законів, відстоювання національних інтересів²²;

– екстерналії (зовнішні ефекти) – витрати або вигоди, що отримує суб'єкт, зазнаючи поза ціновим механізмом небажаного впливу від діяльності інших. Подолання екстерналій за допомогою державного втручання може відбуватися в таких формах: оподаткування; пряме регулювання, що знижуватиме випуск за рахунок запровадження стандартів або прямих заборон, які унеможливлуватимуть створення продукції понад дозволений обсяг (наприклад, запровадження високих екологічних стандартів до пального у різних країнах); субсидії, що пропонуються творцям екстерналій для запровадження сучасних технологій і методів виробництва, орієнтованих на зниження негативних наслідків від їх діяльності;

– коригуюча (коригування розподілу доступних ресурсів в економіці для їх найоптимальнішого використання. За

²²Державне антимонопольне регулювання: підручник / В.Д.Лагутін, Ю.І. Боровик, О.В. Вертелева та ін.; за ред. В.Д. Лагутіна. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2015. С. 21.

рахунок коштів бюджету держава надає трансферти населенню і кредити, субсидії, позики, субвенції підприємствам та організаціям. Держава бере на себе функцію виплати допомоги безробітним, сім'ям з дітьми, інвалідам та іншим групам населення, які потребують соціальної допомоги. Вона підтримує соціальні програми, що забезпечують доступність освіти, охорони здоров'я, культури, фізичної культури і спорту);

– соціальна (регулювання державою соціальних відносин із усуненням причин їх загострення для забезпечення поступального економічного розвитку. Держава здійснює перерозподіл доходів через встановлення мінімальної заробітної плати, механізму оподаткування та державні трансфери. Вирішення завдань соціальної політики і цілеспрямоване регулювання соціальних процесів на державному рівні здійснюється шляхом перерозподілу національного доходу);

– управління державним сектором економіки (регулювання неринкового сектору з метою підвищення ефективності державного регулювання економіки). У сучасній ринковій економіці держава є не тільки координатором і контролером, але і підприємцем;

– виробництво суспільних благ (оскільки ринок у змозі виявити і задовольнити попит лише на приватні блага, що забезпечують прибуток їх виробникам, товаробництво суспільних благ є функцією держави. Разом з тим держава гарантує лише такий рівень споживання суспільних благ, який дозволяють в даний момент часу ресурси державного бюджету);

– забезпечення макроекономічної стабілізації (діяльність держави спрямована на запобігання або гальмування економічного спаду, підтримку показників функціонування національного господарства на певному рівні);

– регулювання зовнішньоекономічної діяльності – використання переваг міжнародного поділу праці, зміцнення позицій країни на міжнародному ринку. Найважливішими завданнями держави є законодавче забезпечення розвитку

зовнішньоекономічних відносин, підтримка національного виробника і захист внутрішнього ринку, підтримка експорту, регулювання валютних відносин;

– підтримка фундаментальної науки, проведення загальної науково-технічної та інноваційної політики – подальший розвиток ринкової економіки, формування «економіки знань» припускає ще більше збільшення значущості знань, наукових розробок, ідей та ін. Разом з тим приватний бізнес не зацікавлений у теоретичних дослідженнях, оскільки їх не можна безпосередньо використовувати у практичній діяльності й отримувати прибуток. Тому розвиток фундаментальної науки, здійснення загальної науково-технічної та інноваційної політики покладаються на державу.

10.4. Форми, методи та інструменти державного регулювання економіки

Держава залежно від обраної стратегії здійснення економічних перетворень може або стимулювати розвиток національної економіки, або гальмувати підприємницьку діяльність, відіграючи регресивну роль у розвитку економічної системи. Регулювання економіки здійснюється із врахуванням перебігу соціально-економічних процесів у країні, рівня підприємницької активності та розвитку ринкової інфраструктури, а також частки державної власності.

Державне регулювання є заходами законодавчого, виконавчого та контролюючого характеру, що втілюються у життя відповідними державними закладами, суспільними організаціями для стабілізації та пристосування економічної системи до змін, що відбуваються під дією об'єктивних та суб'єктивних факторів. Отже діяльність держави у сфері регулювання економіки може бути поділена на підтримуючу, компенсаційну та регулюючу. Підтримуюча діяльність держави передбачає заходи для функціонування ринку, серед

яких можна виділити правове забезпечення ринкової діяльності, створення та розбудова ринкової та виробничої інфраструктури та підтримання конкурентного середовища. Компенсаційна діяльність спрямована на усунення недоліків та негативних наслідків функціонування ринку за допомогою антимонопольних та екологічних заходів, створення системи забезпечення непрацевдатних та малозабезпечених верств населення, а також боротьби із безробіттям. Регулювання економічних та соціальних відносин становить зміст регулюючої діяльності держави.

Форми державного регулювання економіки – сукупність напрямів державного впливу на соціально-економічні процеси.

Державна форма власності виникає двома основними шляхами: по-перше, в результаті створення підприємств за рахунок державного бюджету; по-друге, внаслідок націоналізації, одержавлення окремих підприємств і цілих галузей, а також придбання державою акцій приватних (недержавних) компаній.

Частка державного сектору в економіці визначається різними показниками: наприклад, часткою державної продукції у валовому внутрішньому продукті; часткою державних підприємств у всіх виробничих потужностях економіки; часткою державних підприємств у загальній кількості підприємств, що діють у національній економіці; часткою працівників державних підприємств у загальній кількості зайнятих в економіці та ін.

Традиційно досить вагома частка державного сектору в таких європейських країнах, як Австрія, Швеція, Норвегія, Італія. Що стосується більшості постсоціалістичних країн, то тут зменшення частки державного сектору національної економіки відбувалося шляхом приватизації, тобто переходу підприємств з державної власності в приватну.

Найважливішою формою державного регулювання економіки є перерозподіл державою значної частини валового

внутрішнього продукту і одержавлення фінансових коштів. Держава, головним чином, за допомогою податків, акумулює (в бюджеті) значні грошові суми.

Економічні відносини між державною і приватним сектором економіки розвиваються переважно у формі ринкових зв'язків. Державний попит залежить від видатків центрального уряду і місцевих органів влади. Він реалізується у формі державних контрактів і закупівель державних організацій (публічних замовлень). Публічні закупівлі – здійснення закупівель товарів, робіт і послуг для забезпечення потреб держави та територіальної громади.

До форм державного регулювання належать й такі напрями, як дострокове прогнозування, програмування та індикативне планування. Саме вони визначають для кожного етапу державної стратегії відповідні пріоритети розвитку, можливі джерела інвестування і ресурсного забезпечення. Так розробляючи цільові програми, держава виходить, з одного боку, з вибору справді життєво необхідної їх пріоритетності, а з іншого – з реальності їх виконання. Індикативне планування є найбільш розповсюджена у всьому світі форма державного планування економічного розвитку. Індикативне планування є антиподом директивного тому, що індикативний план не має обов'язкового до виконання характеру, хоча в ньому можуть бути і обов'язкові завдання. У цілому індикативне планування має рекомендаційний характер.

Практична реалізація таких видів діяльності держав передбачає використання комплексу спеціальних методів. **Методи державного регулювання економіки** – способи впливу держави на економічні відносини, які ґрунтуються на використанні певного інструментарію (регуляторів, важелів тощо).

Серед методів регулювання економіки розрізняють прямі (адміністративні, правові) та непрямі (економічні). Певним методам відповідають відповідні інструменти державного регулювання (рис. 10.1).

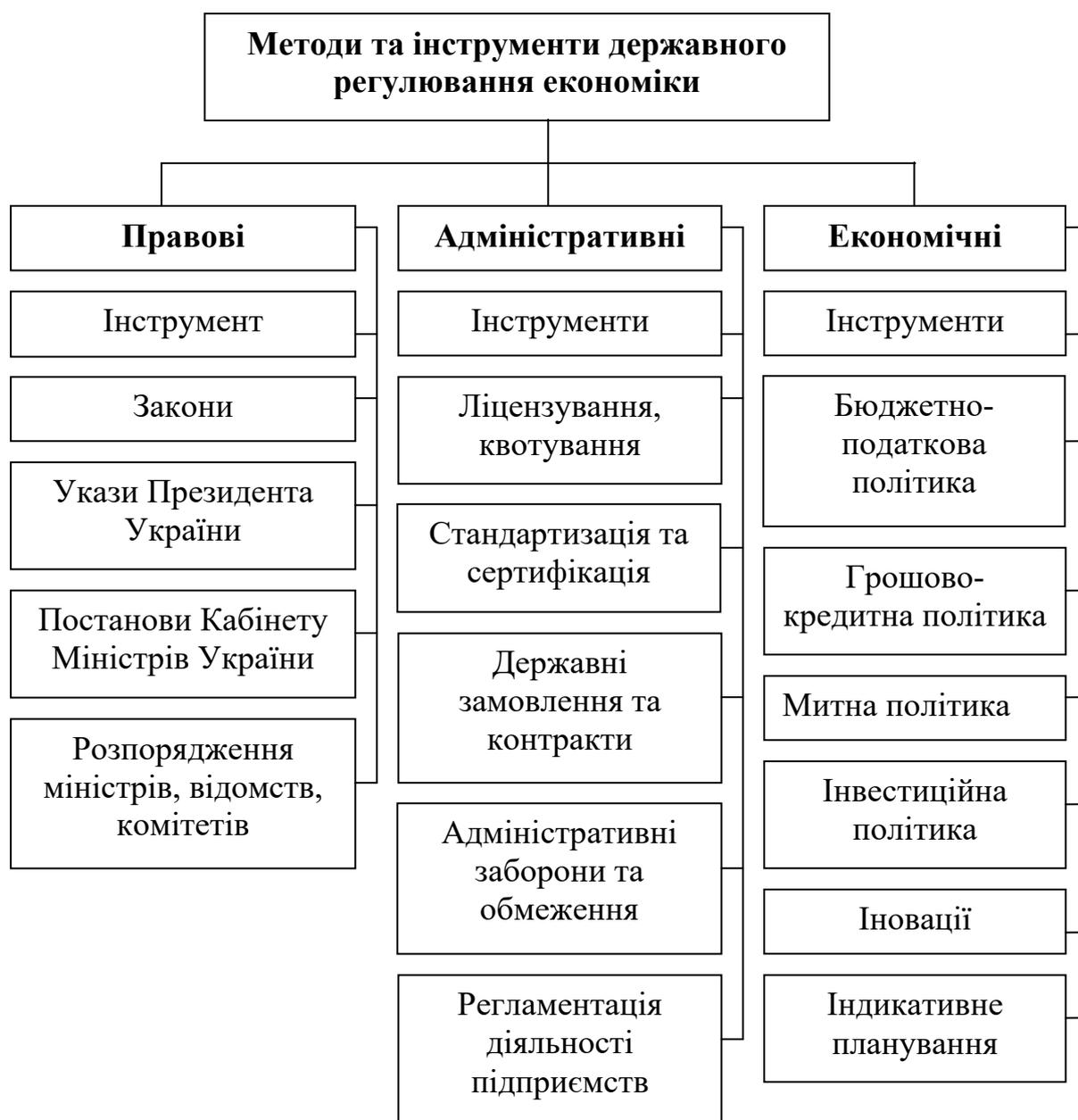

Рис. 10.1. Методи та інструменти державного регулювання економіки

Безпосередня дія на суб'єктів ринку забезпечується методами прямого впливу, який здійснюється шляхом використання інструментів адміністративно-правового характеру. Такі інструменти регламентують діяльність суб'єктів господарювання. До них належать нормативно-правові акти, директивні заходи макроекономічних планів і цільових комплексних програм, державні замовлення, державні бюджетні витрати, визначені

державними органами ціни на певні види товарів і послуг, нормативи, ліцензії, квоти, ліміти тощо.

Адміністративні методи є одним із виразів державного примусу із обмеженням свободи вибору. Їх дія забезпечена силою державної влади. Залежно від вибору інструментарію методів прямого впливу ринкові механізми можуть бути або виправлені, або спотворені, як правило, шляхом обмеження конкуренції на користь великих фінансово-промислових груп, транснаціональних корпорацій тощо.

Використання методів непрямого регулювання впливає на поведінку суб'єктів ринку через формування економічного середовища, яке змушує їх діяти у певних рамках. Методи непрямого регулювання передбачають використання бюджетних, податкових, грошово-кредитних, інвестиційних, інноваційних інструментів та індикативного планування.

Правове регулювання здійснюється шляхом розробки і введення у дію законодавчих і нормативних актів.

До основних інструментів адміністративно-правового регулювання належать такі:

– ліцензування (передбачає надання суб'єкту господарювання права на провадження певного виду господарської діяльності або частини виду господарської діяльності, що підлягає ліцензуванню);

– квотування (визначення ліміту на виробництво або придбання товарів для створення конкурентного середовища. Імпорتنі квоти можна використовувати для обмеження придбання товарів за кордоном, експортні квоти використовують для стабілізації експортних доходів країн, які виробляють сировину, шляхом обмеження пропозиції і, отже, підтримки цін);

– санкції (каральні заходи держави, спрямовані проти суб'єктів ринку, які порушують норми права);

– субсидія (форма цільової фінансової або матеріальної допомоги суб'єктам економіки);

– дотація (різновид субсидій, що передбачає асигнування з державного бюджету для збалансування бюджетів нижчих рівнів);

– субвенція (форма грошової чи матеріальної допомоги, що надається державою в екстремальних ситуаціях);

– стандартизація (визначення правил, настанов або характеристик певних видів діяльності чи її результатів, спрямоване на забезпечення запланованого рівня впорядкованості стану справ у певній сфері). Розрізняють національну (прийнята національним органом) та міжнародну (прийнята міжнародною організацією зі стандартизації і доступна для широкого кола користувачів) стандартизацію. Економічні нормативи передбачають визначення витрат часу, матеріалів, сировини, норм амортизації та шкідливих впливів на довкілля);

– державні замовлення (перелік та обсяги необхідної державної продукції (робіт, послуг), її розміщення для виробництва серед підприємств різних форм власності, фінансування, контроль за виконанням, організація конкурсних торгів. Державне замовлення формується центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері державного замовлення, за поданням центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері освіти, та інших державних замовників з урахуванням середньострокового прогнозу потреби у фахівцях та робітничих кадрах на ринку праці та обсягів видатків Державного бюджету України на зазначені цілі. Держава виступає гарантом за зобов'язаннями державних замовників;

– державні (публічні) закупівлі (гарантують підприємцям стабільний ринок збуту, отримання прибутку, що забезпечує регулювання зайнятості та сприяє зростанню добробуту);

– державний контроль та нагляд (передбачають діяльність держави щодо недопущення чи попередження появи та розвитку небажаних явищ та процесів в економіці. Важливим

видом такої діяльності є антимонопольне регулювання, яке поширюється на всі типи господарюючих структур, що функціонують в економіці²³).

Останніми роками широкого поширення набуло **державно(публічно)-приватне партнерство** як форма господарської співпраці між державою та суб'єктами підприємницької діяльності (приватними партнерами), що здійснюється на основі договору²⁴. До основних переваг державно-приватного партнерства належать взаємовигідні фінансові умови, а також можливості розширення фінансування інвестиційних проєктів.

Економічні методи державного регулювання економіки передбачають створення державою фінансових чи матеріальних стимулів, що можуть впливати на економічні інтереси суб'єктів господарювання, зумовлюючи відповідним чином їх поведінку. Економічне регулювання здійснюється через цінову, податкову, соціальну політику; бюджетне фінансування; кредитування і страхування; регулювання зовнішньоекономічних зв'язків, відносин підприємств сільського господарства і промисловості, торгівлі, переробної промисловості, інфраструктуру і сфери послуг.

До основних інструментів економічного регулювання належать такі:

– фіскальна (бюджетно-податкова) політика визначає джерела формування податкової системи та державного бюджету зводиться до використання бюджетної та податкової систем для досягнення цілей економічної політики. Спрямування фіскальної політики залежить від типу економічної системи держави, а також визначається основними положеннями стратегії її розвитку);

²³Управління у сфері економічної конкуренції: навч. посіб. у 2 т. Том 1 / В.Д. Лагутін, А.Г. Герасименко, Л.С. Головка та ін.; за ред. А.Г. Герасименко. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2016. С. 114–117.

²⁴Закон України «Про державно-приватне партнерство» №2404-VI. Редакція від 20.10.2019. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>

– грошово-кредитна (монетарна) політика передбачає регулювання обсягів грошової маси у країні, регулювання грошового та кредитного ринків. Цінова політика передбачає регулювання ціноутворення для збереження визначених перспективними планами обсягів інфляції, стимулювання оновлення виробництва для посилення конкурентоспроможності вітчизняних товарів на світовому ринку. Грошово-кредитна політика включає регулювання облікової ставки (ставки рефінансування); встановлення і зміну розмірів мінімальних резервів, які фінансово-кредитні організації зобов'язані зберігати у центральному банку, проведення центральним банком операцій із цінними паперами держави на відкритому ринку та ін.;

– митна політика (передбачає визначення розміру мит на товари та послуги, що дозволяє регулювати масштаби зовнішньоекономічного впливу. Обмеження ввезення іноземної продукції, як правило, сприяє розвитку вітчизняного виробництва аналогічних товарів. Проте у деяких випадках шляхом зниження мит держава стимулює імпорт для отримання продукції, яка не може бути виготовлена у країні або з метою отримання інформації чи підготовки спеціалістів для подальшого налагодження випуску подібних товарів);

– інвестиційна політика передбачає спрямування коштів і забезпечення сприятливих умов для стимулювання розвитку певних видів промисловості чи сільського господарства, прискорення розвитку яких продиктоване потребами часу;

– інновації (передбачають створення та запровадження новітніх технологій виробництва, засобів логістики, обробки та передачі інформації, які мають сприяти модернізації виготовлення продукції, розширенню спектру надання сучасних послуг та створенню передумов для досягнення чи збереження провідних позицій у продукуванні найновіших ідей, пов'язаних із різними аспектами економічної діяльності;

– індикативне планування передбачає досягнення певних цілей державою через запровадження стимулювання функціо-

нування тих господарських одиниць, які вибудовують свою діяльність у визначених державними органами рамках. Індикативне планування передбачає використання економічного, соціального прогнозування та врахування можливостей і характеру науково-технічного прогресу. До індикативних методів державного регулювання економіки належать: розробка цільових програм, середньо- та довгострокових договорів на їх виконання, запровадження систем економічних та правових регуляторів, а також стратегічне і поточне планування. Опосередкований вплив такого інструментарію робить бажані результати порівняно віддаленими у часі, але, як правило, не сприяє посиленню соціальної напруги у суспільстві і не провокує різких змін, даючи можливість бізнес-структурам адаптуватися до перспективних правил ведення справ. Проте використання непрямих методів впливу на економіку суттєво підвищує важливість багатофакторного аналізу і вимагає значних капіталовкладень у створення аналітичних та прогностичних центрів, працівники яких здатні забезпечити високу точність прогнозування.

Індикативне планування включає розробку і виконання державних програм. **Державна програма** – це комплекс взаємопов'язаних завдань і заходів, які спрямовані на розв'язання найважливіших проблем розвитку держави і здійснюються з використанням коштів державного бюджету. У Законі України «Про державні цільові програми» виділено такі види державних програм: економічні, наукові, науково-технічні, соціальні, національно-культурні, екологічні, оборонні, правоохоронні²⁵.

З точки зору національних інтересів головне завдання державного регулювання національної економіки – це сприяння виробництву вітчизняної продукції з вищою доданою вартістю та її реалізація на внутрішньому ринку. Цього

²⁵ Закон України «Про державні цільові програми» №1621-IV. Редакція від 12.10.2018 Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>

неможливо домогтися без зміни структури внутрішнього виробництва на користь високотехнологічних секторів, де створюється більш висока додана вартість. Необхідне державне стимулювання тих змін, які відповідають сучасним глобальним і європейським трендам – розвиток внутрішнього ринку та розширення експорту власної інноваційної продукції.²⁶

10.5. Національні моделі державного регулювання економіки

Становлення моделей державного регулювання економіки відбувається під впливом багатьох історичних, географічних, соціальних, політичних, культурних та інших факторів. Моделі державного регулювання економіки переважно мають національний характер і визначаються за назвою країни походження.

Виділяють певні ключові характеристики моделей державного регулювання економіки, а саме: національну специфіку організації економічної діяльності; економічний потенціал; національний ринок та його місце у світовій економіці; форми вияву універсальних економічних зв'язків; специфіка зростання нагромаджень за збільшення прибутків; вплив експорту та імпорту на економічне зростання; ступінь та характер державного втручання в економіку; організація національного економічного порядку; культурні традиції, психологія, що визначають поведінку членів соціуму.

Основними моделями регулювання економіки змішаного типу є ліберальна (американська), європейська та японська.

Американська (ліберальна) модель побудована на системі заохочення підприємницької активності й зусиль

²⁶Лагутін В. Ефекти державного регулювання економіки в умовах євроінтеграції України // Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. 2017. № 6. С. 5–23.

найбільш активної частини населення, коли головним макроекономічним координатором є центральний банк шляхом впливу на фінансові ринки та пропозицію грошової маси. Втручання держави в ринкову систему відбувається через застосування фіскальної та монетарної політики. Вона здійснюється через системи оподаткування, цільових виплат, замовлень на товари і послуги; контроль з боку Федеральної резервної системи за грошовою масою і процентними ставками. Податки у США забезпечують джерело надходжень для держави і використовуються для перерозподілу доходів.

Основу економічної системи США становить різноманітність видів власності. У господарстві США існують індивідуальні підприємства, підприємства, що перебувають у власності кількох партнерів, акціонерні підприємства або компанії (корпорації), державні підприємства, а також підприємства, що перебувають у «змішаних» формах власності. Велику роль відіграють державні замовлення на виробництво певної продукції, коли оголошується відповідний конкурс, а переможцю отримує найкращий проєкт. Господарський механізм включає три компоненти: конкуренцію, державне й корпоративне регулювання. Американська модель відрізняється жорсткою конкуренцією, оплатою праці залежно від отриманих результатів із пріоритетом реалізації запланованого проєкту. У США здійснюється дієвий контроль за діловою активністю підприємців. Важливу роль у цьому відіграє анти-трестівське законодавство, яке забороняє створювати монополії та інші великі бізнес-об'єднання, які можуть обмежувати торгівлю між штатами та іншими державами, а також забороняють використання антиконкурентних методів ведення підприємства.

Німецька модель державного регулювання характеризується широким колом прав суб'єктів економіки у сфері підприємницької діяльності, можливості розпоряджатися приватним майном, обирати професійну область, стиль споживання за умови збереження широких антимонопольних

заходів. Для зменшення собівартості продукції було створено умови для скорочення бюрократичного апарату держави, витрат на соцзабезпечення та систему освіти. Держава залишила багато сфер приватної економіки у пошуках компромісу між вільним підприємництвом та високими соціальними гарантіями. У Німеччині розвинута система тарифних угод, які укладаються шляхом проведення круглих столів між представниками всіх типів організацій та держави. Держава підтримує всі форми господарювання та намагається створити комфортні умови для функціонування та розвитку бізнесу. Велика увага приділяється середньому та малому бізнесу, а також фермерському господарству. Вплив держави також поширений на формування цін, розмір мит, а також визначення технічних вимог.

Французькій моделі державного регулювання економіки притаманне переважання державних капіталів в енергетиці, оборонній промисловості, громадському транспорті, страхуванні, банківській сфері та окремих великих сферах підприємницької діяльності. Вплив на рівень життя населення відбувається за рахунок активної податкової політики та матеріальної підтримки населення. Розвиток сфери охорони здоров'я та освіти відбувається за рахунок задіяння ринкових механізмів. Для Франції характерна порівняно велика частка державного сектору у стратегічних галузях, що дозволяло до останнього часу реалізувати затратні соціальні програми. Зберігається жорстке регулювання розмірів заробітної плати, кількості робочих місць, пенсій та допомог, розмір яких формується приватним сектором економіки.

Скандинавська модель державного регулювання економіки становить собою ринкове господарство, орієнтоване на задоволення соціальних потреб. Держава відіграє велику роль саме у формуванні системи соціального захисту населення. У науковій літературі скандинавська модель

отримала назву «скандинавський соціалізм».²⁷ Назва обумовлена саме специфікою державної соціальної політики, а не ідеологією. Уряди скандинавських країн сприяють закріпленню системи загальної зайнятості населення. Пенсійні системи цих країн характеризуються порівняно високим рівнем виплат. Для країн характерний вкрай низький рівень корупції, велика кількість профспілок, великі витрати на охорону здоров'я, захист приватної власності, забезпечення свободи підприємницької діяльності, низькі бар'єри для вільної торгівлі та державне забезпечення ризиків, а також високе податкове навантаження. Збалансована соціальна та економічна модель скандинавських країн краще пережила кризу 2008–2009 рр. і досить успішно реалізує нову концепцію соціальної політики в умовах суттєвого зростання міграційних потоків.

У науковій літературі скандинавська модель досить часто прирівнюється до **шведської моделі**, оскільки саме Швеція справила великий вплив на формування скандинавської моделі. Але Швеція має ряд відмінностей порівняно з іншими скандинавськими країнами. Впродовж багатьох років основою шведської політики була централізована система ведення переговорів про укладення колективних угод у сфері заробітної плати. Політика профспілок Швеції була заснована на принципах солідарності між різними групами працівників і базувалася на компромісах. Швеція намагається забезпечити повну зайнятість населення (рівень офіційного безробіття нижче 2% кількості працездатного населення), а також вирівнювати прибутки за рахунок здійснення ризиктивної економічної політики. Велика роль державного сектору

²⁷Nuti D. M. Socialism on earth //Cambridge Journal of Economics. 1981. Т. 5. №. 4. С. 391–403; Li H. Democratic Socialism //Political Thought and China's Transformation. Palgrave Macmillan UK, 2015. С. 60–78; Foster J. B. The making of Scandinavian ecosocialism //The Politics of Ecosocialism: Transforming Welfare. 2015. С 195; Abel T. D. Ecotopia's Prism. URL: http://cedar.wvu.edu/hcop_facpubs/20/2012.

зберігається у сфері перерозподілу. Для населення цієї країни характерна працелюбність, самодисципліна, прискіпливість в ухваленні рішень по важливих проблемах та прагнення до загальної згоди із умінням дипломатично уникати конфліктів. Держава не втручається у виробничу діяльність компаній, а активна політика на ринку праці зводить до мінімуму негаразди ринкової економіки.

Для японської моделі державного регулювання економіки характерна перевага корпоративних або суспільних інтересів над особистими. Зростання рівня життя населення Японії відстає від темпів зростання продуктивності праці, за рахунок чого у країні досягається зниження собівартості продукції. Це підвищує рівень конкурентоспроможності японської продукції на світовому ринку. Японська економіка орієнтована на експорт.

Для Японії властива висока самоорганізація суспільства, низький рівень безробіття, а також готовність населення йти на суттєві поступки задля загального блага держави. «Японський стиль управління» пов'язаний із системою пожиттєвого найму працівників, які високо цінують своє місце роботи і часто утворюють сімейні трудові династії у складі працівників однієї фірми. Визначення розміру заробітної плати та швидкість просування по службовій драбині на підприємстві визначається передусім строком роботи та віком. При тому профспілкові організації створюють безпосередньо на підприємствах, а рішення ухвалюються із залученням всього персоналу компанії, що забезпечує узгодження на етапі їх підготовки та обговорення.

Не можна скидати з рахунку й китайську модель державного регулювання економіки. Економічний успіх Китаю заснований на довгостроковому державному плануванні. Держава зробила ставку на підтримку зовнішньоекономічних відносин і скорочення соціальних витрат. Результатом стало безпрецедентне зростання економіки за скорочення наван-

таження на державний сектор і різкого зростання обсягів імпорту.

Під **ефективністю державного регулювання економіки** розуміється співвідношення досягнутого результату (ефекту) і використаних ресурсів (витрат на його реалізацію).

У ХХІ ст. усі моделі державного регулювання економіки повинні адаптуватися до нових вимог, що пов'язані зі зростанням ролі штучного інтелекту у виробництві, а з часом – і у світовому поділі праці, а також унаслідок суттєвого зростання темпів міграції із зосередженням найбільш професійно підготовлених мігрантів у провідних країнах світу та необхідністю створення великого числа додаткових робочих місць для запобігання посиленню соціальної напруженості.

Викликом для системи державного регулювання економіки стала пандемія коронавірусу COVID-19. Економічні втрати від пандемії зазнали усі країни. В умовах пандемії COVID-19 порушилась збалансованість національної економіки, знизилась динаміка соціально-економічного розвитку, виникла тенденція неефективності суспільного виробництва. Головним завданням держави стало економічне відновлення у постпандемічний період.

Питання для самоконтролю

1. Як змінювалися теоретичні погляди на роль держави в економіці?
2. Які існують альтернативні теоретичні концепції стабілізації національної економіки?
3. Поясніть роль держави як суб'єкта економічної системи.
4. Назвіть економічні функції держави.
5. Назвіть форми державного регулювання економіки.
6. Охарактеризуйте основні моделі державного регулювання економіки.
7. Назвіть методи прямого та непрямого впливу держави на економіку.

8. Які зміни моделей державного регулювання економіки відбулися на початку ХХІ ст. і яких змін можна очікувати у найближчому майбутньому?

Визначте та обґрунтуйте, чи правильними є такі твердження

1. Необхідність активної позиції держави в економічній політиці сформулював німецький дослідник Ф. Ліст.
2. Реакцією й опозицією розвитку монополістичному капіталізму став інституціоналізм.
3. Головним завданням держави Дж. М. Кейнс вважав регулювання рівня зайнятості та національного доходу за допомогою стимулювання ефективного попиту шляхом перетворення заощаджень на інвестиції.
4. В умовах командно-адміністративної системи спостерігалася мінімалізація зусиль щодо одержавлення економіки, забезпечення формування та виконання планових показників економічного і соціального розвитку.
5. Індикативне планування передбачає досягнення певних цілей державою через запровадження стимулювання діяльності тих господарських одиниць, які вибудовують свою діяльність у визначених державними органами рамках.
6. Економічна модель – це дослідження економічного явища або процесу, який не має власної структури, що визначена його об'єктивними властивостями.
7. Скандинавська модель державного регулювання економіки становить собою ринкове господарство, орієнтоване на задоволення соціальних потреб.
8. Китайська Народна Республіка зробила ставку на підтримку зовнішньоекономічних відносин і скорочення соціальних витрат.

Розділ 11

МАКРОЕКОНОМІЧНІ ПОКАЗНИКИ У СИСТЕМІ НАЦІОНАЛЬНИХ РАХУНКІВ

- 11.1. Економічний кругообіг: моделі та суб'єкти.
- 11.2. Система національних рахунків як нормативна база макроекономічного рахівництва.
- 11.3. Валовий внутрішній продукт та методи його вимірювання.
- 11.4. Співвідношення між основними показниками у СНР.
- 11.5. Валовий внутрішній продукт та суспільний добробут.

11.1. Економічний кругообіг: моделі та суб'єкти

Базовою моделлю макроекономічного аналізу є *модель кругообігу*. У ній відображається перетворення ресурсів на продукт, продукту – на доходи, доходу – на витрати для купівлі продуктів. Доходи одних економічних суб'єктів є витратами інших. Цей безперервний рух відбувається між основними групами макроекономічних суб'єктів: домогосподарствами і підприємствами (фірмами). Якщо економіка відкрита, тобто пов'язана з економіками інших стран, існує ще один економічний суб'єкт – решта світу (іноземці).

Закриту національну економіку, яка містить два економічні суб'єкти – домогосподарства та фірми, відображає двосекторна модель кругообігу (рис.11.1).

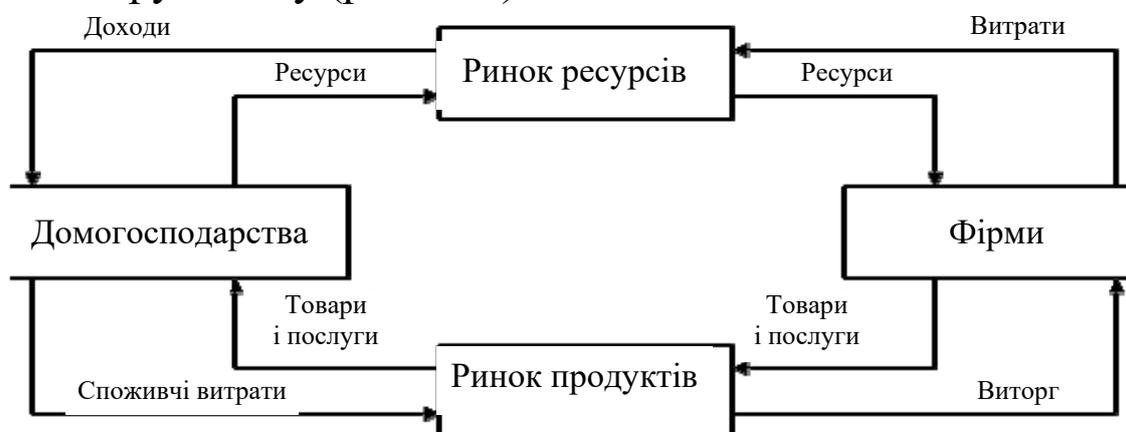

Рис. 11.1. Двосекторна модель кругообігу ресурсів, продукту і доходів

**Розділ 11. Макроекономічні показники
у системі національних рахунків**

Із двосекторної моделі випливає, що виторг фірм дорівнює величині доходів домогосподарств. В економіці, в якій відсутнє державне втручання в економічні процеси, обсяг національного виробництва у грошовому виразі (виторг фірм) дорівнює величині грошових доходів (витрат) домогосподарств. Виготовлені фірмами продукти купують лише домогосподарства, які повністю витрачають свої доходи.

Домогосподарства заощаджують, а фірми потребують додаткових коштів на інвестиції. У ринковій системі виникають фінансові посередники – комерційні банки, кредитні спілки тощо, які спрямовують заощадження від домогосподарств до фірм. Домогосподарства можуть також прямо інвестувати в економіку, купуючи акції, облігації та інші цінні папери на фінансових ринках.

Схему кругообігу ресурсів, продуктів та доходів з урахуванням заощаджень, інвестицій та фінансових ринків зображено на рис.11.2.

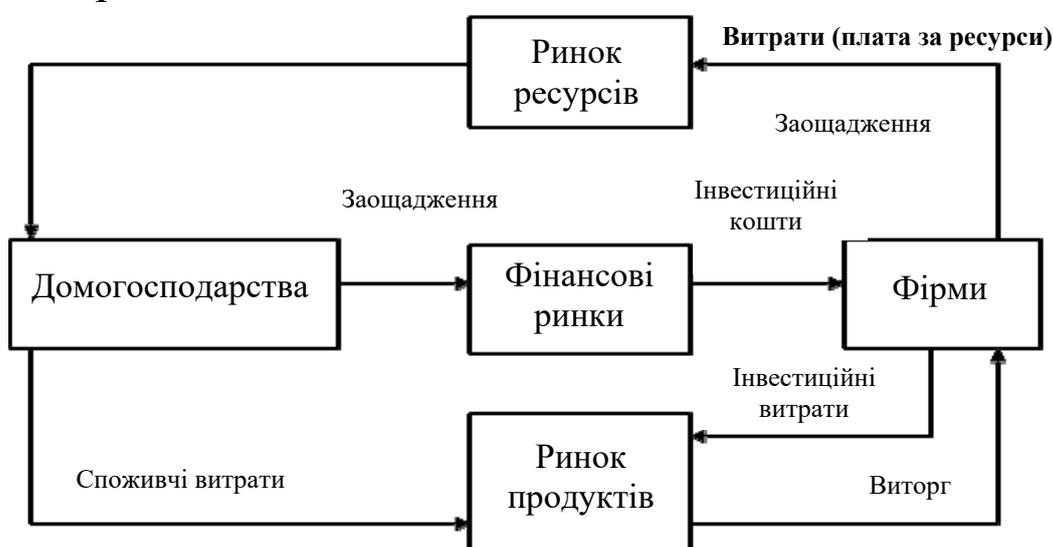

Рис. 11.2. Модель кругообігу ресурсів, продуктів, доходу, заощаджень та інвестицій

Валовий внутрішній продукт характеризує річні потоки доходів і товарів в економіці. Його дохідна сторона дорівнює витратній, оскільки потік доходів у грошовому визначенні дорівнює потоку товарів. Має місце симетричність верхньої

та нижньої частини схеми кругообігу ресурсів, продуктів і доходів.

У ринковій економіці держава тісно взаємодіє з домогосподарствами та фірмами. Тому до схеми кругообігу доходів та продуктів необхідно увести державний сектор (рис.11.3).

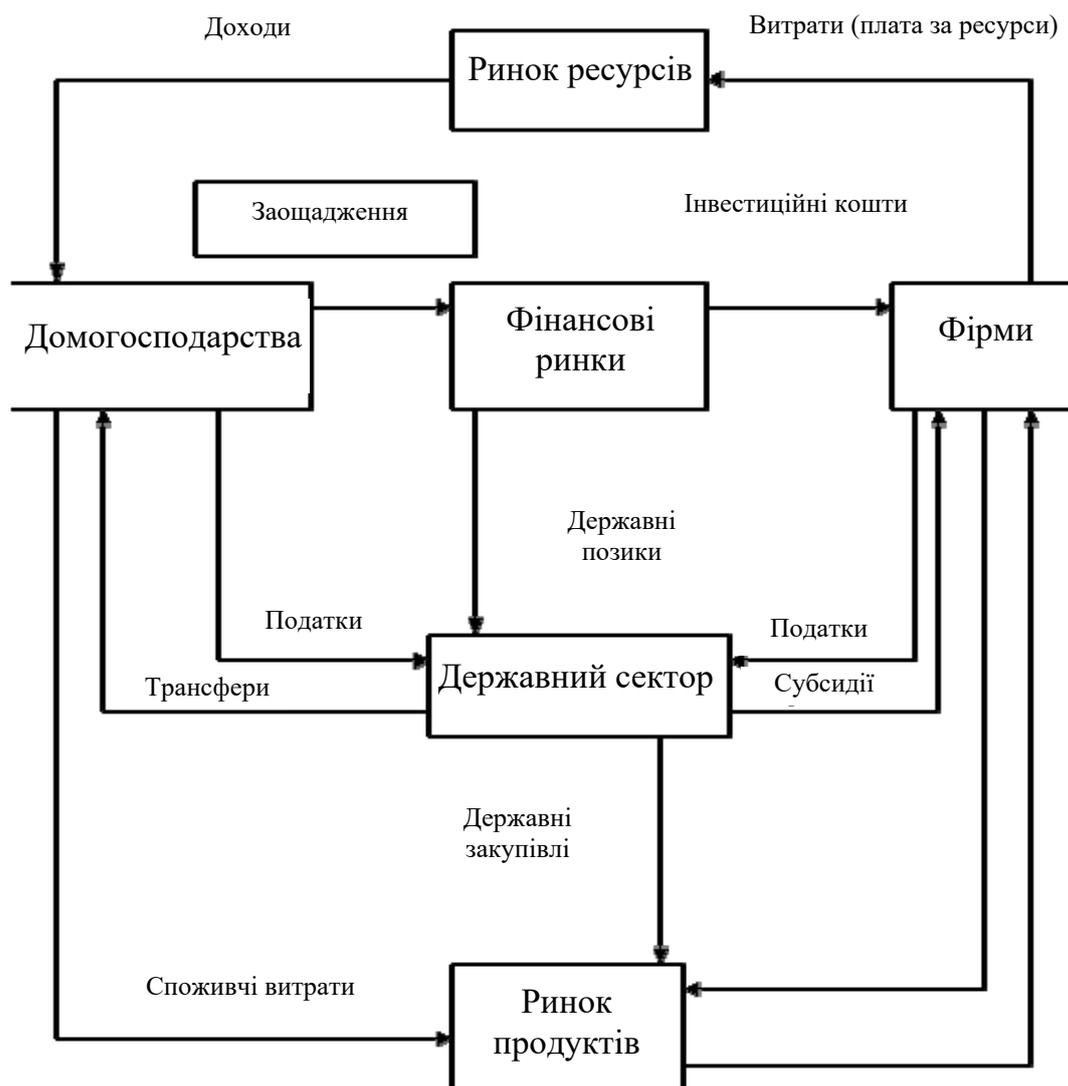

Рис. 11.3. Модель кругообігу з урахуванням державного сектору

Участь країни у світовій економіці змінює розподіл її ресурсів та доходів. За наявності зарубіжного сектору національна економіка виробляє більший обсяг певної продукції для експорту порівняно із внутрішніми потребами і менший

обсяг тієї продукції, яка імпортується. Врахування решти країн світу у схемі кругообігу не порушує рівності витрат та національного продукту. Сукупні витрати чотирьох покупців – споживчі витрати домогосподарств, інвестиційні витрати фірм, державні закупівлі товарів і послуг та витрати іноземців на наші товари й послуги мають дорівнювати вартості національного продукту.

11.2. Система національних рахунків як нормативна база макроекономічного рахівництва

Система національних рахунків (СНР) як вартісна модель економічного кругообігу заснована на методологічних принципах, затверджених Комісією Європейських співавторів, Міжнародним валютним фондом, організацією економічного співробітництва та розвитку, Організацією Об'єднаних Націй та Світовим банком, і відповідають вимогам Європейської системи національних та регіональних рахунків, прийнятої у 1995 р. Інформація, яка міститься в СНР, необхідна насамперед для вироблення економічної політики, прийняття раціональних управлінських рішень, а також прогнозування соціально-економічного розвитку.

Ефективне функціонування економічної системи на макроекономічному рівні потребує системи показників, які повинні відображати взаємопов'язані процеси, що відбуваються в економіці й визначають динаміку економічного зростання та важливі пропорції розширеного відтворення. Отже, система макроекономічних показників дає можливість у повному обсязі відобразити економічну ситуацію у країні. Необхідність у такій системі з'явилася у 20–30 рр. ХХ ст. Так, вперше у світовій практиці, ще у 1923 р. у колишньому СРСР був розроблений баланс народного господарства (БНГ), і його було визнано одним із перших у світі офіційних розрахунків макроекономічних показників. Показники, що входять до БНГ, за певний проміжок часу, давали змогу аналізувати

ефективність функціонування економіки, робити прогнози на майбутнє. Згодом дана система перестала відповідати сучасним вимогам, вона не була зорієнтована на ринкову економіку. Крім того, відповідно до концепції БНГ національний продукт створюється лише у сфері матеріального виробництва (промисловості, сільському господарстві, будівництві та ін). Невиробнича сфера (освіта, охорона здоров'я, транспорт тощо), яка надає різноманітні послуги, розглядається як непродуктивна, в якій національний продукт не створюється.

СНР сформульована в категоріях і термінах ринкової економіки, її концепції та визначення передбачають, що економіка функціонує на основі дії ринкових механізмів та інститутів. Методологічні принципи СНР відображають комплексну, послідовну, узгоджену систему оцінки економічних операцій і показників, які застосовуються для описування та аналізу макроекономічних процесів через національні рахунки, що фіксують наскрізний рух потоків товарів і послуг, доходів та фінансових ресурсів на всіх стадіях економічного відтворення – від виробництва до кінцевого споживання, нагромадження і формування національного багатства.

В основу СНР покладені науково обґрунтовані концепції.

Таблиця 11.1

Концепції побудови СНР

Концепції	Зміст концепцій
Класична	Базується на обґрунтуванні механізмів саморегулювання ринкової економіки
Кейнсіанська	Пояснює можливості оздоровлення економіки на макрорівні через використання інструментарію державної регуляторної політики і обґрунтовує основний механізм економічної політики – концепцію вилучення і «вливання»
Економічного виробництва	Визначає межі економічного виробництва, в яких створюється вартість. Сучасна теорія економічного виробництва включає в його сферу всі види діяльності з виробництва товарів і послуг
Факторів виробництва	Стверджує факт створення вартості не тільки працею, а й іншими факторами виробництва, вимірювання яких відбувається у ринкових цінах, що відрізняються від факторної вартості на сальдо податків та субсидій

**Розділ 11. Макроекономічні показники
у системі національних рахунків**

Закінчення табл. 11.1

Концепції	Зміст концепцій
Концепція тотожності	Означає, що вартість продукту, з одного боку – це сума витрат факторів виробництва, а з іншого – це сума доходів, одержаних власниками виробничих факторів

Система СНР ґрунтується на таких **методологічних принципах**:

1. Критерієм продуктивної праці є отримання доходу суб'єктами економіки як у сфері матеріального, так і нематеріального виробництва.

2. Економічна система перебуває в постійному кругообігу, який забезпечує безперервний потік «витрати – доходи». Це означає, що витрати створюють доходи, а доходи є джерелом витрат. Для збільшення доходів необхідно збільшити витрати, а для збільшення витрат необхідно збільшити доходи.

3. Ключовим поняттям у структурі показників виробництва є додана вартість. Додана вартість характеризує внесок конкретної сукупності чинників виробництва у створення вартості в масштабах національної економіки. Водночас, додана вартість як внесок кожного окремого виробника розглядається в СНР тільки стосовно виробника, а не продукту.

Макроекономічне рахівництво базується на запозиченому в бухгалтерському обліку принципу подвійного запису, згідно з яким СНР – це взаємопов'язана сукупність двосторонніх рахунків (балансових таблиць), а кожний економічний показник (економічна операція) записується в дебеті одного рахунку і кредиті іншого, що кореспондує з ним.

Базовою одиницею обліку СНР є інституційна одиниця – резидент (економічна одиниця), яка функціонує на певній території протягом тривалого часу (понад рік).

Усі інституційні одиниці об'єднуються в сектори (табл. 11.2):

- підприємства;
- фінансові установи;
- державні установи;

- громадські та приватні організації;
- домашні господарства;
- зовнішньоекономічний сектор.

Таблиця 11.2

Класифікація секторів у СНР²⁸

Сектор	Функції	Інституційні одиниці	Джерела доходів
Нефінансові корпорації, тобто підприємства, які виробляють продукти і надають нефінансові послуги	Виробництво матеріальних благ і послуг нефінансового характеру	Нефінансові підприємства (корпорації), некомерційні організації, що обслуговують домашні господарства	Виручка від продажу товарів і послуг
Фінансові корпорації	Здійснення фінансових операцій	Фінансові заклади (НБУ та комерційні банки, страхові організації тощо)	Доходи, що отримуються від фінансово-посередницької діяльності
Органи загального державного управління	Виконання функцій на національному, регіональному та місцевому рівнях	Центральні, регіональні або місцеві органи управління, фонди соціального страхування, державні та місцеві бюджети тощо	Бюджетні кошти і дохід від власності, якщо вони володіють
Некомерційні організації, що обслуговують домашні господарства	Надання неринкових послуг учасникам цих організацій	Суспільні, політичні, профспілкові, релігійні організації	Внески, пожертвування, дохід від власності
Домашні господарства	Задоволення особистих потреб	Населення, що веде домашнє господарство, власники дрібних підприємств (ферм, магазинів, кафе, майстерень тощо) і особи вільних професій	Оплата праці, дохід від власності, перерозподілені надходження, виручка від реалізації продукції

²⁸ Уманців Ю.М., Сосько Ю.А., Лазебна І.В. Макроекономічний аналіз: навч. посіб. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2019. С. 59

**Розділ 11. Макроекономічні показники
у системі національних рахунків**

На макроекономічному рівні в Україні виділяють 9 основних галузей та приблизно 100 підгалузей. Галузева класифікація в СНР утворена відповідно до Міжнародної стандартної класифікації (МСГК) всіх видів економічної діяльності за галузями народного господарства та КВЕД України.

Для галузей у СНР передбачено відповідні рахунки, в яких фіксуються операції, пов'язані з їх діяльністю. Інституційні одиниці перебувають між собою в економічних відносинах, які у СНР називають економічними операціями. Операції є або обміном цінностей, або добровільним їх передаванням без відповідного еквівалента від однієї інституційної одиниці до іншої. Усі економічні операції в СНР поділяються на групи (табл. 11.3).

Таблиця 11.3

Операції в СНР

I група	Операції з товарами та послугами	Характеризують виробництво, обмін і використання продуктів і послуг у галузях та секторах економіки
II група	Розподільчі операції	Пов'язані з розподілом та перерозподілом доходів, у тому числі з формуванням заощаджень
III група	Операції з фінансовими інструментами	Характеризують зміни фінансових активів і пасивів
IV група	Інші операції	Характеризують зміни внаслідок непередбачуваних обставин (пожежі, катастрофи та ін.)

Усі економічні операції відображаються у вигляді рахунків, в яких реєструють операції, пов'язані з економічною діяльністю суб'єктів національної економіки. До цих рахунків належать:

– рахунок товарів та послуг, який характеризує ресурси товарів і послуг, включаючи імпорт, а також відображає їх використання;

– рахунок виробництва, який призначається для визначення валового випуску, проміжного споживання і розміру доданої вартості;

– рахунок розподілу доходів відображає розподіл і перерозподіл доходів на рівні національної економіки і відносно інших країн;

– рахунок вторинного розподілу доходів охоплює їх перерозподіл через поточні трансфертні операції як у середині країни, так і з іншими країнами світу;

– рахунок використання доходів показує розподіл наявного доходу на кінцеве споживання і заощадження;

– рахунок нагромадження включає рахунок капіталу, фінансовий рахунок, рахунки інших змін в активах;

– рахунок операцій з капіталом дає можливість проаналізувати процес нагромадження в економіці;

– рахунок операцій з іншими країнами відображає узагальнені результати економічних відносин, які пов'язують економіку певної країни з економікою інших країн.

Показники СНР у їх поєднанні з використанням додаткових аналітичних розрахунків дають можливість:

– охарактеризувати та зробити оцінку національного багатства країни, її соціально-економічного потенціалу на основі результатів суспільного відтворення за минулий період;

– через розрахунки макроекономічних показників визначити кінцеві результати економічної діяльності та напрями розвитку національної економіки;

– на основі дослідження структурних пропорцій визначити внесок окремих секторів економіки в загальні результати діяльності;

– на основі даних СНР по галузях, які виробляють товари та надають послуги, зробити оцінки їх динаміки, рівня розвитку та структурних зрушень;

– провести порівняльний аналіз показників СНР України та інших країн з метою визначення позицій у світовій економіці та забезпечити міжнародне зіставлення рівнів економічного розвитку національних економік.²⁹

Структура СНР включає:

– інтегровані економічні рахунки, які містять повну сукупність рахунків інституційних секторів;

²⁹Офіційний сайт Держстату. Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/inf/meta/NazR.html>

Розділ 11. Макроекономічні показники у системі національних рахунків

– таблиці ресурсів та їх використання, в яких інтегровано рахунки галузей відповідно до видів економічної діяльності і рахунки операцій з товарами та послугами відповідно до виду продукту;

– аналітичний блок оцінки фінансових операцій і запасів фінансових активів та пасивів;

– функціональний аналіз операцій усіх інституційних одиниць;

– таблиці населення і зайнятості.

Отже, СНР дає змогу проводити моніторинг, здійснювати моделювання, прогнозування та регулювання розвитку економіки, макроекономічну оцінку результатів реалізації державної економічної політики, міжнародні макроекономічні зіставлення.

11.3. Валовий внутрішній продукт та методи його вимірювання

До основних показників макроекономічного розвитку передусім належать показники обсягу національного виробництва³⁰. Первинним показником є валовий випуск (ВВ) – це сукупна ринкова вартість товарів та послуг, вироблених за певний період, як правило за рік, резидентами країни. Валовий випуск – означає повну вартість, включаючи проміжну продукцію і поділяється на ринковий та неринковий (табл. 11.4).

Таблиця 11.4

Валовий випуск

Ринковий валовий випуск	Неринковий валовий випуск
Товари та послуги, що реалізуються шляхом продажу або бартеру	Товари та послуги, що вироблені економічними одиницями для власного споживання і нагромадження
Товари та послуги, що надаються працівникам як оплата праці в натуральній формі	Товари та послуги, що надаються безкоштовно іншим інституційним одиницям і суспільству і цілому

³⁰Sonko Y, Lasebna I, Lebedeva L.

Закінчення табл. 11.4

Ринковий валовий випуск	Неринковий валовий випуск
Товари та послуги, що виробляє один підрозділ цього підприємства, який перебуває на самостійному балансі, й надає іншим підрозділам цього ж підприємства для подальшого використання у виробництві	Продукція й незавершене виробництво, що призначено для невиробничого використання й надходить до запасів оборотних коштів у виробника
Готова продукція та незавершене виробництво, яке надходить у запаси матеріальних оборотних засобів у виробника	

Валовий випуск у реальному секторі економіки, а саме секторі виробництва, обчислюється за формулою:

$$ВВ = РП + З_1 - З_2, \quad (11.1)$$

де РП – вартість реалізованої продукції;

Z_1 – вартість продукції, що спрямована в запаси, включаючи й незавершене виробництво, за цінами на момент спрямування її в запаси;

Z_2 – вартість продукції, яка була використана із запасів, за цінами на момент її використання.

Недоліком зазначеного показника є те, що вміщуючи в собі проміжне споживання, він збільшує річний обсяг виробництва, створюючи повторний рахунок.

При вимірюванні обсягу ВВП важливо уникнути подвійного рахунку – ситуації, коли одна й та сама операція може бути врахована двічі. Як відомо виробництво багатьох товарів проходить кілька стадій, які можуть здійснювати різні виробники. Якби вартість проміжних товарів і послуг входила у ВВП, то мав би місце «повторний рахунок», оскільки вартість проміжних продуктів входить у склад вартості кінцевих товарів і послуг. Отже включення до складу ВВП проміжної продукції означало б подвійний рахунок, тому що вартість проміжної продукції вже входить до складу кінцевої продукції.

Якщо при визначенні ВВП підсумувати всі виторги, то можна припуститися помилки, яка й називається подвійним рахунком.

Подвійний рахунок виникає у зв'язку з тим, що ціна проміжних товарів включається в ціну продукції на кожній

**Розділ 11. Макроекономічні показники
у системі національних рахунків**

окремій стадії виробництва. Подвійний рахунок лише формально (на «папері») збільшує обсяги національного виробництва, насправді це не відображає реального стану економіки.

Для уникнення повторного рахунку використовують показники: валовий внутрішній продукт (ВВП) або валовий національний дохід (ВНД). СНР-93 дає можливість використовувати обидва показники, але в більшості країн використовується ВВП. Незважаючи на спільність економічного змісту та врахування подібної методології, показники ВВП і ВНД мають деякі відмінності.

Валовий внутрішній продукт (ВВП) – вартість кінцевих товарів і послуг, вироблених у межах національної території певної країни за певний період (рік) як національними, так і іноземними резидентами (юридичні та фізичні особи, які постійно проживають у країні).

Валовий національний дохід (ВНД) – вартість усіх кінцевих товарів і послуг, вироблених національними факторами виробництва як у межах своєї країни, так і за її межами за певний проміжок часу (як правило, за рік). Таким чином, якщо від ВВП відняти суми доданих вартостей, створених на території певної країни з використанням іноземних факторів виробництва, і додати суми доданих вартостей, створених національними ресурсами за кордоном, то отримаємо ВНД.

Для обчислення ВВП згідно з СНР використовують три методи: виробничий, кінцевого використання (за витратами), розподільчий (за доходами) (табл. 11.5).

Таблиця 11.5

Методи обчислення ВВП

За виробничим методом	За видатками	За доходами
Сумування доданих вартостей визначають як різницю між обсягом виробленої продукції та поточними витратами на придбання сировини, матеріалів, палива, енергії, послуг інших підприємств	Включає в себе суму видатків усіх макроекономічних суб'єктів на придбання кінцевих товарів і послуг	Розраховують як суму всіх факторних доходів суб'єктів господарювання, непрямих податків та амортизації

Закінчення табл. 11.5

За виробничим методом	За видатками ВВП=C+I_g+G+X_n	За доходами ВВП=W+R+i+r+T_n+A
	C – споживчі витрати домогосподарств. Витрати на товари тривалого та поточного споживання, товари першої необхідності, споживчі витрати та послуги	W – заробітна плата. Виражена у грошовій формі частина національного доходу, що надходить в особисте споживання працівників за реалізовані ними у процесі трудової діяльності фізичні і розумові здібності
	I_g – валові приватні інвестиційні витрати. Включають інвестиції на капітал, що вибув, а також інвестиції на збільшення капіталу та інвестиції на матеріальні запаси I_g=I_{чист.}+A	R – рента. Доходи з капіталу, землі чи майна, які одержують власники
	G – державні витрати. Витрат уряду та органів місцевої влади на придбання товарів та послуг	i – відсоток. Виплати за капітал, використаний при виробництві ВВП (виплати грошового доходу постачальникам грошового капіталу)
	X_n – сальдо торговельного балансу (чистий експорт). Вартість товарів та послуг, вироблених країною і проданих за кордон, за вирахуванням імпортованих товарів і послуг	r – прибуток підприємств і корпорацій. Частина доходу, яка залишається на підприємстві після сплати податків, обов'язкових платежів
		T_n – непрямі податки. Податки на товари і послуги, що встановлюються у вигляді надбавок до ціни товарів або тарифу на послуги і не залежать від доходів платника податків
		A – амортизація. Відрахування на створення грошового фонду, що відшкодовує зношування основних фондів, які беруть участь у створенні ВВП

**Розділ 11. Макроекономічні показники
у системі національних рахунків**

Додана вартість – вартість виробленої продукції без вартості проміжних товарів і послуг, що були придбані підприємством і використані у процесі виробництва.

Додана вартість = Валовий випуск – Проміжне споживання.

У табл. 11.6 відображена величина ВВП України у 2000–2010 рр.

Таблиця 11.6

Валовий внутрішній продукт України у 2000–2018 рр.*

(у фактичних цінах)

	2000	2005	2015	2018
ВВП, млрд грн	170,1	441,5	913,3	1094,6
ВВП на одну особу, тис грн	3,4	9,4	19,8	23,9

**Джерело: Статистичний щорічник України за 2018 рік. Київ: Август Трейд, 2019. С. 25.*

Сам по собі абсолютний показник обсягу ВВП не може свідчити про рівень розвитку національної економіки. Для цього обсяг продукту та доходу необхідно співвіднести з кількістю населення. У зв'язку з цим у макроекономіці часто використовується показник ВВП на одну особу населення, який змінюється як у зв'язку з динамікою ВВП, так і у зв'язку з динамікою чисельності населення.

Макроекономічні показники завжди виражені у грошовій формі, тому їх динаміка залежить як від фізичних обсягів виробництва, так і від рівня цін. З метою усунення впливу цінового фактора в макроекономічних розрахунках обчислюють два види ВВП: номінальний і реальний.

Номінальний ВВП – це показник загального виробництва, який обчислюється в поточних цінах, тобто у фактичних цінах даного року.

Реальний ВВП – це показник загального виробництва, який обчислюється в цінах року, який прийнятий за базовий, для порівняння. Розрахувати реальний ВВП можна за допомогою корегування номінального ВВП на дефлятор.

Дефлятор ВВП, або індекс Пааше – це індекс цін, який відображає зміну цін на всі товари і послуги, вироблені в країні. Визначається як:

$$\text{Дефлятор} = \text{ВВП номінальний} / \text{ВВП реальний} \quad (11.2)$$

Відповідно формула для розрахунку реального ВВП набуває вигляду:

$$\text{ВВП}_{\text{реал.}} = (\text{ВВП}_{\text{номін.}} / \text{Дефлятор}) \cdot 100\% \quad (11.3)$$

Від звичайного індексу цін дефлятор має певні відмінності:

– набір товарів для обчислення ВВП містить споживчі товари та капітальні блага, які купують суб'єкти господарювання і держава;

– при обчисленні дефлятора ВВП рахуються лише товари та послуги вітчизняного виробництва, в тому числі експортовані;

– зі зміною структури ВВП змінюється набір товарів та послуг.

Зведення номінального ВВП до реального відбувається шляхом інфлювання та дефлювання.

Інфлювання – перетворення номінальних показників на реальні за допомогою індексів цін, які відображають зниження фактичних цін порівняно з цінами базового року.

Дефлювання – перетворення номінальних показників на реальні за допомогою індексів цін, які відображають зростання фактичних цін порівняно з цінами базового року.

11.4. Співвідношення між основними показниками у СНР

Похідними показниками від ВВП є показники, обчислені не на валовій, а на чистій (за вилученням амортизації) основі. **Чистий національний продукт (ЧНП)** – це створений ВНП за вирахуванням тієї частки, яка необхідна для заміщення

**Розділ 11. Макроекономічні показники
у системі національних рахунків**

засобів праці (основного капіталу), що були зношені у процесі виготовлення продукції.

$$\text{ЧНП} = \text{ВВП} - \text{А}. \quad (11.4)$$

ЧНП відображає ринкове оцінювання кінцевої продукції та послуг, які відносяться на споживання після заміни списаного устаткування. Він уточнює вимірювання річного обсягу виробництва кінцевого продукту і розширює можливості визначення стану національної економіки, показує той обсяг річного виробництва, який економіка може використати, не погіршуючи виробничі можливості наступних років. Але він має певні недоліки, оскільки містить у собі суму непрямих податків, які додані до ціни продажу товарів і тим самим викривляє реальний обсяг виробництва.

Ще одним важливим макроекономічним показником є національний дохід (НД). Національний дохід – це сума факторних доходів: заробітної плати, прибутку, ренти, відсотка і засвідчує ступінь кожної категорії власників у національному виробництві.

$$\text{НД} = \text{ЧНП} - \text{T}_n. \quad (11.5)$$

Національний дохід є заробленим доходом, але певна його частина не потрапляє в домашні господарства. Це внески на соціальне страхування, податки на прибутки корпорацій, нерозподілені прибутки корпорацій тощо. Національний дохід виступає як сукупний дохід на фактори виробництва: заробітна плата, рента, відсоток, прибуток.

Домашні господарства отримують частку надходжень, що не є безпосередньо результатом господарської діяльності працівників – трансфертні платежі, які здійснюють держава, соціальні фонди (пенсії, допомоги по безробіттю, субсидії і т.д.). Такі моменти враховує показник особистого доходу (ОД).

Особистий дохід – це одержаний дохід і складається з первинних доходів (заробітної плати, ренти, відсотка, прибутку) та вторинних, які не зароблені, але отримані в результаті перерозподілу національного доходу як трансфертні платежі.

Він розподіляється на споживання, заощадження та виплату податків.

$ОД = НД - (\text{нарахування на соцстрах}) - (\text{податки на прибуток корпорацій та підприємств}) - (\text{нерозподілений прибуток корпорацій та підприємств}) - (\text{чистий відсоток і борг}) + (\text{урядові трансферти і виплати домогосподарствам}).$
(11.8)

Варто зауважити, що з первинних доходів потрібно сплатити особисті податки (ОП), і після сплати отримують безподатковий дохід, або дохід кінцевого споживання (ДКС).

$$ДКС = ОД - ОП. \quad (11.6)$$

Цей дохід вже в повному обсязі використовується на споживання та заощадження.

Для об'єктивної оцінки соціально-економічного розвитку країни, визначення добробуту населення, рівня життя, необхідно розраховувати показники СНР не лише в сукупності, а й на одну особу населення.

Поряд із традиційними макроекономічними показниками, в економічній літературі розглядаються також нові макроекономічні показники, що відображають системні зрушення в системі національного господарства країни. До них належать: індекс людського розвитку (ІЛР), індекс економічної свободи (ІЕС), рівень глобалізації (РГ), індекс вартості життя (ІВЖ) тощо. Розглянемо деякі більш детально.

Індекс людського розвитку (ІЛР) – інтегральний показник, який акумулює в собі такі показники:

- тривалість життя;
- грамотність та охоплення населення навчанням;
- ВВП на одну особу.

Цей індекс був розроблений у 1990 р. і протягом двадцяти років, починаючи з 1993 р., ООН використовувало його у щорічному звіті з розвитку людського потенціалу і для

**Розділ 11. Макроекономічні показники
у системі національних рахунків**

оцінки стану людського розвитку. У 2010 р., враховуючи численні критичні зауваження, представниками ПРООН³¹ було вдосконалено методологію розрахунку індексу.

Максимально можливе значення ІЛР – 1, мінімальне – 0. Індекс людського розвитку менший 0,5 прийнято рахувати «низьким розвитком», більшим за 0,8 – «високим розвитком». Індекс людського розвитку, рівний 1, буде мати країна, у якій середня тривалість життя дорівнює 85 рокам (це фіксований верхній поріг для всіх країн), ВВП на одну особу населення складає 40000 дол. США (це також фіксований верхній поріг для всіх країн), в яких 100% населення є грамотними, а всі, хто має відповідний вік, відвідують початкову або середню школу, навчаються у вищому або середньому навчальному закладі. Ближче всіх на сьогодні до цього показника знаходиться Норвегія, ІЛР якої дорівнює 0,954 (табл. 11.7).

Таблиця 11.7

Рейтинг людського розвитку у країнах світу за 2019 р.³²

Місце	Країна	ІЛР	Тривалість життя	Тривалість навчання		ВВП на одну особу населення
				середній	фактичний	
1	Норвегія	0,954	82,3	18,1	12,6	68,059
2	Швейцарія	0,946	83,6	16,2	13,4	59,375
3	Ірландія	0,942	82,1	18,8	12,5	55,660
15	США	0,920	78,9	16,3	13,4	56,140
19	Японія	0,915	84,5	15,2	12,8	40,799
26	Франція	0,891	82,5	15,5	11,4	40,511
30	Естонія	0,882	78,6	16,1	13,0	30,379
32	Польща	0,872	78,5	16,4	12,3	27,626
35	ОАЕ	0,866	77,8	13,6	11,0	66,912
39	Латвія	0,854	75,2	16,0	12,8	26,301
41	Катар	0,848	80,1	12,2	9,7	110,489
43	Угорщина	0,845	76,7	15,1	11,9	27,144
49	Росія	0,824	72,4	15,5	12,0	25,036
50	Беларусь	0,817	74,6	15,4	12,3	17,039
52	Румунія	0,816	75,9	14,3	11,0	23,906

³¹ПРООН – Програма розвитку ООН – організація при ООН, створена на основі Генеральної Асамблеї.

³²Human Development Reports 12.12.2019 <http://hdr.undp.org>

Закінчення табл. 11.7

Місце	Країна	ІЛР	Тривалість життя	Тривалість навчання		ВВП на одну особу населення
				середній	фактичний	
70	Грузія	0,786	73,6	15,4	12,8	9,570
85	Китай	0,758	76,7	13,9	7,9	16,127
88	Україна	0,750	72,0	15,1	11,3	7,994
189	Нігерія	0,377	62,0	6,5	2,0	912

Індекс людського розвитку рівний 0 буде мати країна, у якій середня тривалість життя дорівнює 25 рокам (це установленний нижній поріг для всіх країн), ВВП на одну особу (за паритетом купівельної спроможності) – 100 дол. США (це також фіксований нижній поріг для всіх країн), у якій 100% населення є неграмотними і ніхто не отримує ніякої освіти.

Іншим новим макроекономічним показником вважається рівень економічної свободи, який відображає рівень державного (урядового) втручання в економічні процеси.

Індекс економічної свободи (ІЕС) – агрегований показник, який щорічно розраховується Wall Street Journal is Heritage Foundation для більшості країн світу, починаючи з 1995 року. Індекс економічної свободи фокусується на чотирьох ключових аспектах економічного та підприємницького рівня, в якому уряди зазвичай здійснюють контроль, це:

- верховенство права (права власності, ефективність судочинства та цілісність уряду);
- рівень втручання уряду (податковий тягар, державні витрати та фіскальне здоров'я);
- ефективність регулювання (свобода бізнесу, свобода праці та монетарна свобода);
- відкритість ринку (свобода торгівлі, свобода інвестування та фінансова свобода).

Нині Індекс економічної свободи розраховується для 186 країн світу, при цьому повністю оцінені і зараховані до рейтингу лише 180 з них такі країни, як Ірак, Лівія, Ліхтенштейн, Сомалі, Сирія та Ємен оцінюються частково й не класифікуються через відсутність достатньої інформації (табл. 11.8).

**Розділ 11. Макроекономічні показники
у системі національних рахунків**

Таблиця 11.8

**Рейтинг країн світу за Індексом економічної свободи³³
(2019 р.)**

Місце	Країна	Значення індексу	Місце	Країна	Значення індексу
1	Гонконг	90,2	35	Латвія	70,4
2	Сінгапур	89,4	46	Польща	67,8
3	Нова Зеландія	84,4	57	Іспанія	65,7
4	Швейцарія	81,9	68	Туреччина	64,6
5	Австралія	80,9	71	Франція	63,8
6	Ірландія	80,5	90	Кувейт	60,8
7	Великобританія	78,9	100	Китай	58,4
8	Канада	77,7	104	Білорусь	57,9
9	ОАЕ	77,6	126	Монголія	55,4
10	Тайвань	77,3	144	Єгипет	52,5
11	Ісландія	77,1	146	Гамбія	52,4
12	США	76,8	147	Україна	52,3
15	Естонія	76,6	148	Аргентина	52,2
16	Грузія	75,9	178	Куба	27,8
24	Німеччина	73,5	179	Венесуела	25,9
30	Японія	72,1	180	Північна Корея	5,9

Рівень глобалізації – агрегований показник, який включає чотири параметри:

– рівень економічної інтеграції, який визначається обсягом іноземних інвестицій та «закордонних виплат», включаючи і заробітну плату, обсягом зовнішньоторговельних операцій;

– персональні контакти: кількість міжнародних поїздок, кількість туристичних поїздок, міжнародні телефонні зв'язки (кількість користувачів та частота і тривалість контактів), кількість користувачів міжнародною поштою та інтенсивність обміном інформацією цим способом;

– рівень технологічного розвитку: загальна кількість інтернет-серверів; кількість користувачів Інтернету;

– ступінь участі країни у міжнародних зв'язках та діяльність міжнародних організацій.

³³2019 Index of Economic Freedom. 25th anniversary edition. /ueff.org/images/UEFF/content/indices/heritage/heritage_index_2019.pdf

Чим більшими є зазначені параметри, тим вищий рівень глобалізації.

Визначити рівень глобалізації можна за допомогою індексу. Одним з найпоширеніших у світі є індекс рівня глобалізації країн світу за версією KOF (KOF Index of Globalization), який було сформовано у 2002 р. при Швейцарському економічному інституті (KOF Swiss Economic Institute) за участі Федерального Швейцарського технологічного інституту (Swiss Federal Institute of Technology). Він дає змогу ідентифікувати масштаб інтеграції будь-якої країни у світовий простір, а саме: визначити результати міжнародної торгівлі товарами та послугами, обсягів зарубіжних інвестицій, експорту високих технологій, міграції робочої сили тощо, засвідчити реальну участь країни у процесах глобальної інтеграції.

Індекс Глобалізації слугує індикатором відкритості економіки. Чим вищий рівень глобалізації у країні, тим у ній більше свободи (економічної й політичної). Це пояснюється більшою відкритістю суспільств і державних систем, їхньою більшою прозорістю та більшим впливом, який здобувають у них громадські організації й засоби масової інформації.

Індекс вартості життя – характеризує зміну цін на товари і послуги, якими користується населення країни. Застосовується для динаміки реальної заробітної плати у країні.

Індекс конкурентоспроможності економіки – враховує рівень освіти, якості життя, розвиток ринкової інфраструктури, рівень інноваційної активності, частку імпорту – експорту держави на ринку високих технологій, інституційне забезпечення економіки тощо. Конкурентоспроможність на будь-якому рівні реалізується через торгівлю, тому основа конкурентних переваг створюється саме в суспільному виробництві. Тому конкурентоспроможність країни варто розглядати як сукупність притаманних національній економіці факторів, здатних забезпечити пропозицію товарів і послуг належної якості, виготовлених за умов впровадження новітніх технологій.

Розділ 11. Макроекономічні показники у системі національних рахунків

Національна конкурентоспроможність безпосередньо визначається наявністю у країни конкурентоспроможних галузей, виробництв і суб'єктів господарювання.³⁴

Важливе значення для розуміння сутності конкурентоспроможності національної економіки має аналіз міжнародних рейтингових оцінок конкурентоспроможності країн світу. Найвпливовішими дослідженнями міжнародної конкурентоспроможності країн є щорічні доповіді – Глобальний звіт про конкурентоспроможність (The Global Competitiveness Report) Всесвітнього економічного форуму (World Economic Forum) та Щорічник світової конкурентоспроможності (The World Competitiveness Yearbook) Міжнародного інституту менеджменту та розвитку (МІМР, Лозанна).

Всесвітній економічний форум (ВЕФ) почав розраховувати глобальний рейтинг конкурентоспроможності країн у 1979 р. Україну включено до рейтингу в 1997 р. У Звіті досліджується конкурентоспроможність країн на основі Глобального індексу конкурентоспроможності (табл. 11.9).

Таблиця 11.9

Індекс глобальної конкурентоспроможності країн світу (2019 р.)³⁵

Місце	Країна	Значення індексу	Місце	Країна	Значення індексу
1	Сінгапур	84,8	43	Російська Федерація	66,7
2	США	83,7	47	Угорщина	65,1
3	Гонконг	83,1	49	Болгарія	64,9
4	Нідерланди	82,4	55	Казахстан	62,9
5	Швейцарія	82,3	59	Греція	62,6
6	Японія	82,3	60	Південна Африка	62,4
7	Німеччина	81,8	61	Туреччина	62,1
8	Швеція	81,2	66	Панама	61,6

³⁴ Лагутін В.Д., Романенко В.А., Уманців Ю.М. Конкурентоспроможність національної економіки: навч. посіб. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2011. С. 57.

³⁵ www3.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitivenessReport2019.

Закінчення табл. 11.9

Місце	Країна	Значення індексу	Місце	Країна	Значення індексу
9	Великобританія	81,2	67	В'єтнам	61,5
10	Данія	81,2	74	Грузія	60,6
15	Франція	78,8	81	Албанія	57,6
18	Люксембург	77,0	84	Шрі-Ланка	57,1
23	Іспанія	75,3	85	Україна	57,0
25	ОАЕ	75,0	86	Молдова	56,7
28	Китай	73,9	93	Єгипет	54,5
31	Естонія	70,9	98	Гватемала	53,5
33	Чилі	70,5	138	Гаїті	36,3
37	Польща	68,9	140	Смен	35,5
39	Литва	68,4	141	Чад	35,1

Протягом останніх десятиліть економічні умови реалізації національної конкурентоспроможності радикально змінилися. Спостерігається значне підвищення ролі інновацій та стимулів до інвестування в інноваційний розвиток. У сучасних умовах важливим стимулом економічної модернізації стають швидкі технологічні зміни. У цілому це веде до формування економіки знань та притаманного їй підвищення ефективності та конкурентоспроможності національної економіки на інноваційній основі.

11.5. Валовий внутрішній продукт та суспільний добробут

Макроекономічні показники ВВП і ВНД, як узагальнюючі показники функціонування економіки будь-якої країни, дають певне уявлення про рівень матеріального добробуту суспільства. Однак вони не можуть повною мірою відобразити цей добробут.

Економічна наука визначає добробут як забезпеченість населення матеріальними та духовними благами і послугами. Рівень матеріального добробуту залежить перш за все від досягнутого ступеня розвитку продуктивних сил і розміру тієї частки НД, яку населення одержує для задоволення своїх потреб.

Для поглибленого розуміння категорії «добробут» в економічній літературі розрізняють загальний добробут та економічний добробут. При цьому під економічним добробутом розуміють сукупність таких задоволених і незадоволених потреб, які можуть бути виміряні за допомогою грошей. Проте добробут суспільства залежить не лише від матеріального задоволення потреб, які оцінюються у вартісній формі. Відомий англійський економіст А. Пігу в розробці своєї теорії добробуту приділяв значну увагу етичній стороні економічного життя суспільства. Так, на думку вченого, негативний вплив поганих побутових умов на людину є не менш важливим, ніж пряме незадоволення потреб.

Поряд з цим, використовуючи ВВП (ВНД) для оцінки добробуту, необхідно враховувати, що існують деякі причини, за якими ці показники можуть спотворювати реальний обсяг виробництва, а деякі фактори збільшення обсягу виробництва негативно впливають на добробут суспільства. Наприклад, деякі товари та послуги, виготовлені в поточному році, не надходять на ринок, отже, не мають ринкової ціни (послуги, якими користуються власники своїх будівель, споживання сільськогосподарськими підприємствами частини власної продукції). Ринкової вартості не мають і послуги державних службовців (послуги міліції, пожежників, працівників державного апарату), хоча у ВВП враховуються витрати на виробництво даних послуг.

ВВП не враховує вільний час. Вільний час – це показник добробуту суспільства. За його величиною у населення можна судити про рівень життя. Ще класики економічної науки вважали, що чим більше вільного часу, а саме коли людина може приділити більше уваги собі, почитати улюблену книжку, піти в театр, поспілкуватися з друзями, тим багатше суспільство.

Як показник, що вимірюється у грошовій формі, ВВП не може відображати зміни у структурі споживання. З розвитком НТП, змінюються технології, і сьогодні важко уявити як ще два десятиліття тому обходилися без мобільного зв'язку, комп'ютерної техніки, інших засобів комунікацій. Крім того,

ВВП як кількісний показник не відображає покращання або погіршення якості товарів, а цей фактор особливо важливий у зростанні добробуту.

Варто зазначити, що показники ВВП не можуть повною мірою відображати стан навколишнього середовища, від якого залежить добробут. Йдеться про витрати на покращання цього середовища, розв'язання проблем екології.

Найпоширенішою є думка, що найбільш ґрунтовною характеристикою економічного добробуту є розрахунок ВВП на одну особу населення. Проте, якщо разом зі зростанням ВВП буде зростати і кількість населення, то життєвий рівень у розрахунку на одну особу населення буде стабільним, а іноді і знижуватись. Показник ВВП на одну особу населення слід доповнювати іншими показниками: рівнем освіти населення, тривалістю життя, калорійністю харчування тощо, які є обов'язковими при визначенні добробуту нації. Часто відмінності між країнами за цими показниками пов'язані із ступенем диференціації доходів населення.

Слід враховувати й те, що частина фактично створеного у країні ВВП є результатом функціонування тіньової економіки. Поняття тіньової економіки має різні трактування в різних країнах. Слід вирізнити тіньову економіку і нелегальну економіку, тобто види діяльності, що заборонені законодавством. До тіньової економіки найчастіше належить діяльність, доходи від якої приховуються від обліку та сплати податків. Тіньова економіка існує практично у всіх країнах, але її обсяг суттєво розрізняється (від 3–5% до 50–80% від ВВП). Значний обсяг тіньової економіки знижує можливості державного регулювання економіки у зв'язку з тим, що виникає розбіжність між фактичним та офіційно зареєстрованим ВВП.

Чистий економічний добробут – показник величини скоригованого ВВП, отриманий вирахуванням з нього вартісного оцінення негативних факторів випуску й обліку незадекларованих і неринкових доходів. У чистому економічному добробуті, на відміну від ВВП, відображається також вартісне

оцінення дозвілля (збільшення вільного часу), а також погіршення чи покращання якості товарів.

Чистий економічний добробут = ВВП – (негативні економічні наслідки + позаринкова діяльність господарств + результати тіньової економіки + грошовий еквівалент вільного часу та якості відпочинку).

Питання для самоконтролю

1. Проаналізуйте зміст моделей економічного кругообігу.
2. У чому полягає сутність СНР?
3. Назвіть основні макроекономічні показники та охарактеризуйте їх.
4. Які існують методи розрахунку ВВП?
5. У чому відмінність номінального та реального ВВП?
6. Поясніть: якщо номінальний ВВП більше реального, то які процеси відбулися в економіці?
7. Чим відрізняється особистий дохід від доходу кінцевого використання?
8. З якою метою і як розраховується національний дохід?
9. Що показує дефлятор ВВП?
10. Що таке чистий економічний добробут?

Визначте та обґрунтуйте, чи правильними є такі твердження

1. Валова додана вартість – це різниця між вартістю виробленої продукції і вартістю проміжної продукції, що була закуплена у постачальників.
2. Номінальний ВВП – це ВВП, що визначається в цінах базового року.
3. Трансфертні платежі – це державні виплати в обмін на товари чи послуги.

4. Валовий внутрішній продукт – це ринкова вартість кінцевої продукції, виробленої резидентами країни за відповідний період.
5. Національний дохід – це вартість предметів тривалого користування та послуг.
6. Реальний ВВП обчислюється в поточних цінах.
7. Попередньо створена вартість не повинна враховуватися при визначенні валової доданої вартості в національній економіці для того, щоб уникнути інфляційних процесів.
8. Сукупний обсяг кінцевих товарів та послуг, виготовлених в країні протягом року – це чистий економічний добробут.
9. До методологічних принципів СНР належить таке положення: ринкова економіка є стабільною системою.
10. Непрямі податки використовуються для обчислення ВВП за виробничим методом.

Розділ 12

СУКУПНИЙ ПОПИТ ТА СУКУПНА ПРОПОЗИЦІЯ

- 12.1. Сукупний попит (AD) та його структура.
- 12.2. Сукупна пропозиція (AS): зміст, графік, чинники, що її визначають.
- 12.3. Рівновага сукупного попиту та сукупної пропозиції. Модель AD-AS.
- 12.4. Еволюція моделей макроекономічної рівноваги.

12.1. Сукупний попит (AD) та його структура

У розділі 2 були розглянуті криві попиту і пропозиції для окремих товарів. Це дало можливість зрозуміти, чому рівноважна ціна одного товару суттєво відрізняється від аналогічної ціни іншого товару. Однак модель попиту і пропозиції для одного товару не дає відповіді на низку важливих макроекономічних питань. Для цього потрібно оперувати агрегованими показниками, тобто такими, що об'єднують всі ціни на окремі товари і послуги в загальний рівень цін, а всі одиниці продукції – в реальний валовий внутрішній продукт. Сукупний попит і сукупна пропозиція належать до числа основних показників, що характеризують стан економіки країни. Вони визначаються відповідно загальною сумою індивідуальних попиту і пропозицій. Принципи побудови кривих сукупного попиту (AD) і сукупної пропозиції (AS) аналогічні принципам побудови кривих попиту і пропозиції на мікрорівні.

Під **сукупним попитом (AD)** розуміють сумарну кількість благ і послуг, які населення, домогосподарства, підприємства різних форм власності, держава, закордонні споживачі здатні придбати за певного рівня цін у країні.

Структурно сукупний попит формується чотирма секторами економіки і включає:

- споживчий попит (C) – сукупний попит домогосподарств;
- попит на інвестиційні ресурси (відновлення зношеного капіталу і збільшення реального капіталу) – I;

- попит на товари і послуги з боку держави – G ;
- попит на вітчизняні товари і послуги з боку іноземних держав – чистий експорт – (X) , що визначається як різниця між експортом та імпортом.

З урахуванням зазначеного можна скласти таке рівняння, що у формалізованому вигляді визначає структуру сукупного попиту:

$$AD = C + I + G + X. \quad (12.1)$$

Отже, сукупний попит є сумою внутрішнього і зовнішнього попиту на вітчизняні товари і послуги.

Існує певний причинно-наслідковий зв'язок між обсягом виробництва, цінами і попитом. Він може бути описаний законом сукупного попиту. У ньому виявляється внутрішній, сталий, обернено-пропорційний зв'язок між споживанням обсягу національного продукту та рівнем цін.

Тобто, споживачі (населення, домогосподарства, фірми, держава, іноземці) придбають тим більший обсяг продукту, чим нижчий рівень цін, і навпаки.

Цей закон можна проілюструвати графічно у вигляді кривої сукупного попиту – AD (рис. 12.1).

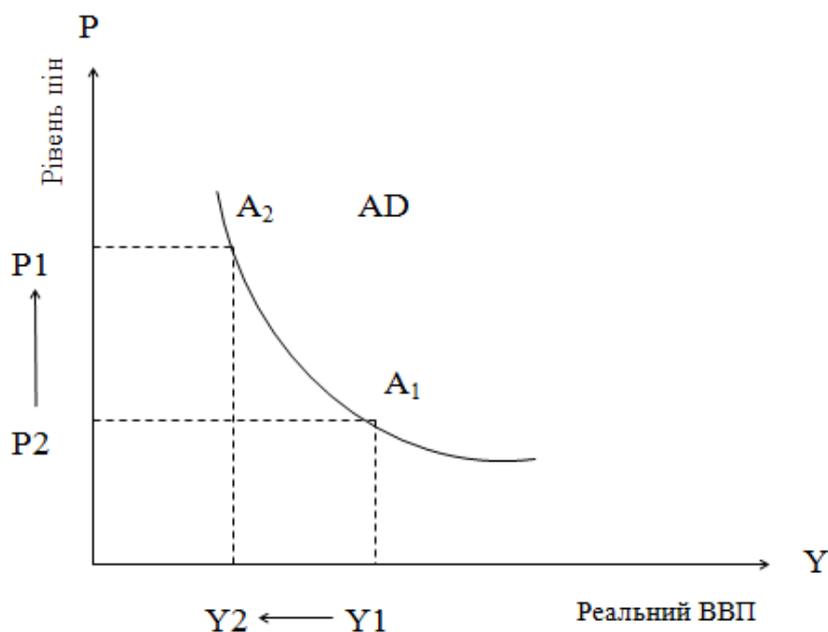

Рис. 12.1. Крива сукупного попиту

Крива сукупного попиту (AD) дещо нагадує криву попиту на відповідному ринку благ, однак її побудова відбувається в іншій системі координат. На осі абсцис вказується значення реального обсягу виробництва ВВП, що позначається літерою Y . На осі ординат відкладається рівень цін, що позначається літерою P . Взявши до уваги ту обставину, що доходи макро-економічних суб'єктів дорівнюють витратам, то кожна точка на кривій AD відповідає випуску продукції, на яку і буде пред'явлений сукупний попит.

Крива AD ілюструє, який обсяг вироблених товарів і послуг буде придбано за того або іншого рівня цін. Залежність, представлена як закон сукупного попиту, виявляється як рух від однієї точки (A1) до іншої (A2) уздовж нерухомої кривої AD.

Наведена модель AD справедлива за умови незмінної кількості грошей, що знаходиться в обігу і може бути описана таким рівнянням:

$$MV = PY, \quad (12.2)$$

де M – кількість грошей в обігу;

V – швидкість обігу грошової маси;

P – рівень цін;

Y – валовий внутрішній продукт.

Отже, за умови, що пропозиція грошей (MV) є незмінною, то в цьому випадку кількість вироблених товарів і послуг залежить лише від рівня цін P :

$$Y = MV / P. \quad (12.3)$$

Зазначена модель пояснює нахил кривої AD униз, якщо обсяг грошової маси M та швидкість її обсягу є незмінними, то в цьому випадку обсяг виробництва Y має скорочуватись у

міру підвищення рівня цін P . При підвищених цінах для купівлі кожного виробленого блага, має зростати кількість грошей; таким чином, за умови незмінної грошової маси, кількість товарів і послуг, що купуються, повинна скоротитись.

У макроекономічній теорії спадний нахил кривої сукупного попиту пояснюється впливом цінових та нецінових чинників.

До **цінових чинників** належать: ефект відсоткової ставки, ефект багатства, ефект імпорتنих закупівель, які й визначають траєкторію кривої AD.

1. Ефект відсоткової ставки (ефект Кейнса) проявляється таким чином. Якщо у країні спостерігається підвищення рівня цін, то при допущенні незмінного обсягу грошової маси відбувається підвищення відсоткової ставки. Чим вищою є відсоткова ставка, тим нижчим є попит на інвестиції. Подорожчання кредиту приводить до зменшення споживчих витрат. Скорочення таких важливих елементів сукупного попиту, як споживання та інвестиції призводить до того, що більш високому рівню цін буде відповідати менший обсяг ВВП, на який буде пред'явлено попит. Таким чином, підвищення відсоткової ставки зумовлює скорочення сукупного попиту, що і засвідчує від'ємний нахил кривої AD.

2. Ефект багатства або ефект реальних грошових залишків (ефект Пігу)³⁶ являє собою вплив зміни рівня ціни у країні на величину реального багатства. Слід зазначити, що добробут домогосподарств представлений у вигляді різноманітних фінансових активів, що мають постійну номінальну цінність. Наприклад, якщо в розпорядженні макроекономічного суб'єкта є цінні папери на суму 10000 дол., то за умови підвищення рівня цін у країні у 2 рази реальне багатство у вигляді цінних паперів, зменшиться у два рази. Це сто-

¹ Пігу А. Экономическая теория благосостояния. Т.1. М.: Прогресс, 1985. С. 487.

сується і реальних грошей. При зростанні цін їх цінність зменшується. Зменшення реального багатства призводить до зниження сукупного попиту при підвищенні реального рівня цін, що і фокусується у від'ємному нахилі кривої AD.

3. Ефект імпорتنих закупівель полягає в тому, що підвищення цін у певній країні веде до зменшення сукупного попиту на вітчизняні товари і послуги і, навпаки, зниження рівня цін у конкретній країні сприяє скороченню її імпорту і збільшенню її експорту. Все це призводить до збільшення чистого обсягу експорту і сукупного попиту конкретної країни.

Важливим чинником, що зумовлює зміни в обсязі чистого експорту, є коливання валютних курсів. Наприклад, якщо курс гривні підвищується, то закордонний покупець повинен віддати більше своїх грошових одиниць за одну гривню, і ціна купівлі вітчизняного товару (за умови незмінної внутрішньої ціни), виражена в національній валюті покупця, зростає. Наслідком цього може бути скорочення попиту на вітчизняні товари з боку іноземних споживачів. Український споживач у даному випадку даватиме меншу кількість гривень за іноземну грошову одиницю, що стимулюватиме ввезення товарів з-за кордону. У підсумку, можливе скорочення попиту на вітчизняні товари. У випадку зниження курсу гривні, це, за інших рівних умов, сприятиме зростанню експортного потенціалу українських товаровиробників і, таким чином, попит іноземних споживачів зростатиме, в результаті AD розшириться і крива AD зміститься на графіку праворуч. Зниження курсу гривні сприятиме зменшенню стимулів до імпорту товарів, і це також може призвести до збільшення попиту на вітчизняні товари.

Таким чином, вплив цінових чинників може бути таким:

- за умови підвищення цін AD знижується;
- при зниженні цін AD збільшуються.

На графіку це відображається зміщенням кривої сукупної пропозиції відповідно праворуч або ліворуч (рис. 12.2).

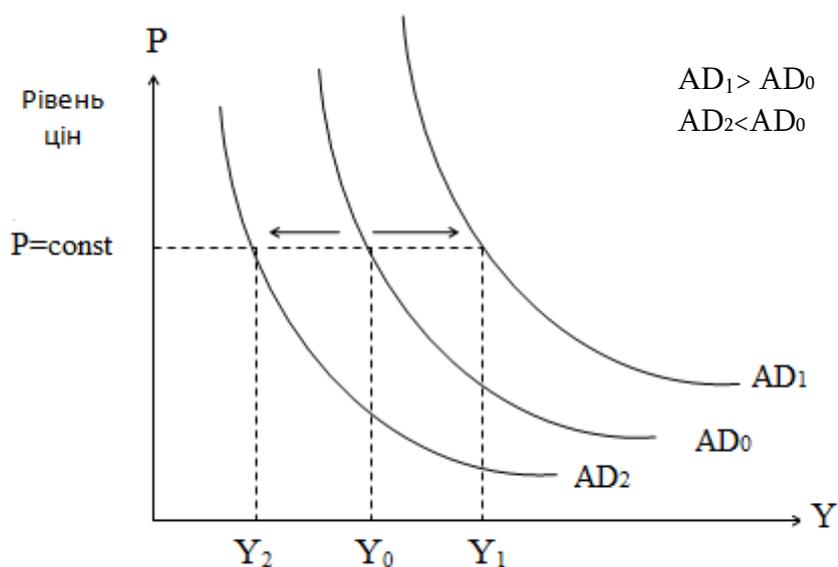

Рис. 12.2. Зміщення кривої AD

Розглянуті вище чинники є ціновими ефектами сукупного попиту, що опосередковано реалізують обернено-пропорційну залежність сукупного попиту від ціни.

На сукупний попит впливають також **нецінові чинники**. Вони мають бути пов'язані зі змінами у витратах.

Розглянемо нецінові детермінанти сукупного попиту.

1. Зміни у споживчих витратах домашніх господарств. Вони можуть здійснюватися під впливом таких чинників:

а) добробут споживачів. Якщо добробут споживачів, який розміщений у фінансових активах (акції, облігації) та нерухомості (земля, будинки), зростає, сукупний попит збільшиться за будь-якого рівня цін;

б) заборгованість споживачів за кредитами. Якщо вона велика, то споживчі витрати будуть зменшуватися;

в) податки на споживачів. Зменшення податків призводить до збільшення доходу кінцевого використання та споживчих витрат і навпаки;

г) очікування споживачів. Якщо домашні господарства очікують, що їхні доходи зростуть, то на споживання витратиметься більше і навпаки.

2. Зміни в інвестиційних видатках, які можуть відбуватися під впливом таких чинників:

а) процентна ставка. Збільшення процентної ставки, зумовлені будь-якими причинами, крім підвищення цін, веде до зменшення інвестиційних видатків, а отже й до зменшення сукупного попиту;

б) очікувані прибутки від інвестицій. Якщо прогнози на отримання прибутку сприятливі, попит на інвестиційні товари збільшиться;

в) податки з фірм. Збільшення податків веде до зменшення прибутку, отже до зменшення зацікавленості в інвестиціях;

г) технологія (поява нових технологій спричиняє збільшення попиту на інвестиційні товари);

д) надмірні потужності. Збільшення надмірних потужностей стримує попит на інвестиційні товари.

3. Зміни в державних закупівлях. Між збільшенням державних закупівель та сукупним попитом існує пряма залежність. Якщо державні закупівлі зменшуються, сукупний попит скорочується. Збільшення державних закупівель за умови незмінних податків та процентної ставки веде до підвищення сукупного попиту.

4. Зміни у витратах на чистий експорт можуть бути обумовлені дією таких нецінових чинників:

а) національний дохід інших країн. Збільшення національного доходу інших держав спричиняє збільшення попиту не лише на товари внутрішнього виробництва, а й імпорتنі. Отже, експорт інших країн у дану країну збільшується;

б) валютні курси (ціна грошової одиниці держави, виражена у грошових одиницях інших країн). Підвищення курсу вітчизняної валюти відносно інших валют веде до зменшення експорту та зростання імпорту.

Зрушення в сучасному попиті можуть бути обумовлені не лише впливом зазначених чинників – елементів структури ВВП за витратами, але й динамікою грошової маси. Графік кривої AD відображає ймовірні взаємозв'язки рівня цін і реального обсягу виробництва при незмінній пропозиції

грошей. При зміні пропозиції грошей відбуваються відповідні зміни AD й зсув кривої на графіку (рис. 12.2).

Унікальна ситуація склалася на світовому ринку сирової нафти в умовах пандемії коронавірусу COVID-19, коли різко зменшився попит на нафту та нафтопродукти внаслідок істотного обмеження обсягів транспортного сполучення і авіап перевезень у світі, а також відсутності домовленостей щодо зменшення видобутку нафти між країнами. Якщо після 2009 р. тривалий час ціна була на рівні понад 100 дол. США за барель нафти, то у квітні 2020 р. (а саме 20 квітня) вона досягла на ф'ючерсному ринку нафти від'ємного значення (нижче 0). Фактично продавці готові були доплачувати покупцям за покупку у них сирової нафти зі сховищ, які були на той час переповнені.

12.2. Сукупна пропозиція (AS): зміст, графік, чинники, що її визначають

Сукупна пропозиція (AS) – це агрегована величина, що показує реальний обсяг валового внутрішнього продукту, який економіка пропонує для продажу з метою отримання прибутку. Це визначення показує, яким має бути рівень цін, щоб спонукати виробників поставляти на ринок ту або іншу кількість товарів та послуг.

Залежність обсягу пропозиції від рівня цін у країні називають кривою сукупної пропозиції. Крива сукупної пропозиції показує обсяг реального валового внутрішнього продукту, який може бути вироблений і запропонований для продажу за певного рівня цін.

Потенційна величина сукупної пропозиції залежить від запасу капіталу та технологічного рівня виробництва. У межах потенційної величини сукупна пропозиція є функцією товарних цін та середніх витрат (витрат на виробництво одиниці товару). Це означає, що на сукупну пропозицію впливають

два види факторів: рівень цін (РЦ) та нецінові фактори, вплив яких опосередковується середніми витратами.

Форма кривої сукупної пропозиції розглядається по-різному представниками класичної та кейнсіанської економічної теорії.³⁷ Так, зміна одного і того самого фактору може бути неоднаковою, що обумовлено тим, який період (коротко- чи довгостроковий) береться до уваги.

Класична модель сукупної пропозиції – це модель, згідно з якою сукупна пропозиція не залежить від рівня цін, оскільки заробітна плата й ціни є абсолютно гнучкими.

Класична модель описує економіку в довгостроковому періоді. Довгостроковий період – це період, протягом якого ціни на ресурси встигають пристосуватися до цін на товари таким чином, щоб в економіці підтримувалася повна зайнятість.

Довгострокова крива сукупної пропозиції відображає виробничі можливості країни й будується на таких принципах:

а) обсяг виробництва обумовлений лише кількістю факторів виробництва та існуючою технологією і не обумовлений рівнем цін;

б) зміни у факторах виробництва й технології відбуваються поступово;

в) економіка функціонує за умов повної зайнятості факторів виробництва, отже обсяг виробництва ВВП дорівнює потенційному;

г) ціни та номінальна заробітна плата є гнучкими, їх зміни підтримують рівновагу на ринках.

За даних умов відрізок кривої сукупної пропозиції розташовується вертикально, що характеризує потенційний рівень обсягу виробництва (тобто обсяг виробництва за умов повної зайнятості, при якому ресурси економіки використовуються повністю, а безробіття перебуває на природному

2. Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй. Київ: Port Royal, 2001. 593 с. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег. М.: Гелиос, 2002. 352 с.

рівні). Таким чином, довгострокова крива сукупної пропозиції – крива, що відображає незалежність сукупної пропозиції від цін у довгостроковому періоді й набуває вигляду вертикальної лінії, яка починається в точці потенційного ВВП.

Головним положенням класичної теорії є те, що економіка постійно тяжіє до потенційного рівня виробництва, який визначає межу її виробничих можливостей. У верхній точці економічного циклу економіка може дещо перевищувати межу виробничих можливостей; у періоди падіння вона, навпаки, досягає параметрів, величина яких набагато менша від межі її виробничих можливостей. Але всі ці коливання тимчасові. У структурі ринку вмонтований механізм, здатний швидко повертати економіку до потенційного рівня виробництва. Ним, зокрема, є механізм гнучких цін і заробітної плати.

Згідно з класичною моделлю, падіння сукупної пропозиції відносно потенційного ВВП породжує такі наслідки: 1) зниження цін; 2) зменшення сукупного попиту, що одночасно спричиняє адекватне зменшення попиту на ринку праці та зменшення номінальної заробітної плати. За цих умов адекватно зменшуються середні витрати, а прибутковість виробництва не змінюється. Тому у підприємців не виникає мотивації до скорочення сукупної пропозиції, яка залишається на рівні потенційного ВВП. Звідси висновок: сукупна пропозиція не залежить від цін. У класичній моделі абсолютно гнучкі ціни та заробітна плата миттєво нейтралізують будь-які відхилення економіки від умов повної зайнятості. Тому на графіку крива сукупної пропозиції має форму вертикальної лінії, яка бере свій початок у точці потенційного ВВП.

Класична модель вступає у протиріччя із реальною економікою, яка свідчить, що фактичний ВВП досить часто й на тривалий період може відхилятися від потенційного ВВП. Насправді, ринковий механізм не здатний миттєво відновлювати сукупну пропозицію на рівні повної зайнятості. Для цього потрібен певний час. Але, незважаючи на тривалі відхилення сукупної пропозиції від потенційного рівня,

в довгостроковому періоді динаміка фактичного ВВП визначається динамікою потенційного ВВП.

Кейнсіанська модель сукупної пропозиції виникла на основі конструктивної критики класичної моделі. Кейнсіанська модель сукупної пропозиції – це модель, згідно з якою між рівнем цін і сукупною пропозицією існує пряма залежність, оскільки заробітна плата є негнучкою в короткостроковому періоді.

Кейнсіанська модель пояснює зв'язок між рівнем цін і сукупною пропозицією в короткостроковому періоді (зазвичай протягом року) та базується на таких передумовах: а) неповна зайнятість в економіці; б) ціни на товари та номінальна заробітна плата жорсткі (не гнучкі). Тобто особливість кейнсіанської моделі кривої сукупної пропозиції полягає в тому, що вона показує неоднаковий зв'язок між цінами й сукупною пропозицією в умовах різних рівнів зайнятості. Вона ґрунтується на положенні про негнучкість заробітної плати упродовж короткострокового періоду.

Ціни вільно формуються ринком і тому є еластичними стосовно сукупного попиту. Це пояснюється існуванням колективних угод між профспілками й підприємцями, а також небажанням підприємців зменшувати заробітну плату, щоб уникнути послаблення мотивації до праці та соціальних конфліктів. Цьому сприяє закон про мінімальну заробітну плату. У короткостроковому періоді гнучкими є лише ціни, що пояснюється ефектом конкуренції.

Якщо сукупний попит падає відносно потенційного ВВП, то знижуються лише ціни, а заробітна плата тимчасово залишається стабільною. За цих умов прибутковість виробництва зменшується, що стимулює підприємців до скорочення сукупної пропозиції. Звідси висновок: в короткостроковому періоді, протягом якого заробітна плата не змінюється, сукупна пропозиція перебуває в прямій залежності від товарних цін. Тому крива сукупної пропозиції має вигляд позитивно похилої лінії. Вищі ціни стимулюють виробництво додаткової кількості товарів. Навпаки, нижчі ціни ведуть до зменшення виробництва товарів.

За таких умов крива сукупної пропозиції має три відрізки: I – горизонтальний (кейнсіанський); II – проміжний (висхідний) та III – вертикальний (класичний) (рис. 12.3).

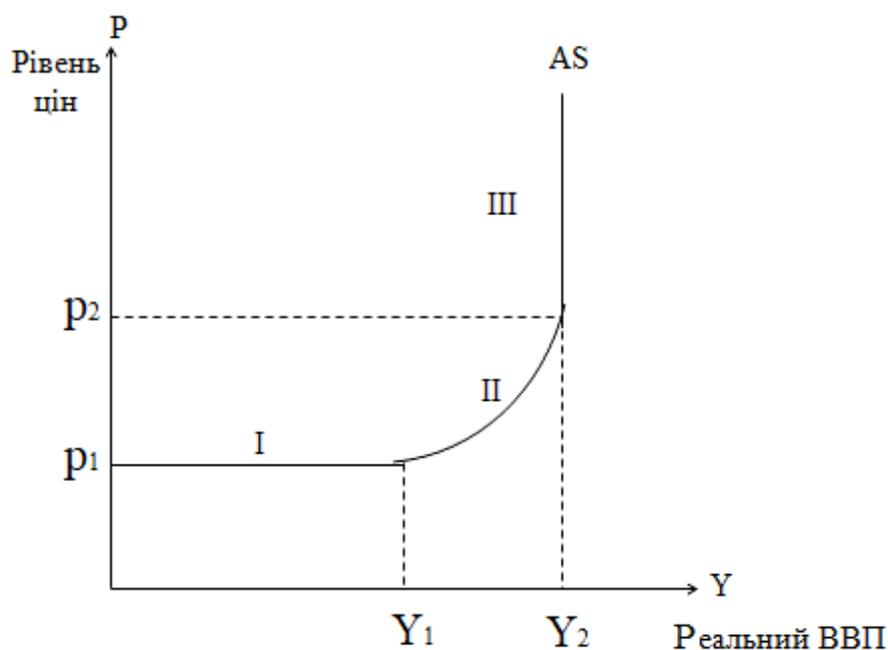

Рис. 12.3. Модель сукупної пропозиції AS

Горизонтальний (кейнсіанський) відрізок (I) показує зміни в обсязі виробництва в умовах неповної зайнятості за постійних цін. Обсяг реального ВВП тут нижчий від потенційного (тобто обсягу за умов повної зайнятості, де ресурси використовуються повністю, а безробіття перебуває на природному рівні). На цьому відрізку існують значні невикористані потужності та безробіття. Тому тут немає вузьких місць та дефіциту в жодній галузі і збільшення ВВП може відбуватися за постійних (стабільних) цін.

Проміжний (висхідний) відрізок (II) показує зміни в обсязі виробництва в умовах, що наближаються до повної зайнятості, коли збільшення реального ВВП супроводжується підвищенням рівня цін. Причина зростання цін і реального ВВП полягає в тому, що повна зайнятість виникає не водночас. На цьому відрізку окремі галузі вже можуть відчувати нестачу

ресурсів, що призводить до збільшення витрат на одиницю продукції та до зростання цін.

Вертикальний (класичний) відрізок (III) показує зміни в обсязі ВВП за умов повної зайнятості, коли рівень фактичного безробіття дорівнює природному безробіттю й додаткового зростання реального ВВП не відбувається, а спостерігається інфляційне зростання. Цей відрізок, зазвичай, збігається з довгостроковою кривою сукупної пропозиції.

Ціновими чинниками, що визначають нахил короткострокової кривої сукупної пропозиції, є зміна процентної ставки та зміна рівня цін.

Крім цін на сукупну пропозицію впливають нецінові фактори (зміни в яких приводять до зміни витрат на одиницю продукції). До них належать:

1) зміна цін на ресурси. Відбувається під впливом таких чинників:

а) наявність внутрішніх ресурсів. Якщо кількість внутрішніх ресурсів збільшиться, то крива виробничих можливостей переміщується праворуч – відбувається збільшення виробництва. При цьому ціна внутрішніх ресурсів зменшується, оскільки їх стає більше;

б) ціни на імпортовані товари. Зниження цін на імпортовані товари збільшує пропозицію, оскільки зростає обсяг ресурсів у країні (їх більше імпортується);

в) домінування на ринку. Це можливість встановлення цін, вищих за ті, які могли би бути за умов конкуренції (ціни на нафту, що встановлюються країнами ОПЕК);

2) зміни в продуктивності ресурсів (відношення реального обсягу виробництва до витрат). Збільшення продуктивності означає, що за наявного обсягу ресурсів можливо виробити більший реальний обсяг валового внутрішнього продукту. Це зменшує середні витрати, збільшує сукупну пропозицію та зміщує її криву праворуч;

3) зміни економіко-правових норм можуть призвести до змін витрат на одиницю продукції в результаті дії таких чинників:

а) податки (підвищення податків з підприємств збільшує середні витрати та зменшує сукупну пропозицію);

б) субсидії (збільшення субсидій підприємствам зменшує середні витрати та збільшує сукупну пропозицію);

в) державне регулювання економіки, яке може призвести до зменшення або збільшення середніх витрат.

Це зумовлює зміщення кривої сукупної пропозиції у відповідний бік (рис. 12.4).

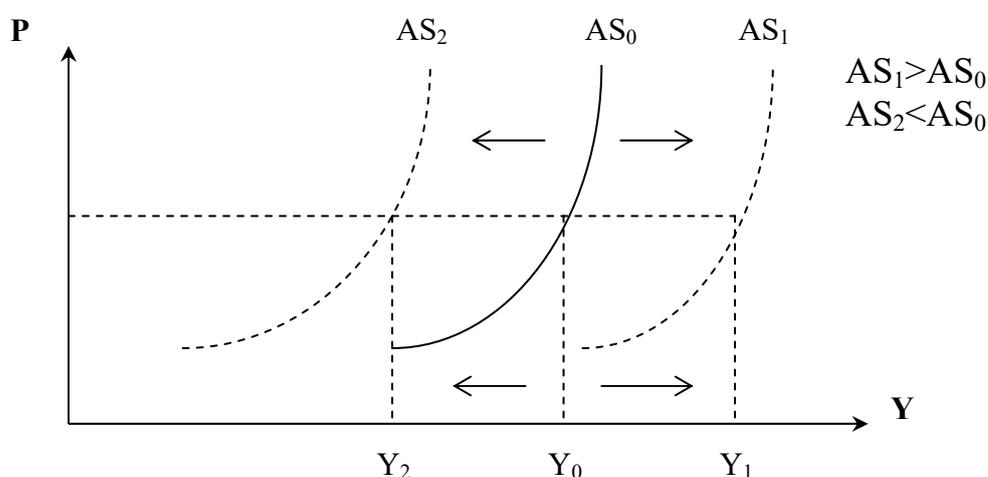

Рис. 12.4. Вплив нецінових факторів на сукупну пропозицію

Внаслідок дії різних факторів змінюється сукупна пропозиція, що на графіку проявляється у зрушенні кривої AS праворуч (зростання AS) або ліворуч (зменшення AS).

12.3. Рівновага сукупного попиту та сукупної пропозиції. Модель AD-AS

Важливою властивістю ринкової економіки є постійне тяжіння до рівноваги. Загальна економічна рівновага – це стан, коли рівновага встановлюється на кожному з ринків: товарів та послуг, грошей, цінних паперів, праці тощо.

На ринку товарів та послуг досягається рівновага, якщо обсяг ВВП дорівнює запланованим витратам усіх суб'єктів на

Розділ 12. Сукупний попит та сукупна пропозиція

придбання товарів і послуг, вироблених у країні. На ринку грошей рівновага встановлюється, якщо всі гроші, економічні суб'єкти тримають у вигляді готівки чи банківських вкладів. На ринку цінних паперів рівновага забезпечується, якщо пропонувані цінні папери придбані економічними агентами. На ринку праці встановлення рівноваги відбувається за умови, якщо кількість вільних робочих місць буде збалансована з робочою силою, тобто всі, хто бажає працювати за певну заробітну плату, матимуть змогу знайти роботу.

У вузькому розумінні економічна рівновага – це такий стан економічної системи (насамперед ринку), коли пропозиція задовольняє попит або попит відповідає пропозиції. Можна стверджувати, що економічна рівновага – це рівновага між сукупним попитом і сукупною пропозицією, яка породжує рівноважний валовий внутрішній продукт і рівноважні ціни.

Розглянемо економічну рівновагу на основі моделі AD-AS (сукупний попит – сукупна пропозиція) (рис. 12.5).

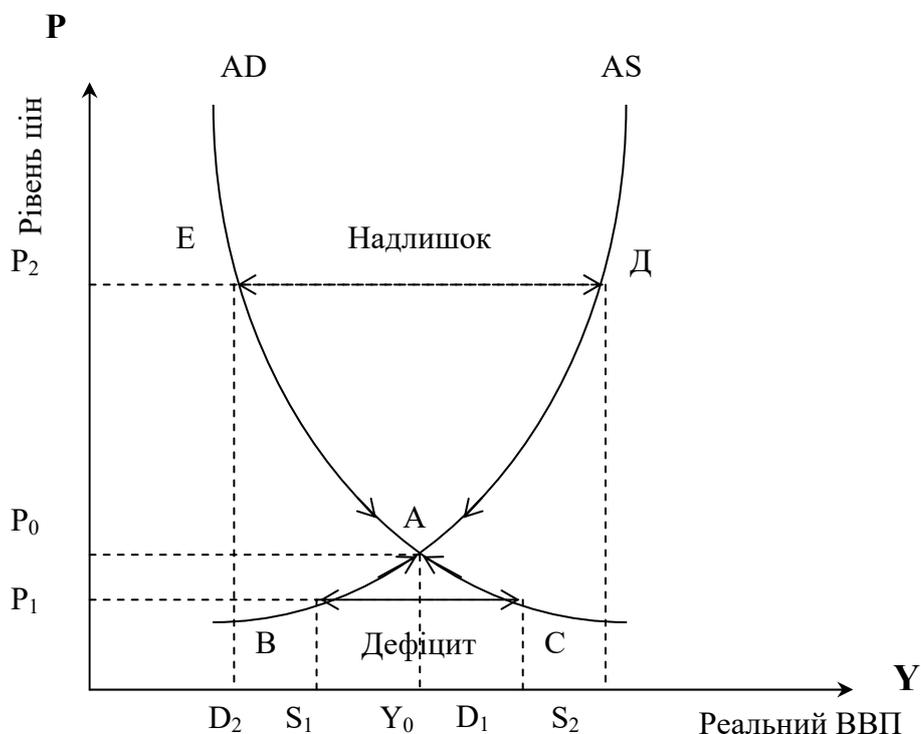

Рис. 12.5. Економічна рівновага на основі моделі AD-AS

Крива AD – крива сукупного попиту; AS – крива сукупної пропозиції. Точка A – точка рівноваги, як результат перетину кривих AD і AS. Отже, в точці A має місце рівновага, яка може забезпечуватися лише в умовах повної зайнятості.

При рівні цін P_1 сукупний попит становить D_1 , а сукупна пропозиція – S_1 . Оскільки $D_1 > S_1$, виникає дефіцит товарів та послуг (BC); конкуренція покупців тут підштовхує ціни вгору. При цьому сукупний попит скорочується, а сукупна пропозиція зростає доти, поки вони не вирівняються. Якщо фактичний рівень цін P_2 перевищує рівноважний ($S_2 > D_2$), виникає надлишок товару та послуг (ED), а процес утворення рівноваги передбачає зниження цін від P_2 до P_0 .

Якщо припустити, що при незмінній сукупній пропозиції AS сукупний попит зменшиться порівняно з потенційною величиною AD, а його величина переміститься ліворуч у положення AD, то короткострокова рівновага буде в іншій точці, що порушує довгострокову рівновагу. Якщо, навпаки, при незмінному сукупному попиті (AD) сукупна пропозиція зменшиться відносно потенційної величини, а її крива переміститься відповідно ліворуч, то короткострокова рівновага буде забезпечена в іншій точці, що порушує довгострокову рівновагу.

Короткострокова рівновага означає: кількість товарів, що покупці бажають купити, дорівнює тій кількості, яку виробники хочуть виробити. Якщо зменшення сукупного попиту знизить ціну, це змусить підприємців зменшити обсяг виробництва до рівня сукупного попиту. Якщо зменшення сукупної пропозиції підвищить ціну, то обсяги бажаних закупівель знизяться до нового рівня сукупної пропозиції.

Довгострокова рівновага означає, що кількість товарів, яку покупці бажають придбати, дорівнює потенційним можливостям економіки. За цих умов будь-яке подальше збільшення сукупного попиту спричинить лише зростання цін, а випуск реального ВВП залишиться незмінним. За винятком економічного буму, коли підприємці вдаються до

надмірного використання робочої сили, а безробіття є нижчим від його природного рівня.

Рівновага в економіці постійно порушується. Її порушення може спричинитися змінами в сукупному попиті (AD) внаслідок зміни запланованих сукупних витрат, або в сукупній пропозиції (AS) внаслідок зміни середніх витрат. Але вона постійно відновлюється ринком за іншого рівня ВВП (Y) і за іншого рівня цін.

Зміни в рівновазі AD-AS можуть супроводжуватись одночасними змінами як в сукупному попиті, так і в сукупній пропозиції. Наслідки цих зрушень стосовно обсягу реального ВВП та рівня цін залежатимуть від того, в якому напрямі та якою мірою відбуваються зміни.

Розглянемо **механізм відновлення рівноваги** на підставі моделі AD-AS внаслідок її порушення почергово сукупним попитом та сукупною пропозицією.

Припустімо, що сукупний попит (AD) зменшився. Результатом цього стане незаплановане збільшення товарних запасів. Підприємства, переконавшись у тому, що товари продаються повільніше, ніж виробляються, – переглянуть свої плани. Їх короткострокова реакція на скорочення сукупного попиту (AD) буде обумовлюватися тим, що заробітна плата (та інші ресурсові ціни) тимчасово не знизиться. За цих умов на падіння сукупного попиту підприємства відреагують частково зменшенням реального ВВП (Y), та частково – зниженням товарних цін.

Зазначені зміни в поведінці підприємств графічно відображаються зміщенням кривої сукупного попиту (AD) ліворуч. У підсумку формується новий стан короткострокової рівноваги в економіці, який зберігатиметься доти, поки крива сукупного попиту і короткострокова крива сукупної пропозиції не змінять свого положення.

Перетин кривих AD і AS у новій точці рівноваги відповідає умовам, коли заробітна плата ще не відреагувала на зниження товарних цін. Звичайно, така ситуація не може тривати надто довго. Поступово заробітна плата (під впливом

конкуренції на ринку праці) почне зменшуватись до рівня, адекватного цінам.

Припустімо, що після певного короткого відрізка часу заробітна плата зменшиться пропорційно зниженню товарних цін. Це призведе до зменшення середніх витрат на виробництво товарів і адекватне збільшення сукупної пропозиції. Внаслідок цього на рис. 12.6 короткострокова крива сукупної пропозиції зміститься праворуч.

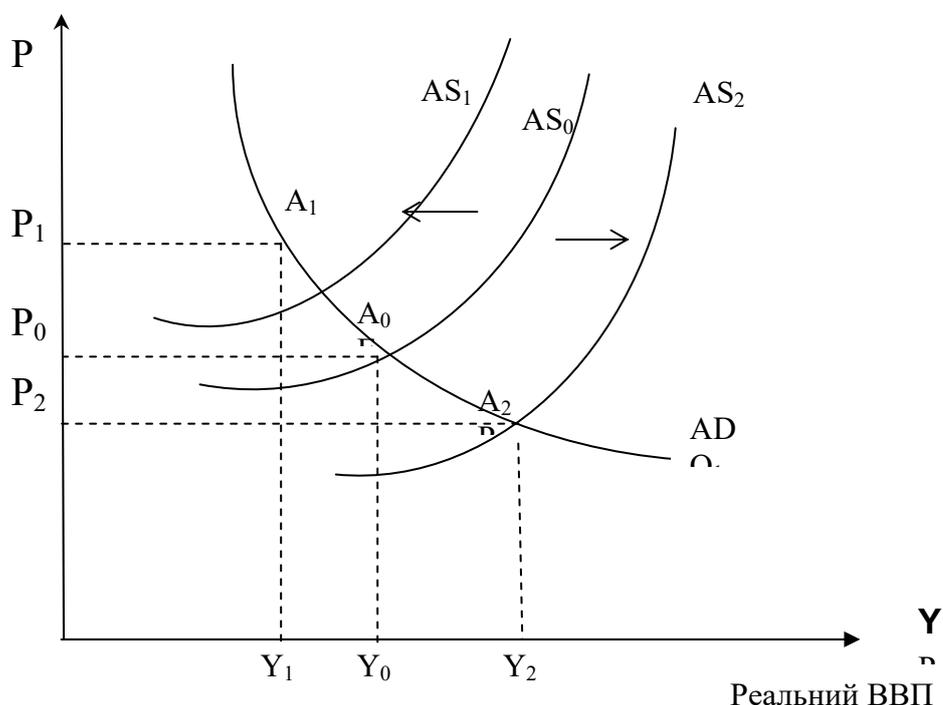

Рис. 12.6. Зміна рівноваги AD-AS на основі зміни сукупної пропозиції

При незмінному сукупному попиті підприємства відреагують на зниження заробітної плати й середніх витрат новим зниженням товарних цін (p_2) і збільшенням виробництва (Y_2), а економічна рівновага переміститься в нову точку A_2 , що на перетині кривих AD і AS.

Це точка нової короткострокової рівноваги, за умови, що довгострокової рівноваги ще не забезпечено. Оскільки в процесі переміщення економіки в цю точку рівноваги знову відбулося зниження товарних цін, знову виникає диспропорція між ними та заробітною платою. Тому, як і в попе-

редній ситуації, коли заробітна плата відстає від товарних цін, в економіці виникатиме тенденція до зростання заробітної плати. У міру розгортання цього процесу короткострокова крива сукупної пропозиції зміщуватиметься праворуч. У цьому положенні короткострокова крива сукупної пропозиції перетнеться з кривою сукупного попиту в новій точці рівноваги. Але в цій точці крива сукупного попиту перетинається з довгостроковою кривою сукупної пропозиції. Це означає, що економіка знову повернулася до стану подвійної рівноваги – короткострокової та довгострокової, але за нижчого рівня цін.

Процес пристосування заробітної плати до товарних цін, протягом якого ресурсові ціни (і насамперед заробітна плата) весь час наздоганяли товарні ціни, нарешті закінчився. Товарні й ресурсові ціни зменшилися в однаковій пропорції, внаслідок чого реальна заробітна плата повернулася до початкового рівня. Якщо знову не виникне чергової зміни сукупного попиту (AD), економіка буде знаходитися в рівноважній точці невизначено тривалий час.

На рис. 12.6 відображена також залежність між рівнем цін і випуском реального ВВП. З його допомогою можна також простежити зміну рівня безробіття.

Зменшення реального ВВП порівняно з потенційною величиною завжди спричиняє зменшення фактичного безробіття відносно природної норми. Отже, при переміщенні економіки з точки A_0 в точку A_1 рівень безробіття зростає порівняно з природною нормою.

Враховуючи динаміку всіх трьох головних макроекономічних параметрів (реальний ВВП, ціни і безробіття), можна узагальнити підсумки процесу адаптації економіки порушенням рівноваги.

1. У короткостроковому періоді перша реакція економіки на зменшення сукупного попиту, що порушило подвійну рівновагу, проявляється в зменшенні реального ВВП, зниженні товарних цін і збільшенні безробіття.

2. У міру того, як ціни на ресурси, і, в першу чергу, заробітна плата, будуть поступово пристосовуватися до зниження

товарних цін, в економіці відбудуватиметься подальше зниження товарних цін, збільшення реального ВВП і зменшення безробіття.

3. Основним довгостроковим наслідком падіння сукупного попиту в новому стані подвійної рівноваги буде досягнення нового, нижчого від початкового рівня товарних цін і цін на ресурси. У цьому стані реальний обсяг ВВП повернеться до потенційного рівня, а безробіття – до природної норми.

4. Довгостроковий період, упродовж якого ринковий механізм здатний самостійно відновлювати потенційний рівень виробництва, не підлягає часовому виміру і може тривати невизначено довго. Це означає, що ринковий механізм не є достатньо ефективним чинником подолання спаду виробництва. Тому виникає необхідність державного втручання в економіку, яке може за допомогою фіскальних та монетарних заходів попередити падіння сукупного попиту або стимулювати його збільшення і таким чином прискорити вихід економіки зі стану неповної зайнятості.

Розглянемо тепер механізм відновлення економічної рівноваги, яка порушується зменшенням сукупної пропозиції (AS).

Зменшення сукупної пропозиції досить часто набуває форми шоків сукупної пропозиції. Шоки сукупної пропозиції – неочікувана різка зміна умов функціонування економіки, яка негативно впливає на середні витрати і, як наслідок, на товарні ціни. Ці шоки називають ще ціновими, оскільки вони дестабілізують як товарні, так і ресурсові ціни. Розрізняють несприятливі та сприятливі шоки сукупної пропозиції. Перші проявляються через різке падіння виробництва і зростання цін. Сприятливі шоки сукупної пропозиції виявляють свій вплив через збільшення виробництва і зниження цін.

Припустімо, що ціни на енергоносії, які імпортує країна, зросли. Це спричинить збільшення середніх витрат, унаслідок чого короткострокова крива сукупної пропозиції зміститься ліворуч. Це є наслідком підвищення цін на ресурси та причиною зростання товарних цін. Формується точка нової

короткострокової рівноваги, в якій реальний ВВП зменшиться, а товарні ціни зростуть. Така ситуація свідчить про виникнення стагфляції (падіння виробництва при зростанні цін і безробіття).

При оцінці довгострокових наслідків скорочення сукупної пропозиції, слід враховувати динаміку заробітної плати, реальна величина якої зменшилася внаслідок зростання товарних цін. У такій ситуації номінальна заробітна плата повинна підвищуватися пропорційно зростанню товарних цін. Таким чином вища заробітна плата спричинить подальше збільшення середніх витрат, а отже, зміщення короткострокової кривої сукупної пропозиції ліворуч і ще більше підвищення товарних цін (див. рис. 12.6)

Якщо процес пристосування заробітної плати до товарних цін і періодичне збільшення номінальної заробітної плати як реакція на рух товарних цін вгору, то виникне своєрідна спіраль «ціни – заробітна плата». Короткострокова крива сукупної пропозиції переміщуватиметься дедалі лівіше, виробництво ВВП скорочуватиметься, а товарні ціни зростатимуть. Стагфляція набуде хронічного характеру і буде постійно загострюватися. Врешті-решт така ситуація може призвести країну до економічного краху.

Скорочення попиту на ринку праці призведе до зменшення номінальної заробітної плати та зниження середніх витрат, що ліквідує початкове зменшення сукупної пропозиції, спричинене зростанням ресурсних цін.

У кінцевому підсумку короткострокова крива сукупної пропозиції переміститься праворуч у положення AS_1 . Отже, товарні ціни повернуться до рівноважного рівня, а реальний ВВП буде відновлено на потенційному рівні, що забезпечить в економіці подвійну рівновагу (коротко- та довгострокову).

Згідно з кейнсіанською теорією, держава може протиставити стагфляції політику стимулювання сукупного попиту, завдяки якій його крива зміститься. Але така стимулююча політика може потрапити в пастку, оскільки зростання сукупного попиту ще більше загострить інфляцію, піднімаючи

товарні ціни. Це неминуче спричинить спіраль «ціни – заробітна плата», і події в економіці розвиватимуться вже за відомим сценарієм.

Світовий досвід свідчить, що більш ефективним варіантом подолання стагфляції і відновлення подвійної рівноваги може бути лише політика, спрямована на зменшення середніх витрат на величину, адекватну їх зростанню, з метою збільшення сукупної пропозиції. Основними елементами такої політики можуть бути: а) введення тимчасового державного контролю за цінами й заробітною платою; б) зниження податків із підприємств і скорочення бюджетних видатків; в) стимулювання внутрішніх заощаджень та інвестицій; г) залучення іноземних інвестицій у національну економіку тощо.

12.4. Еволюція моделей макроекономічної рівноваги

Перша спроба створення моделі макроекономічної рівноваги належить представнику фізіократичної теорії Ф. Кене (1694–1774), який розробив схему простого відтворення на прикладі Франції XVIII в. У трактаті «Економічна таблиця» (1758) він показав процес розподілу річного сукупного продукту між селянами, земельними власниками та так званим «безплідним» класом – ремісниками, торговцями та ін. Головною проблемою, яку розв’язував Ф. Кене в «Економічних таблицях», було визначення пропорцій, що забезпечують рівноважний розвиток економіки.

Важливе значення для класичної моделі загальної рівноваги мала ідея А. Сміта (1723–1790) про «невидиму руку», коли вільна взаємодія індивідів, їх прагнення до власної вигоди веде не до хаосу, а до «природного порядку», сприяє досягненню інтересів суспільства. У праці «Дослідження про природу і причини багатства народів» (1776) під «природним порядком» А. Сміт розумів теоретичну модель економіки, умовою якої є вільна конкуренція. За А. Смітом, ринковий механізм господарювання завдяки «невидимій руці» завжди буде автоматично урівноважуватися. Розкриваючи механізм

дії «невидимої руки» у сучасних умовах, лауреат Нобелівської премії з економіки Ф. фон Хайєк (1899–1992) визначав, що конкуренція через механізм цін сприяє ефективному використанню обмежених ресурсів, якими розпоряджається суспільство, є умовою спонтанного порядку, який не залежить від чиеїсь волі, бажання і намірів.

Послідовний прихильник класичної теорії А. Сміта Ж.-Б. Сей (1767–1832) дослідив «національні рахунки країни» і довів, що сукупний попит та сукупна пропозиція завжди врівноважуються. У «Трактаті політичної економії, або Простому викладі способу, яким утворюються, розподіляються і споживаються багатства» (1803) він обґрунтував теорію ринків, яка згодом одержала назву «закону Сея»: виробництво (пропозиція) буде забезпечувати адекватне споживання (попит), тобто виробництво товарів та послуг в умовах «природного порядку» обов'язково формує доходи, на які ці товари і послуги будуть придбані. Отже, сукупний попит дорівнює сукупній пропозиції, що забезпечує рівновагу ринкової економіки за умов вільної конкуренції.

Ідеї класичної школи розвивались представниками неокласичного напрямку. Неокласичні теорії і моделі розкривали умови часткової (праці французьких і англійських економістів рубежу ХІХ–ХХ ст. А. Курно, У. Джевонса, Ф. Еджуорта, А. Маршалла) та загальної економічної рівноваги (праці представників Лозанської школи (Швейцарія) Л. Вальраса і В. Парето).

Однією із перших загальноприйнятих моделей макроекономічної рівноваги була розроблена А. Маршаллом (1842–1924) модель часткової рівноваги на ринках окремих товарів за умов досконалої конкуренції. А. Маршал запропонував універсальний підхід до дослідження процесу формування рівноважної ціни на окремих (товарів, факторів виробництва, грошей). Сутність даного підходу полягала у врахуванні як функції попиту та факторів, що її визначають, так і функції пропозиції та чинників, що її обумовлюють. Ці функції наводились у вигляді графіків, на перетині яких визначалась рівноважна ціна та рівноважний обсяг.

Засновником теорії загальної макроекономічної рівноваги був відомий швейцарський економіст Л. Вальрас (1834–1910), якому вдалося показати через систему рівнянь, як пов'язані між собою різні ринки в рамках національної економіки, і математично довести принципову можливість загальної рівноваги. Праця Л. Вальраса «Елементи політичної економії» (1874) стала однією з перших наукових праць, у якій розвивався математичний напрям в економічних дослідженнях.

Л. Вальрас поділив ринкове господарство на дві взаємопов'язані підсистеми: споживачі і виробники, які виступають покупцями і продавцями на ринках споживчих благ і факторів виробництва. Ролі продавців і покупців постійно змінюються: домогосподарства як власники факторів виробництва (землі, праці, капіталу) на ресурсних ринках продають їх підприємцям, виступають у ролі продавців; на споживчих ринках підприємці продають, а власники факторів виробництва купують споживчі блага. Витрати виробників споживчих благ перетворюються на доходи домогосподарств, а витрати домогосподарств – на доходи виробників (фірм). Ціни на споживчі блага залежать від цін факторів виробництва (ренти, відсотка, заробітної плати). Своєю чергою, ціни факторів виробництва залежать від цін споживчих благ (послуг). Між учасниками обмінних операцій повинен дотримуватися принцип рівнозначності операцій. Ціни однієї підсистеми залежать від цін іншої підсистеми. Рівновага на ринках факторів виробництва узгоджується з рівновагою на ринках споживчих товарів. Кожний учасник обміну отримує з нього рівну вигоду – це умова рівноваги. Рівноважні ціни сприяють усуненню надлишків і дефіциту: кількість товарів, що пропонуються, відповідає кількості товарів, що придбали, загальна сума цін товарів дорівнює сукупним витратам.

Отже, згідно зі статичною моделлю Л. Вальраса загальна рівновага – це ситуація, при якій у результаті гнучкості системи відносних цін (ціна одного товару, виражена в іншому) рівновага встановлюється одночасно на всіх ринках – ринках споживчих благ, грошей і праці. Рівновага на окремих ринках означає: на ринках споживчих благ попит і пропозиція

урівноважені так, що у виробників не залишається нереалізованої продукції, а у споживачів – вимушених заощаджень; на ринку грошей попит на гроші з боку економічних суб'єктів, тобто їх бажання тримати гроші у вигляді готівки або банківських депозитів, дорівнює пропозиції, тобто емітованій банківською системою кількості грошей – рівновага між ними забезпечується гнучкою ставкою відсотка; на ринку праці баланс між попитом на працю та її пропозицією регулюється рівноважною ставкою реальної заробітної плати так, що всі бажаючі працівники можуть знайти роботу.

Побудувавши досить складну систему рівнянь, Л. Вальрас довів, що загальна рівновага може бути досяжна як деякий ідеал, до якого прагне конкурентний ринок. Закон Вальраса включає такі положення: у стані рівноваги ринкова ціна дорівнює граничним витратам; вартість суспільного продукту дорівнює ринковій вартості використаних для його випуску виробничих факторів; сукупний попит дорівнює сукупній пропозиції; а сума надлишкових попиту і пропозиції на всіх ринках повинна завжди дорівнювати нулю. Отже, якщо в економіці, яка складається з n взаємопов'язаних ринків, встановилася рівновага на $n-1$ ринках (тобто на жодному з них немає ні надлишкового попиту, ні надлишкової пропозиції), то n -й ринок також має бути в рівновазі. В остаточному вигляді систему рівнянь Л. Вальраса можна представити таким чином:

$$\sum_{i=1}^m P_i \cdot X_i = \sum_{j=1}^n U_j \cdot Y_j, \quad (12.4)$$

де P_i – ціна кінцевих товарів та послуг i -го виду;

X_i – кількість товарів та послуг i -го виду;

U_j – ціна виробничих факторів j -го виду;

Y_j – кількість виробничих факторів j -го виду;

m – кількість кінцевих товарів та послуг, що споживаються у національній економіці;

n – кількість виробничих факторів, що використовуються у виробництві.

Економічний зміст даного рівняння: сукупна пропозиція створених товарів (послуг) у грошовому вираженні має дорівнювати сукупному попиту на них, як сумі доходів, принесених усіма факторами виробництва їх власникам.

Теоретична система Л. Вальраса справила значний вплив на подальший розвиток економічної науки. У 1993 р. лауреати Нобелівської премії з економіки К. Ерроу і М. Дебре довели існування єдності цін, які урівноважують конкуренцію попиту і пропозиції на всіх ринках.

У 70-ті рр. ХХ ст. у працях Р. Лукаса, Т. Сарджента, Н. Уоллеса було обґрунтовано концепцію «нових класиків» («неокласичне відродження») щодо макроекономічних моделей рівноваги: досконала гнучкість відносних цін, раціональність очікувань економічних суб'єктів при їх неповній поінформованості про розвиток господарської кон'юнктури й економічних заходів уряду.

Питання для самоконтролю

1. Поясніть дію закону попиту. Чому крива попиту є спадною?
2. Поясніть зміст сукупного попиту та його основних складових.
3. У чому полягає відмінність між індивідуальним і сукупним попитом на ринку товарів і послуг.
4. Проаналізуйте основні відмінності попиту на приватні та суспільні блага.
5. Поясніть дію закону пропозиції. Чому крива пропозиції є висхідною? Які чинники, крім ціни, впливають на пропозицію?
6. Яким чином період розвитку економіки (коротко- і довгостроковий) впливає на криву сукупної пропозиції?
7. Проаналізуйте три варіанти макроекономічної рівноваги.
8. Чому згідно з теорією Дж. М. Кейнса ціна та заробітна плата мають односторонню еластичність в напрямі їх підвищення?

9. Проаналізуйте дію механізму, за допомогою якого досягається повна зайнятість у довгостроковому періоді.
10. Охарактеризуйте передумови становлення сучасних моделей макроекономічної рівноваги.

Визначте та обґрунтуйте, чи правильними є такі твердження

1. Функція сукупного попиту відображає рівновагу на ринках товарів і послуг за різного рівня цін.
2. До нецінових чинників сукупної пропозиції належить зміна товарних цін.
3. Сукупна пропозиція – це обсяг реального ВВП, який економіка пропонує для продажу з метою отримання прибутку.
4. Під сукупною пропозицією розуміють певну суму благ і послуг, які населення, держава, підприємства, іноземні споживачі спроможні продати за певного рівня цін у країні.
5. В умовах повної зайнятості зростання сукупного попиту супроводжується збільшенням реального ВВП.
6. Крива AS відображає причинно-наслідковий зв'язок між обсягом виробленого і спожитого реального ВВП.
7. Основною причиною від'ємного нахилу кривої AD є ефект пропозиції грошей.
8. Згідно з кейнсіанською теорією рівень виробництва визначається рівнем повної зайнятості.
9. У моделі «сукупний попит – сукупна пропозиція» зростання сукупного попиту зумовить збільшення цін на горизонтальному відрізку кривої AS.
10. Пропозиція створює свій власний попит – це закон Вальраса.

Розділ 13

СПОЖИВАННЯ, ЗАОЩАДЖЕННЯ ТА ІНВЕСТИЦІЇ

- 13.1. Доходи, їх види та джерела формування у ринковій економіці.
- 13.2. Споживання та заощадження у структурі доходів домашніх господарств.
- 13.3. Кейнсіанська концепція споживання та заощадження.
- 13.4. Неокласичні концепції споживання.
- 13.5. Інвестиції як компонент сукупних витрат. Сутність мультиплікатора.

13.1. Доходи, їх види та джерела формування у ринковій економіці

Доходи у ринковій економіці мають різноманітний характер і пов'язані між собою в єдину систему. Залежно від функціонального використання доходи у ринковій економіці поділяються на:

– доходи виробничого призначення – спрямовуються та використовуються для нагромадження, тобто збільшення основного капіталу, оборотних засобів, створення та поповнення страхових запасів;

– доходи споживчого призначення – використовуються для задоволення особистих потреб населення (домашніх господарств). *Одержання та використання населенням доходів споживчого призначення є основою мотивації людей до економічної діяльності.*

Доходи населення – це сукупність грошових коштів та натуральних надходжень, спрямованих на підтримку фізичного, морального, економічного та інтелектуального стану людини шляхом задоволення споживчих потреб.

Залежно від джерел і характеру утворення розрізняють різні форми особистих доходів населення. Сукупні доходи

Розділ 13. Споживання, заощадження та інвестиції

населення включають всі види грошових доходів, а також вартість натуральних надходжень, отриманих від особистого підсобного господарства і використаних для власного споживання (рис.13.1).

Сукупні доходи населення	Оплата праці
	Соціальні трансферти у грошовій формі
	Доходи від власності
	Доходи від підприємницької діяльності
	Доходи від домашнього господарства
	Інші надходження: гонорари, благодійна допомога тощо

Рис. 13.1. Джерела сукупних доходів населення

Одним з основних джерел грошових доходів домашніх господарств є заробітна плата, яка є формою оплати праці найманих робітників-власників ресурсу робоча сила. Заробітна плата виступає як ціна ресурсу робоча сила, забезпечуючи її відтворення, є основним регулятором ринку праці та водночас найбільш вагомим компонентом ВВП країни.

Ринкова економіка передбачає ще одну особливу групу форму доходів – доходи від власності. Це доходи домашніх господарств, які є власниками різних активів:

- акцій – приносять доходи у формі дивідендів;
- грошового капіталу – приносять відсоткові доходи на суму банківських вкладів або доходи від облігацій;
- землі та нерухомості, які стають джерелом рентних доходів.

Внаслідок реалізації державою соціальної політики виникла особлива форма соціальних доходів населення, які також називають соціальними трансфертами. Це доходи, що виплачуються з державного та місцевих бюджетів, позабюджетних соціальних фондів у вигляді пенсій, стипендій, субсидій, допомоги по безробіттю та інших видів соціальних виплат. Отже, існує система різноманітних джерел доходів домашніх господарств, що створює можливість вибору способу задоволення їх споживчих потреб. Що стосується структури доходів населення в Україні, то, як видно з рис. 13.2, основним джерелом є зарплата – 47,4% від загального обсягу доходів та 32,4% складають соціальні трансферти (соціальна допомога та інші поточні трансферти), 17,6% – доходи від підприємницької діяльності (прибуток та змішаний дохід), і лише 2,6% – доходи від власності³⁸.

Окрему групу доходів становлять тіньові доходи, отримані в результаті незареєстрованої діяльності (виконання робіт та надання послуг без сплати податків, зарплата в «конвертах», хабарі, подарунки та ін.). Обсяги тіньових доходів залежать від частки тіньової економіки у ВВП країни. Одним із завдань економічної політики є детінізація економіки та зменшення тіньових доходів шляхом забезпечення ефективної роботи інститутів державної влади.

За величиною нарахованих і реально отриманих, доходи населення поділяються на номінальні і реальні. **Номінальний дохід** – це дохід, обчислений у грошовому вираженні, без урахування купівельної спроможності грошей. Його величина залежить від кількості джерел отримання доходів, податкової політики держави, рівня інфляції. **Реальний дохід** – це кількість товарів і послуг, яку можна придбати протягом певного періоду за суму, що становить номінальний дохід. Величина реальних доходів населення залежить не тільки від

³⁸Розраховано авторами за джерелом: Доходи та витрати населення України за 2018 рік. Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2018/gdn/dvn_ric/dvn_kv18_u.htm

розмірів номінальних грошових доходів, обсягу безоплатних і пільгових послуг, а й від рівня цін на споживчі товари, тарифів на послуги та величини податкових ставок. Показник реальних доходів населення найповніше характеризує рівень добробуту населення.

Важливою проблемою економіки є питання розподілу доходів у суспільстві. У зв'язку з цим в економічній теорії розглядають функціональний та персональний розподіл доходів.

Як відомо, весь створений економічними суб'єктами продукт може бути представлений як сума доходів від чинників, що беруть участь у його виробництві. Це дозволяє проаналізувати **функціональний розподіл доходів** в економіці – тобто їх розподіл між основними факторами виробництва: працею, капіталом, землею і підприємницькими здібностями. У результаті функціонального розподілу доходів формуються первинні доходи – заробітна плата, відсоток, рента і прибуток.

Персональний розподіл доходів – це розподіл доходів між окремими фізичними особами, сім'ями або домогосподарствами. Аналіз персонального розподілу доходів дає можливість виявити фактори, що визначають рівень і структуру доходів окремих сімей. Основними серед них є розмір грошових доходів членів сім'ї, рівень споживчих цін, обсяг податкових платежів, ступінь соціальної захищеності, наявність доходів від власності тощо.

13.2. Споживання та заощадження у структурі доходів домашніх господарств

Домашні господарства як суб'єкти економіки проявляють три основні види економічної діяльності: пропонують фактори виробництва, отримуючи в обмін відповідні доходи, споживають частину отриманого доходу і заощаджують. Економічні дослідження доводять, що використовуваний або наявний дохід (Y), під яким розуміють дохід, що залишився у

розпорядженні домогосподарств після оподаткування, є важливим чинником впливу на рівень їх споживання та заощадження.

$$Y=C + S, \quad (13.1)$$

де Y – наявний дохід домашніх господарств;

C – споживання домашніх господарств;

S – заощадження домашніх господарств.

Споживання домашніх господарств (C) – це видатки на придбання товарів і послуг для задоволення матеріальних і духовних потреб. У вартісній формі – це та сума грошових коштів, яка витрачається домогосподарствами на придбання різноманітних товарів та послуг. Споживання містить три групи видатків: на товари першої необхідності; на товари тривалого використання; на оплату послуг. На споживчі витрати припадає основна частина доходів домогосподарств.

Споживання не лише забезпечує задоволення потреб домогосподарств, а є найбільш вагомим компонентом сукупного попиту, що створює стимули для розвитку і вдосконалення вітчизняного виробництва. Таким чином, споживання – і мета виробництва, і стимул для його зростання. Споживання не може існувати без виробництва, як і виробництво неможливе без споживання.

Зростання грошових доходів домогосподарств призводить не тільки до більш повного задоволення власних потреб, а й змінює структуру поточного споживання і напрямів використання доходів. Статистичні дослідження дали можливість виявити певні закономірності розподілу доходів сімей між різними складовими споживчих витрат. В економіках з низьким рівнем життя домогосподарства витрачають більшу частину свого доходу на харчові продукти. Зі зростанням доходу видатки на деякі статті харчування збільшуються. Люди з вищими доходами споживають харчові продукти вищої якості, зокрема дорожчі овочі, фрукти, м'ясо тощо. Проте збільшення видатків на харчування при подальшому зростанні доходів відбувається до певної межі. Зокрема, у країнах із високим рівнем життя частка видатків на харчові

Розділ 13. Споживання, заощадження та інвестиції

продукти є меншою порівняно із бідними країнами. Ця закономірність у динаміці доходів та споживання стосується не лише окремих домогосподарств, а й економіки в цілому. Наприклад, у США видатки на харчові продукти становлять близько 20,0% використовуваного доходу домогосподарств, у країнах Західної Європи – в середньому 25,0%, у країнах, що розвиваються, – близько 60,0%. Зі збільшенням доходів сімей зростають видатки на відпочинок, освіту, саморозвиток. Структура споживчих витрат в Україні (табл. 13.1) свідчить про високу частку витрат на харчові продукти (понад 40,0%), що вдвічі вище, ніж у США. Одночасно спостерігається низький рівень витрат на культуру, відпочинок та освіту, що пояснюється низьким рівнем життя населення – середньомісячний наявний дохід у розрахунку на одну особу у 2018 р. становив 4 826 грн.³⁹

Таблиця 13.1

Структура споживчих витрат в Україні у 2018 р.⁴⁰

	млрд грн	%
Кінцеві споживчі витрати домашніх господарств	2 431,0	100,0
Харчові продукти та безалкогольні напої	994,4	40,9
Алкогольні напої, тютюнові вироби та наркотики	180,24	7,4
Одяг і взуття	119,3	4,9
Житло, вода, електроенергія, газ та інші види палива	281,2	11,6
Предмети домашнього вжитку, побутова техніка та поточне утримання житла	94,9	3,9
Охорона здоров'я	135,5	5,6
Транспорт	257,3	10,6
Зв'язок	59,8	2,5
Відпочинок і культура	94,0	3,9

³⁹Доходи та витрати населення України за 2018 рік. Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2018/gdn/dvn_ric/dvn_kv18_u.htm

⁴⁰Дані Державної служби статистики України. Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Закінчення табл. 13.1

	млрд грн	%
Освіта	25,5	1,0
Ресторани та готелі	78,8	3,2
Інші товари та послуги	110,1	4,5

Зростання доходів приводить до того, що частина їх не споживається, а заощаджується. **Заощадження домашніх господарств (S)** – це частина наявного доходу, яка залишається після здійснення витрат на споживання. Вони дорівнюють різниці між наявними доходами і поточним споживанням.

$$S = Y - C. \quad (13.2)$$

Отже, заощадження відображають економічний процес створення джерел для забезпечення власних потреб домогосподарств не у поточному, а у майбутньому періоді. Домашні господарства заощаджують внаслідок різних причин, серед яких: накопичення коштів для купівлі нерухомості та цінних предметів тривалого користування, забезпечення потреб у випадку падіння майбутніх доходів тощо. Найпоширенішими формами заощаджень домогосподарств є нагромадження у вигляді депозитів у банківських установах, готівкових коштів, акцій, облігацій тощо. Рівень заощаджень населення в Україні є достатньо низьким через невисокий рівень наявних доходів. Це обмежує потенціал економічного зростання економіки, оскільки заощадження є важливим джерелом фінансово-інвестиційних ресурсів в економіці.

На рівень споживання і заощадження домогосподарств можуть впливати різні, **незалежні від доходу, чинники**, зокрема:

– нагромаджене багатство. Під багатством розуміють як нерухоме майно (будинки, автомобілі, телевізори та інші предмети довгострокового користування), так і фінансові активи домогосподарств (готівкові гроші, заощадження на рахунках, акції, облігації, страхові поліси тощо). Домашні господарства заощаджують, утримуючись від споживання, щоб нагромаджувати багатство. За інших рівних умов, чим

більше нагромаджено багатства, тим менші стимули до заощаджень;

– податки та інші відрахування. Відомо, що податки сплачуються частково за рахунок споживання і частково за рахунок заощадження. Зниження податків збільшує безподатковий дохід і тому збільшує як споживання, так і заощадження. І навпаки;

– рівень цін. Зростання цін скорочує як споживання, так і заощадження, і навпаки. Цей висновок має безпосереднє відношення до аналізу багатства як фактора споживання. Зміни рівня цін змінюють реальну вартість, або купівельну спроможність деяких видів багатства;

– соціальне забезпечення. На рішення домашніх господарств стосовно споживання і заощадження впливає діюча система соціального забезпечення. Чим краще соціальне забезпечення, тим менші заощадження домашніх господарств протягом трудового життя;

– очікування. Очікування можуть бути пов'язані з майбутньою зміною цін, доходів тощо. Якщо ці очікування песимістичні, то домашні господарства змушені робити закупки наперед, що у поточному році збільшує споживання та зменшує заощадження. Оптимістичні очікування приросту грошових доходів у майбутньому зумовлює збільшення поточних витрат;

– споживча заборгованість. Якщо у попередній період споживачі збільшили заборгованість, то у поточному періоді вони будуть змушені зменшити споживання і заощадження, аби ліквідувати борги. І навпаки, якщо заборгованість споживачів зменшилася, то поточний рівень споживання і заощаджень може зрости;

– відсоткова ставка. Зміна ставки відсотка впливає на співвідношення між поточним і майбутнім споживанням і заощадженням. Коли відсоткова ставка зростає, поточне споживання зменшується, а заощадження зростають, що збільшить майбутнє споживання, забезпечене поточними заощадженнями. Таким чином, домашні господарства заміщують частку

споживання у поточному періоді збільшенням споживання у майбутньому.

Важливість макроекономічного дослідження поведінки домашніх господарств як споживачів пояснюється такими чинниками:

– у сучасній економіці витрати на споживання досягають близько 75,0% усіх сукупних витрат макроекономічних суб'єктів;

– споживчі витрати складають переважну частку трансакцій (операцій купівлі-продажу) в економіці, а тому характер поведінки домашніх господарств на споживчому ринку значною мірою визначає розмір і характер попиту на гроші на грошовому ринку;

– оскільки лише одну частину використовуваного доходу домашні господарства витрачають на споживання, а іншу заощаджують, то оцінка обсягу заощаджень надзвичайно важлива для визначення умов рівноваги в економіці.

13.3. Кейнсіанська концепція споживання та заощадження

Згідно з теорією Дж. М. Кейнса визначальним чинником і споживання, і заощадження є поточний наявний дохід, що знаходиться у використанні домогосподарств (далі – дохід домогосподарств). Важливо розуміти, що йдеться не про дохід окремого домогосподарства, а про макроекономічний показник валового наявного національного доходу всіх споживачів країни, що вимірюється для економіки як єдиного цілого.

Розподіл доходу на споживання та заощадження Дж. М. Кейнс також пов'язував із суб'єктивними психологічними чинниками поведінки домогосподарств. Для аналізу їх впливу на зміну структури доходу Кейнс розглядав поняття «схильність до споживання» і «схильність до заощадження».

Частка доходу, що використовується на споживання, відображається показником **середньої схильності до споживання (с)**:

$$c = \frac{C}{Y}, \quad (13.3)$$

де C – споживання домогосподарств;

Y – наявний поточний дохід домогосподарств.

Частка приросту доходу, що спрямовується на приріст споживання, відображається показником **граничної схильності до споживання (с')**:

$$c' = \frac{\Delta C}{\Delta Y}, \quad (13.4)$$

де ΔC – приріст споживання домогосподарств;

ΔY – приріст доходу домогосподарств.

Гранична схильність до споживання може набувати значення від 0 до 1. Якщо гранична схильність до споживання буде дорівнювати нулю ($c' = 0$), то приріст доходу взагалі не використовуватиметься на поточне споживання, тобто весь приріст доходу буде заощаджуватися, бо заощадження – це та частина доходу, яка не споживається. Якщо гранична схильність до споживання буде дорівнювати одиниці ($c' = 1$), то весь приріст доходу буде витрачений на споживання. Таким чином, гранична схильність до споживання відображає реакцію споживання на приріст доходу.

Відповідні аналогічні за змістом показники описують схильність домогосподарств до заощадження. Так, частка доходу, що використовується на заощадження, відображається показником **середня схильність до заощадження (s)**:

$$s = \frac{S}{Y}, \quad (13.5)$$

де S – заощадження домогосподарств;

Y – дохід домогосподарств.

Частка приросту доходу, що спрямовується на приріст заощадження, відображається показником **гранична схильність до заощадження (s')**:

$$s' = \frac{\Delta S}{\Delta Y}, \quad (13.6)$$

де ΔS – приріст споживання домогосподарств;

ΔY – приріст доходу домогосподарств.

Оскільки прирости споживання та заощадження у сумі складають приріст доходу домогосподарств ($\Delta C + \Delta S = \Delta Y$), то сума граничних схильностей до споживання та до заощадження завжди дорівнює одиниці:

$$c' + s' = 1. \quad (13.7)$$

Взаємозв'язок між споживанням і доходом виражає **функція споживання: $C=C(Y)$** .

Залежність споживання витрат від рівня доходу є прямою: обсяг споживання збільшується зі зростанням доходу.

Графічну інтерпретацію функціональної залежності доходу і споживання зображено на рис. 13.1.

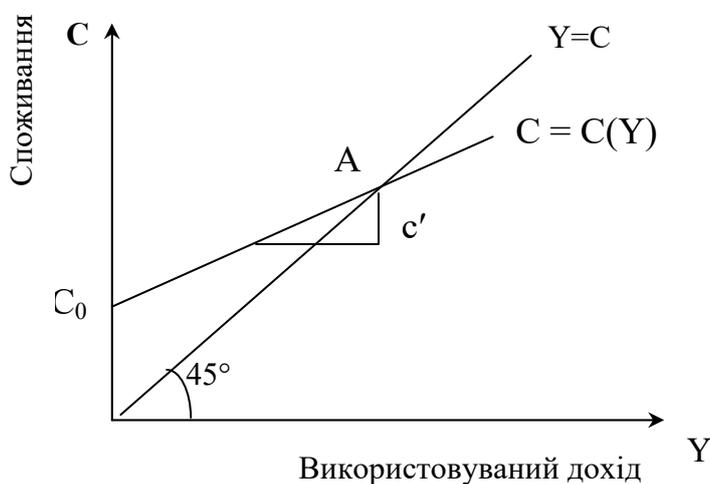

Рис. 13.1. Функція споживання

На рис. 13.1 зображено залежність між споживчими витратами та використовуваними наявними доходами домашніх господарств. Споживання тим більше, чим вищі розміри доходів, що проявляється у висхідному характері функції

споживання $C = C(Y)$. При цьому кут нахилу функції споживання визначається граничною схильністю до споживання c' – чим вона більша, тим крутішою буде лінія C по відношенню до осі доходу Y . Бісектриса кута, утвореного осями – це лінія, в кожній точці якої споживання дорівнює наявним доходам. Але реально витрати на споживання не збігаються з доходами (лінія C). Лише у точці перетину функції споживання з бісектрисою (точка A) весь дохід спрямовується на споживання ($Y = C$), а тому заощадження відсутні ($S = 0$). Таке значення доходу називають пороговим доходом.

Якщо крива споживання розміщена ліворуч від т. A , то домашні господарства задовольняють споживчі витрати за рахунок заощаджень або боргових коштів. Праворуч від т. A наявні додатні заощадження.

Крива споживання (C), зображена на рис. 13.1, не проходить через початок координат. Вона перетинає вертикальну вісь у точці, розташованій вище нуля. Це означає, що певна частина реальних витрат на споживання безпосередньо не пов'язана з рівнем доходу. Йдеться про певну складову реального споживання, графічно обмежену з одного боку точкою перетину кривої споживання та вертикальною віссю, а з іншого – початком координат. Це так зване **автономне споживання (C_0)**, що не залежить від рівня доходу. Оскільки макроекономічні суб'єкти не можуть підтримувати своє існування без споживання, то $C_0 > 0$. При нульовому доході (Y) автономне споживання фінансується або за рахунок особистих доходів минулих періодів (заощаджені кошти), або особистих доходів майбутніх періодів (позики). Існування автономного споживання Кейнс пов'язував з можливим зниженням рівня зайнятості, внаслідок чого певна частина робітників тимчасово втрачає роботу і заробітну плату. Чинниками автономного споживання є:

- 1) майно (активи), яке нагромаджено за рахунок особистих доходів минулого періоду,
- 2) позики, джерелом погашення яких є майбутні заощадження.

Оскільки зміна автономного споживання відбувається за рахунок впливу чинників, що не залежать від доходів, то графічно така ситуація зображується переміщенням кривої споживання у відповідний бік.

З урахуванням автономного споживання (C_0) функція споживання набуває такого вигляду:

$$C = C_0 + c' \cdot Y. \quad (13.8)$$

Взаємозв'язок між заощадженням і доходом виражає **функція заощадження $S = S(Y)$** . Розмір заощадження залежить від величини використовуваного доходу і пропорції його розподілу на споживану й заощаджену частини. Пряма функціональна залежність між доходом і заощадженням може бути представлена графічно (рис. 13.2):

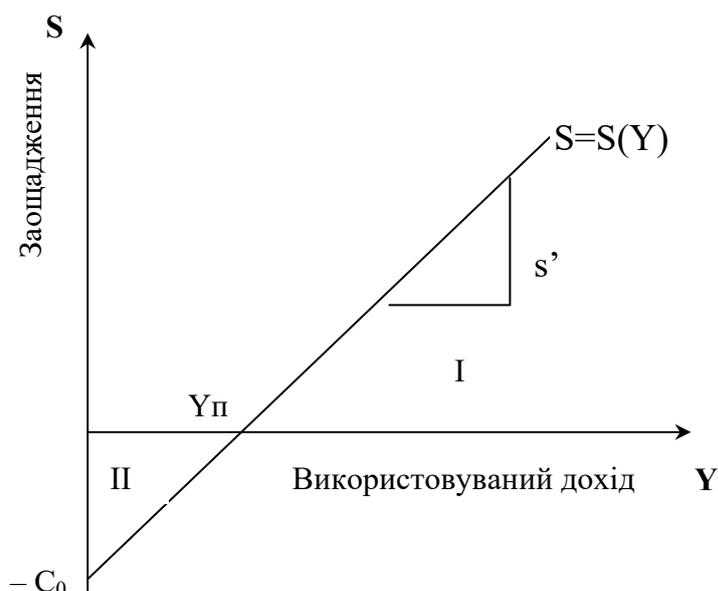

Рис. 13.2. Функція заощадження

Із графіка на рис. 13.2 видно, що залежність заощадження від рівня доходу є прямою: обсяг заощадження збільшується зі зростанням доходу. Функція починається із точки, що відповідає від'ємному автономному споживанню ($-C_0$). У точці перетину функції заощадження із віссю доходів (Y) $S = 0$, даний дохід при цьому набуває порогового рівня ($Y_{\text{п}}$). Тобто точка $Y_{\text{п}}$ показує рівень доходу, при якому весь дохід

споживається, а заощадження відсутні. Якщо дохід нижче за пороговий рівень, функція заощаджень знаходиться у від'ємній області. Це означає, що наявні доходи домашніх господарств настільки низькі, що не лише не дозволяють зберігати частину поточного доходу, але відбувається скорочення заощаджень попередніх періодів або накопичуються боргові кошти для підтримки споживання на визначеному рівні.

Таким чином на графіку функції заощадження можна виділити дві зони:

I – позитивні заощадження;

II – від'ємні заощадження – життя «у борг» або «проїдання запасів».

Чим більше значення граничної схильності до заощадження s' (ближче до 1), тим більшим буде кут нахилу функції заощаджень на графіку.

Із взаємозв'язку між споживанням і заощадженням, що впливає з формули $Y = C + S$, можна зробити висновок, що функція заощадження набуває вигляду:

$$S = Y - C = Y - (-C_0 + c'Y) = -C_0 + (1 - c')Y = -C_0 + s'Y. \quad (13.9)$$

Таким чином, величина використовуваного доходу (Y) є основним чинником, що визначає величину споживання і заощадження. Вплив цього фактора графічно ілюструється рухом уздовж кривих на графіках функцій споживання і заощадження.

Крім доходу на величину споживання і заощадження впливають недоходні фактори. Їх вплив приведе до збільшення чи зменшення споживання при незмінному доході і виявиться у переміщенні кривих на графіках функцій споживання і заощадження, який свідчить про відповідні зміни у споживанні і заощадженні (рис. 13.3). Обсяг накопиченого майна (багатства), нерухомість і товари тривалого споживання, гроші на рахунках і наявні кошти, фінансові активи; очікування – якщо споживачі очікують стабільного розвитку економіки, вони будуть збільшувати споживання; рівень цін – інфляція є

однією з форм деформації економічної поведінки; під впливом інфляційного зростання цін відбувається своєрідний реверс споживання – придбання населенням ряду груп споживчих товарів (коштовності, твори мистецтва, нерухомість і т.п.) стає своєрідною формою заощаджень; податки і відрахування на соціальне страхування; стан заборгованості споживачів.

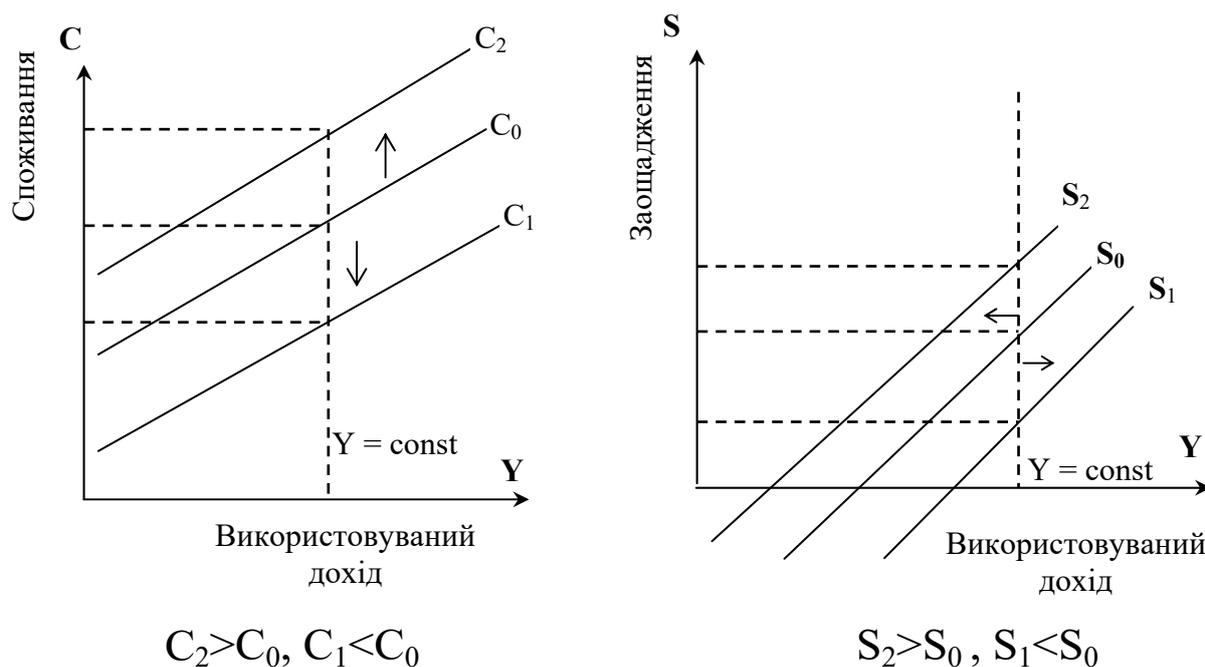

Рис. 13.3. Переміщення графіків споживання і заощадження

Аналізуючи поведінку населення щодо розподілу доходів на споживання та заощадження, Дж. М. Кейнс відкрив тенденцію, яку назвав «**основним психологічним законом**». Його сформульовано у головній праці Дж. М. Кейнса – «Загальна теорія зайнятості, відсотка та грошей»: «Основний психологічний закон, в існуванні якого можна бути цілком впевненими, не лише з апіорних міркувань, виходячи із нашого знання людської природи, але й на підставі детального вивчення досвіду минулого, полягає у тому, що люди схильні, як правило, збільшувати своє споживання зі зростанням доходу, але меншою мірою, ніж зростає дохід»⁴¹. Така закономірність

⁴¹ Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег. М.: Прогресс, 1978. С. 157.

у поведінці домашніх господарств пояснює, на думку Дж. М. Кейнса, одну із фундаментальних проблем ринкової економіки – відставання сукупного попиту від сукупної пропозиції та загрозу періодичного виникнення криз перевиробництва, як це сталося під час Великої депресії 1929–1933 рр.

У кейнсіанській макроекономічній теорії важливе значення має **парадокс ощадливості** – процес, при якому приріст заощаджень призводить до зменшення реального ВВП (має місце в умовах, коли приріст заощаджень не супроводжується приростом інвестицій).

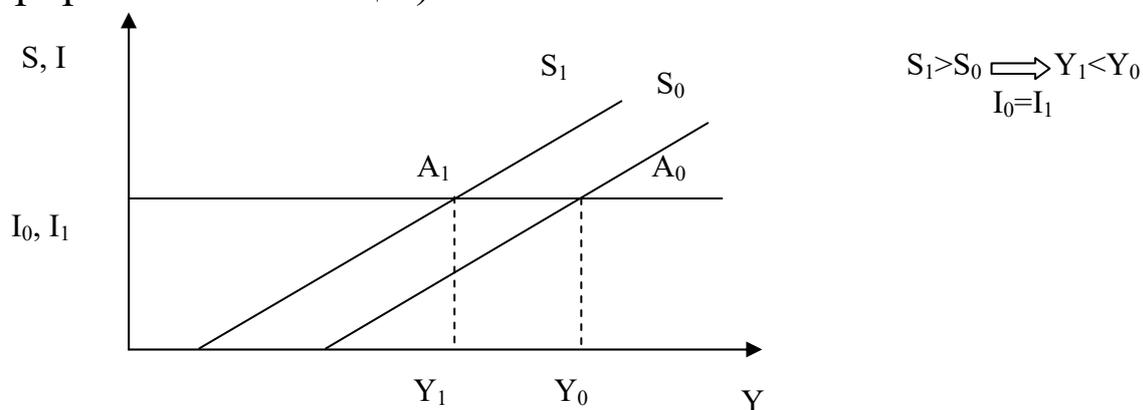

Рис. 13.4. Парадокс ощадливості

Як видно з рис. 13.4 при збільшенні заощаджень ($S_1 > S_0$) має місце зменшення ВВП ($Y_1 < Y_0$). Парадокс ощадливості підсилюється мультиплікативним ефектом.

13.4. Неокласичні концепції споживання

Вивчення проблем, пов'язаних з характеристикою різних концепцій споживання, потребує особливої уваги, тому що у макроекономічній науці не існує єдиної думки щодо механізму, функції споживання і функції заощадження.

Відповідь на дані питання визначає тип моделі споживання – статична або динамічна модель. Типовим прикладом статичної моделі у короткостроковому періоді є кейнсіанська

функція споживання. Динамічні моделі розглядають поведінку споживачів у довгостроковому періоді та розподіляються на двохперіодні (теперішній і майбутній періоди) і багатоперіодні (відповідно до кількості років життя суб'єкта). Багатоперіодні моделі мають справу з дисконтованими оцінками потоків доходу, споживання, заощадження і майна.

Досить тривалий час вчені досліджували поведінку споживання, використовуючи кейнсіанське припущення, що рівень споживання тісно пов'язаний з поточним використовуваним доходом. Як відомо, кейнсіанська теорія споживання обґрунтовувала тезу, що зі зростанням доходу зростає гранична схильність до заощадження s' («люди схильні до заощадження») і відповідно зменшується гранична схильність до споживання c' (йдеться про основний психологічний закон Дж. М. Кейнса).

Проте у подальших дослідженнях виникли дискусії щодо оцінки взаємозв'язку між приростом доходу і динамікою граничної схильності до споживання і заощадження. Зокрема, дослідження емпіричних даних, що проводилося, після другої світової війни довели, що в довгостроковому періоді значення c' і s' досить постійні. Значною мірою це визначається тією обставиною, що на споживання і заощадження впливає безліч чинників, прямо не пов'язаних з доходом.

У реальному житті процес розподілу доходу на споживану й заощаджувальну частини ускладнюється ефектом міжчасового вибору споживача. Заощадження, по суті, є переміщенням споживання з поточного періоду в майбутній. Однак, поточне споживання можна збільшити за рахунок своєрідного переміщення майбутнього доходу в поточний період через механізм запозичення.

Модель (теорія) міжчасового вибору споживача. Строкова функція споживання знайшла своє пояснення в теорії І. Фішера про міжчасовий вибір споживача. Згідно з цією теорією в кожному поточному періоді споживання домогосподарств не обмежується лише їх поточним доходом. Внаслідок раціональності і передбачливості, у процесі прийняття рішень

щодо величини споживання індивіди здійснюють міжчасовий вибір і враховують не лише поточний дохід, а й переміщення доходу між різними періодами свого життя. Звідси випливає основна ідея І. Фішера – споживання в кожному окремому періоді життя людини залежить від її доходу упродовж усього її життя.

На відміну від функції споживання Дж. М. Кейнса, модель І. Фішера стверджує, що споживання залежить не лише від поточного доходу. Споживання визначається тим, скільки споживач очікує одержати доходів упродовж всього свого життя. Прийняття рішення, скільки споживати сьогодні, а скільки – у майбутньому, визначається так званим міжчасовим бюджетним обмеженням. Оскільки споживач має можливість позичати кошти і робити заощадження, споживання в кожному окремому періоді може бути або вищим, або нижчим від рівня доходу відповідного періоду.

У 1950–60-х роках американськими економістами, майбутніми лауреатами Нобелівської премії з економіки – М. Фрідменом та Ф. Модільяні – були проведені дослідження на основі теорії І. Фішера. Це дозволило сформулювати нові теорії споживання і заощаджень – теорію перманентного (постійного) доходу і теорію життєвого циклу. Обидві теорії ґрунтуються на гіпотезі про прагнення домогосподарств до забезпечення рівномірного рівня споживання протягом тривалого періоду, тобто аналізують поведінку споживачів у довгостроковому періоді.

Теорія життєвого циклу Ф. Модільяні. Основна передумова, що покладена в основу даної концепції, полягає в тому, що домашні господарства приймають рішення про обсяг споживання у поточному періоді, виходячи не з поточного доходу, а з доходу, який вони можуть одержати протягом всього життя.

У період роботи суб'єкт одержує дохід у вигляді заробітної плати, крім того, у кожному поточному році свого життя він має у своєму розпорядженні певний обсяг майна, сформованого за рахунок тієї частини доходу, що спрямо-

вується на заощадження, а також майна, отриманого у спадщину.

Згідно з моделлю життєвого циклу індивіди прагнуть мати рівномірний рівень споживання протягом усіх періодів свого життя. Тому вони більше заощаджують, тобто накопичують багатство в періоди, коли їхні доходи вищі за середні протягом життя, і більше витрачають на споживання за рахунок доходів від багатства в періоди, коли їхні доходи нижчі за середні упродовж життя. Відповідно до даної моделі споживання є функцією двох змінних – поточного доходу і багатства:

$$C = C_v \cdot V + C_w \cdot W, \quad (13.10)$$

де C – середній рівень споживання протягом життя;

W – середньорічна зарплата протягом періоду трудової діяльності;

V – реальний обсяг багатства протягом життя;

C_v – гранична схильність до споживання за майном;

C_w – гранична схильність до споживання за трудовим доходом.

У своїх оцінках рівня споживання домогосподарства виходять із двох параметрів: величини майна, отриманого у спадщину, і відомої на момент початку трудової діяльності ставки оплати праці. У період трудової діяльності суб'єкти забезпечують приріст майна за рахунок заощаджень, що сприятиме підтримці звичного середнього рівня споживання після виходу на пенсію. При цьому домогосподарства заощаджують більше в періоди, коли їхній поточний дохід перевищує очікуваний розмір середнього рівня доходу, і витрачають заощадження у періоди, коли поточний дохід менше за очікуваний розмір середнього рівня доходу. Отже, модель життєвого циклу пояснює феномен сталості середньої норми споживання прагненням домогосподарств забезпечити собі приблизно рівний обсяг споживання протягом усього життя.

Ф. Модільяні виявив і дослідив суперечності, що виникли при перевірці функції споживання Дж. М. Кейнса у довгостроковому періоді. Зокрема, Ф. Модільяні довів, що рівень доходу коливається впродовж життя людини, а заощадження дають змогу споживачам перерозподіляти дохід з періодів, коли його рівень високий, на періоди, коли рівень доходу низький.

Модель (теорія) постійного доходу М. Фрідмена. М. Фрідмен стверджував, що в різні періоди відбуваються випадкові й тимчасові зміни у рівні доходів домогосподарств. Він запропонував розглядати поточний дохід як суму двох компонентів: постійного і тимчасового доходу. Постійний дохід – та частина доходу, яка, згідно з очікуванням людей збережеться у майбутньому. Крім власне самого доходу він включає й інші складові багатства – майно, акції, облігації та ін. Тимчасовий дохід – це той дохід, що не очікується у майбутньому, його джерелом є випадковий додатковий дохід (премія, виграш у лотерею тощо) або непередбачувані втрати доходу. М. Фрідмен вважав, що споживання залежить лише від постійної складової поточного доходу, а коливання тимчасового доходу згладжуються заощадженнями або позиками. Тому функція споживання М. Фрідмена залежить від постійного (перманентного) доходу (Y):

$$C = \alpha \cdot Y, \quad (13.11)$$

де α – константа, що визначає граничну схильність до споживання за перманентним доходом.

Це означає, що споживання прямо пропорційне постійному доходу.

М. Фрідмен зробив висновок, що коливання тимчасового доходу властиві короткостроковому періоду, внаслідок чого у короткостроковому періоді середня схильність до споживання коливається. У довгостроковому періоді змінюється постійний дохід, тому впродовж тривалого періоду середня схильність до споживання є сталою.

13.5. Інвестиції як компонент сукупних витрат. Сутність мультиплікатора

Важливість інвестицій у макроекономічному аналізі та розвитку економіки важко переоцінити. По-перше, зміни в обсязі інвестицій можуть істотно змінювати сукупний попит, а звідси й обсяг виробництва та зайнятість. По-друге, через примноження капіталу (капіталотворення) інвестиції впливають на потенційний обсяг виробництва та перспективи розвитку економіки у довгостроковому періоді. Оскільки інвестиції є одним з основних компонентів ВВП, то коливання інвестицій відображають закономірності циклічного розвитку економіки.

Інвестиції – частина ВВП, яка використовується на відновлення зношеного та збільшення основного капіталу в економіці. Таким чином, під **інвестиціями** розуміють всі витрати, які безпосередньо сприяють зростанню загальної величини нагромадженого в економіці капіталу. Інвестиційні витрати можуть здійснюватися у таких напрямках:

- інвестиції в основний капітал або капітальні інвестиції (виробничі будинки і споруди, обладнання, транспортні засоби та ін.);

- інвестиції в житлове будівництво (будівництво та купівля нового житла);

- інвестиції в товарно-матеріальні запаси (нагромадження запасів сировини для подальшого її використання у виробничому процесі, а також нагромадження запасів нереалізованої продукції).

Інвестиції в основний капітал можуть мати на меті або відновлення частини зношеного основного капіталу, або його розширення (наприклад, придбання такого інвестиційного товару, як нове обладнання). Таким чином, інвестиційні витрати містять амортизацію, тобто грошове вираження зносу основного капіталу. Тому розрізняють:

- валові інвестиції – вартість усіх інвестиційних товарів, створених протягом року, включаючи ті, які підуть на відновлення зношених;

– чисті інвестиції – різниця між валовими інвестиціями й амортизацією.

Для здійснення інвестицій у національному господарстві необхідні заощадження, тобто наявність вільних фінансових коштів та банківських установ для надання кредитів. Тому активна та ефективна інвестиційна діяльність невіддільна від створення і розвитку фінансового ринку і ринку капіталів, їх вільного «переливу» між галузями і регіонами залежно від зміни ринкового попиту.

Залежно від джерел фінансування виділяють такі форми інвестицій:

– державні, які формуються із коштів державного бюджету (державних фінансових ресурсів);

– приватні, які створені із коштів підприємств, організацій, громадян, включаючи як власні, так і залучені кошти.

Крім цього розрізняють такі види інвестицій:

– реальні – будь-які витрати на створення або відновлення основного й оборотного капіталу;

– фінансові, що вкладаються в акції, облигації та інші цінні папери (фінансові активи у більш широкому розумінні).

Джерела інвестицій на макрорівні можна поділити на:

– внутрішні – власні кошти підприємств та організацій; заощадження населення, які акумулюються банківською системою та стають основою кредитно-інвестиційних ресурсів бізнесу або спрямовуються на придбання житла; державні бюджетні кошти, призначені для фінансування інвестиційних проєктів;

– зовнішні – кошти іноземних інвесторів та кредити міжнародних фінансових організацій, спрямовані на фінансування інвестиційних проєктів.

Як видно із даних табл. 13.2, основним джерелом капітальних інвестицій на сучасному етапі в Україні є власні кошти підприємств – за їх рахунок фінансувалося понад 70,0% загального обсягу інвестицій у 2018 р. Така висока частка пояснюється:

– несприятливими умовами для кредитування бізнесу (за рахунок кредитів було профінансовано лише 6,7% капітальних інвестицій)⁴²;

– відсутністю сприятливого інвестиційного клімату для іноземних інвесторів (кошти іноземних інвесторів у фінансуванні інвестицій склали найменшу частку – 0,3%);

– браком державних джерел фінансування інвестицій (за рахунок державного та місцевого бюджетів було профінансовано 12,7% від загального обсягу капітальних інвестицій у 2018 р.).

Таблиця 13.2

Капітальні інвестиції за джерелами фінансування в Україні у 2018 р.⁴³

	млрд грн	%
Усього	526,3	100
У т.ч. за рахунок:		
коштів державного бюджету	21,0	4,0
коштів місцевих бюджетів	45,7	8,7
власних коштів підприємств та організацій	375,3	71,3
кредитів банків та інших позик	35,3	6,7
коштів іноземних інвесторів	1,5	0,3
коштів населення на будівництво житла	33,8	6,4
інших джерел фінансування	13,6	2,6

Для ухвалення рішення про здійснення інвестиційних витрат потрібні стимули й умови. Стимулом є очікувана норма прибутку. Умовою – рівень реальної процентної ставки, оскільки на практиці більшість інвестиційних проєктів реалізується з використанням позикових коштів. Ці показники детермінують за інших рівних умов обсяг інвестицій. Для того, щоб інвестиційний проєкт був прибутковим, дохід від

⁴²Див. детальніше: Соколовська І.П. Стагнація корпоративного кредитування та шляхи її подолання // Інвестиції: практика та досвід. 2019. № 23. С. 47–51. Режим доступу: http://www.investplan.com.ua/pdf/23_2019/11.pdf

⁴³Дані Державної служби статистики України. Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

його реалізації має перевищувати витрати на його впровадження з урахуванням кредитів та процентів на них. Підвищення ставки процента призводить до зменшення кількості прибуткових інвестиційних проєктів і відповідно скорочується попит на інвестиції. Отже, обсяг попиту на інвестиції залежить від чинників, які впливають на прибутковість інвестованого капіталу. При цьому основним чинником є рівень реальної процентної ставки, оскільки вона одночасно впливає на всі складові інвестиційних витрат (інвестиції в основний капітал, у житлове будівництво, у запаси). Попит на кожний з них знаходиться в оберненій залежності від реальної процентної ставки, оскільки у разі її зростання збільшуються витрати, пов'язані з інвестуванням, і зменшується прибутковість інвестованого капіталу. Крім того, реальна процентна ставка є тим чинником інвестиційного попиту, на який держава може впливати, використовуючи заходи монетарної політики.

Крім очікуваної норми прибутку і рівня процентних ставок на рішення про реалізацію інвестиційних проєктів впливають інші фактори:

1) ставки оподаткування (дохід інвестора залежить від того, яка частина прибутку залишиться в його розпорядженні не тільки після сплати відсотків, але і після сплати податків; тому зростання податкових ставок за інших рівних умов приведе до скорочення стимулів і обсягу інвестицій);

2) технічний прогрес і технологічні зміни (нова продукція, техніка, нові виробничі процеси вимагають зростання інвестицій, що збільшує очікуваний прибуток);

3) очікування щодо динаміки внутрішньої і зовнішньої кон'юнктури ринку, рівня прибутковості, змін в економічній політиці уряду тощо;

4) рівня завантаженості існуючих виробничих потужностей залежно від стану економіки (попит на інвестиції зменшиться, якщо в економіці наявні надлишкові виробничі потужності).

У кейнсіанській теорії виділяють два види інвестицій:

- 1) автономні;
- 2) індуковані.

Інвестиції, що змінюються під впливом факторів, не пов'язаних із процентною ставкою, називають **автономними**. Незалежність обсягу автономних інвестицій від величини доходу на графіку виявляється відсутністю нахилу кривої автономних інвестицій, яка набуває вигляду паралельної прямої. Тобто при автономних інвестиціях капітал вкладається не залежно від реальних умов його нагромадження, а внаслідок об'єктивної економічної необхідності. Така необхідність, як правило, пов'язується з потребами технологічного прогресу, інноваціями, розширенням зовнішніх ринків тощо. Автономні інвестиції, незалежно від інших економічних факторів, дають первісний поштовх зростанню економіки, тобто обумовлюють ефект мультиплікації (примноження) сукупних обсягів виробництва (ВВП).

Індуковані інвестиції пов'язані з утворенням нового капіталу в результаті збільшення рівня доходів та витрат. Отже, індуковані інвестиції є результатом зростання доходу, одночасно стимулюючи його подальше збільшення. Коли обсяги випуску зростають, то у виробництво залучаються нові ресурси, відповідно попит на товари і послуги розширюється. Для задоволення зростаючого попиту потрібні додаткові інвестиції. За незмінного обсягу сукупного випуску індуковані інвестиції відсутні.

З урахуванням усіх чинників, що впливають на обсяг інвестицій, **інвестиційна функція** визначається в такий спосіб:

$$I = I_0 - b r, \quad (13.11)$$

де I – інвестиції;

I_0 – автономні інвестиції, що не залежать від процентної ставки, а перебувають під впливом інших чинників (технічний прогрес, рівень забезпеченості основним капіталом, податки на прибуток підприємств, ділові очікування тощо);

b – коефіцієнт чутливості інвестицій до зміни реальної процентної ставки, що показує, на скільки змінюються інвестиції при зміні процентної ставки на одиницю;

r – реальна процентна ставка.

Звідси зміни в інвестиціях можна визначити за формулою:

$$\Delta I = \Delta I_0 - b \cdot \Delta r. \quad (13.12)$$

Згідно з класичною теорією рівновага між заощадженнями та інвестиціями досягається на фінансовому ринку завдяки коливанню процентної ставки. При цьому заощадження перебувають у прямій залежності від неї, а інвестиції – в оберненій. Якщо в умовах повної зайнятості рівновага на фінансовому ринку порушується внаслідок скорочення інвестицій, тобто попиту на фінансові ресурси, то процентна ставка зменшується. Це викликає скорочення заощаджень, які у класиків є високочутливими до процентної ставки.

Оскільки $C = Y - S$, то зменшення заощаджень супроводжується адекватним збільшенням споживання. Тому за класичною теорією обсяг виробництва не зменшується, а повна зайнятість відновлюється за нижчих параметрів рівноваги між заощадженнями та інвестиціями.

Збільшення витрат в умовах неповної зайнятості призводить до непропорційно більшого зростання рівноважного обсягу виробництва. Багаторазовість впливу збільшення витрат на ВВП називається **ефектом мультиплікатора**.

Перевищення зростання доходу над зростанням автономних інвестицій показує коефіцієнт, що називається **мультиплікатором інвестицій**:

$$m_I = \frac{\Delta Y}{\Delta I}, \quad (13.13)$$

де m_I – мультиплікатор інвестиційних витрат (мультиплікатор Кейнса);

ΔY – зміна ВВП;

ΔI – зміна автономних інвестицій.

$m_I > 1$, тобто приріст автономних інвестицій, наприклад, на одиницю, викликає приріст ВВП, більший за одиницю.

Мультиплікатор Кейнса (від лат. *multiplico* – множити, збільшувати, посилювати) – коефіцієнт (множник), який показує залежність зміни доходу від зміни інвестицій. Інвестиційний процес має ту особливість, що збільшення інвестицій забезпечує ще більше зростання (мультиплікативне

збільшення) кінцевого продукту (результату) виробництва. Тобто, якщо відбувається приріст загальних обсягів інвестицій, то ВВП зростає на величину, яка у (m) разів більша, ніж приріст інвестицій. Отже, ефект мультиплікації описує посилений вплив інвестицій на зростання ВВП. Модель мультиплікатора дає змогу більш глибоко дослідити роль інвестицій в економічному розвитку країни.

Зміна ВВП залежить від зміни автономних інвестицій, динаміки доходу і граничної схильності до споживання:

$$m_I = \frac{\Delta Y}{\Delta I} = \frac{\Delta Y}{\Delta Y - \Delta C}, \text{ або } m_I = \frac{1}{1 - c'} = \frac{1}{s'} \quad (13.14)$$

звідси:

$$\Delta Y = m_I \Delta I, \text{ або} \quad (13.15)$$

$$\Delta Y = \frac{1}{1 - c'} \cdot \Delta I. \quad (13.16)$$

Отже, величина мультиплікативного ефекту обернено пропорційна граничній схильності до заощадження. Ефект мультиплікатора зображено на рис. 13.5).

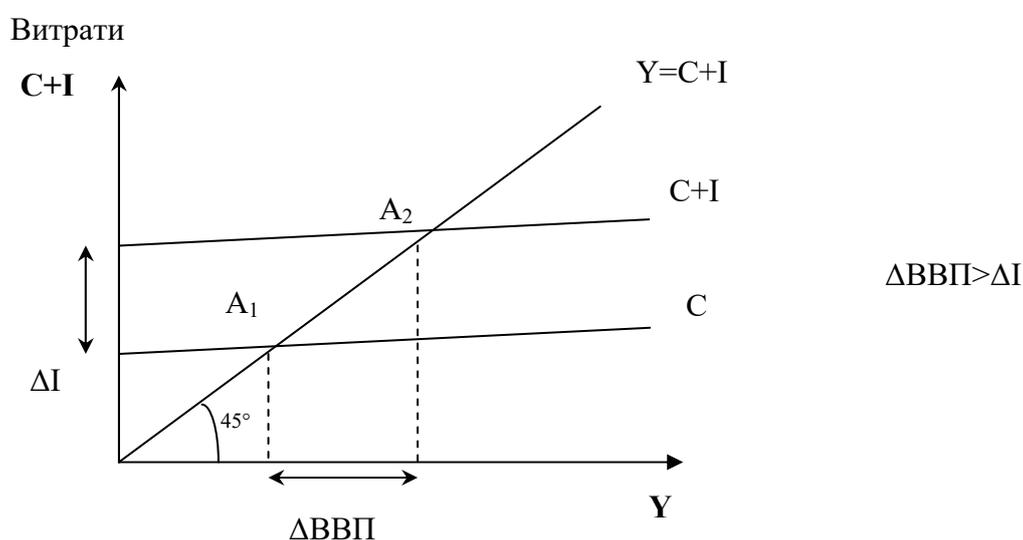

Рис. 13.5. Ефект мультиплікатора

Ефект мультиплікатора спрацьовує в умовах, коли економіка знаходиться в ситуації неповної зайнятості, що передбачає наявність вільних економічних ресурсів.

Акселератор (від лат. *accelero* – прискорювати) відображає відношення приросту інвестицій до приросту доходу (ВВП), що його спричиняє. Згідно з ефектом акселерації, кожний приріст або скорочення доходу (ВВП) зумовлює більший приріст або скорочення інвестицій (але не всіх, а тільки індукованих). Збільшення доходу, а відповідно й попиту збільшує обсяги інвестицій у ті потужності, на яких створюються товари, що задовольняють даний попит. Принцип акселерації почав широко використовуватися в неокейнсіанських макроекономічних моделях. Приріст індукованих інвестицій збільшує загальну величину інвестиційних ресурсів, що одночасно породжує й ефект мультиплікації, тобто стимулює «чергове» зростання ВВП. Така взаємна дія ефектів мультиплікації і акселерації має важливе значення у державній макроекономічній політиці.

Питання для самоконтролю

1. Дайте характеристику різних видів доходів.
2. Розкрийте різні джерела формування доходів населення.
3. Назвіть основні чинники споживання та заощадження.
4. Сформулюйте сутність та порівняйте відмінності основних теорій споживання.
5. Що нового внесли у теорію споживання Ф. Модільяні та М. Фрідмен?
6. Що визначає динаміку та нестабільність інвестицій в економіці?
7. З'ясуйте залежність між інвестиціями та ВВП.
8. У чому відмінність між автономними та індукованими інвестиціями?
9. Що таке мультиплікатор? Як і за яких умов виникає мультиплікативний ефект?
10. Яку роль виконує гранична схильність до споживання при визначенні мультиплікативного ефекту?

Визначте та обґрунтуйте, чи правильними є такі твердження

1. Номінальний дохід – це дохід, яке отримує населення у поточному грошовому вираженні.
2. Реальний дохід – це дохід, який отримує населення за основним місцем роботи.
3. Формування доходу характеризується таким рівнянням:
 $Y = C - S$.
4. Сума показників граничної схильності до споживання та граничної схильності до заощадження дорівнює наявному доходу.
5. Точку нульового заощадження характеризує таке твердження: величина заощаджень дорівнює обсягові споживання.
6. Чим вища гранична схильність до заощадження, тим більший мультиплікатор.
7. Функція споживання відображає функціональну залежність використовованого доходу і споживання.
8. Функція заощадження відображає функціональну залежність використовованого доходу та інвестицій.
9. У моделі інвестиційної функції використовуються індуквані інвестиції.
10. Якщо гранична схильність до споживання становить 0,5, то мультиплікатор дорівнюватиме 1,0.

Тема 14

ФІСКАЛЬНА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ

- 14.1. Податки: сутність та функції. Податкові ставки та податкові надходження.
- 14.2. Фіскальна політика: цілі та інструменти.
- 14.3. Фіскальна політика та державний бюджет.
- 14.4. Бюджетний дефіцит: причини виникнення та економічні наслідки.
- 14.5. Державний борг та його структура.

14.1. Податки: сутність та функції. Податкові ставки та податкові надходження

Мобілізуючи доходи до бюджету, держава впливає на фінансові можливості господарських структур і громадян, використовуючи насамперед податковий механізм (за допомогою об'єктів оподаткування, ставок податків і пільг в оподаткуванні).

Податки є об'єктивним елементом фінансових відносин між державою та юридичними й фізичними особами. За допомогою податків здійснюється перерозподіл валового внутрішнього продукту в територіальному та галузевому аспектах, а також між різними соціальними групами. Цей перерозподіл згладжує вади ринкового саморегулювання, створює додаткові стимули для ділової та інвестиційної активності, мотивації до праці, підтримання рівня зайнятості.

Таким чином, **податки** – це обов'язкові платежі, які законодавчо встановлюються державою, сплачуються юридичними та фізичними особами у процесі розподілу та перерозподілу частини вартості ВВП й акумулюються в централізованих грошових фондах для фінансового забезпечення виконання державою покладених на неї функцій.

У сучасній науці найбільшого поширення набула теорія податків, яка розглядає систему оподаткування як обмінне середовище суспільних благ на податки. При цьому використовується термін «фіскальний обмін» (fiscal exchange), під яким розуміється ринкова схема обмінного акту «податки-блага». Добровільний і свідомий обмін податків на суспільні блага є демократичним механізмом реалізації економічних відносин.⁴⁴

Оподаткування при цьому виконує специфічну роль фіскального ціноутворення на суспільні блага, а платники податку виступають як їх споживачі (особливі покупці – квазіпокупці), заявляючи про свій попит через певні законодавчо-політичні процедури. Платники податку очікують на обмін сплаченого податку на певне суспільне благо. Це означає, що процес надання суспільних благ аналізується як фінансово-економічний процес із накладеними на нього політичними обмеженнями або як політичний процес при існуючих бюджетних можливостях.

Вже А. Сміт виділив чотири основоположні принципи оподаткування, поза якими не може бути ефективною жодна система податків:

1) піддані держави повинні брати участь в утриманні уряду відповідно до доходу, яким вони користуються під заступництвом й захистом держави;

2) податок, який зобов'язана сплачувати окрема особа, повинен бути точно визначений (йдеться про строк сплати, спосіб платежу, суму платежу);

3) кожний податок повинен стягуватися в той термін і в той спосіб, коли і як платнику зручніше всього його сплатити;

4) кожний податок повинен бути розроблений таким чином, щоб його утримання з кишені народу було можливо менш понад те, що він приносить скарбниці, у протилежному

⁴⁴ Соколовська А.М. Основи теорії податків. Київ: Кондор, 2010. 326 с.

випадку витрати на збір податку можуть поглинути значну частку надходжень від його сплати.

Законодавчі засади податкової системи України визначені у Податковому кодексі, який був прийнятий як закон у 2010 р. Податковий кодекс України регулює відносини, що виникають у сфері справляння податків і зборів, зокрема, визначає вичерпний перелік податків та зборів, що справляються в Україні, та порядок їх адміністрування, платників податків та зборів, їх права та обов'язки, компетенцію контролюючих органів, а також відповідальність за порушення податкового законодавства.

Об'єктами оподаткування є дохід підприємства або населення, майно нерухоме і рухоме. Суб'єктами оподаткування – фізичні та юридичні особи.

Сутність податків проявляється в їх функціях:

- фіскальній – централізація частини валового внутрішнього продукту у бюджеті на загальносуспільні потреби;
- регулюючій – забезпечення вартісних пропорцій між платниками податків і державою (впливає на рівень соціально-економічного розвитку);
- контрольній – забезпечення своєчасного та повного надходження податків до дохідної частини бюджету.

За формою вилучення податки поділяються на прямі та непрямі.

Прямі податки вилучаються безпосередньо у власників майна, одержувачів доходів. Це – податок на прибуток, податок на дохід фізичних осіб.

Непрямі податки вилучаються у сфері реалізації або споживання товарів та послуг. Це – податок на додану вартість (ПДВ), акцизи, мито. Платниками ПДВ є виробничі й торговельні підприємства, оскільки цей податок надходить у бюджет від них, його сплачують покупці під час купівлі товарів і послуг.

Акцизи – це непрямі податки, що входять у ціни товарів і стягуються в момент їхнього придбання. Акцизи поділяються на:

– індивідуальні – коли оподатковується кожна одиниця товару;

– універсальні – коли об'єктом оподаткування є обсяг продажу.

Мито – це податок на експортні та імпорتنі товари.

Чим більш розвинута країна, тим більша частка надходжень припадає на прямі податки, і навпаки.

Податкові відносини відображаються в існуванні різноманітних форм і видів податків, які залежать від особливостей побудови і функціонування податкової системи держави. Важливо розмежувати два підходи до розуміння сутності податкової системи. По-перше, податкова система – це сукупність податків і податкових платежів, які законодавчо закріплені в державі. По-друге, податкова система є механізмом нарахування, сплати податків та організації контролю і відповідальності за порушення податкового законодавства.

Отже, **податкова система** – це сукупність встановлених у країні податків, зборів та інших обов'язкових платежів до бюджету й державних цільових фондів. Через основні складові податкової системи – податки, пільги і фінансові санкції, принципи, форми і методи оподаткування, обов'язки і відповідальність – держава ставить єдині вимоги до ефективного господарювання в державі. Податкова система включає: систему податків і зборів, платників податків і відповідні контролюючі органи.

До структурних елементів податку, які визначають їх регулюючу дію, належать: суб'єкт податку, об'єкт податку, ставка податку.

Суб'єкти оподаткування – це ті, хто сплачує податки, фізичні та юридичні особи.

Об'єкти оподаткування – грошова сума, з якої вилучається податок. Це дохід підприємства або населення, майно рухоме і нерухоме.

Податкова ставка – це законодавчо встановлений розмір податку на одиницю оподаткування – $T(Y)$.

Залежно від методу побудови шкали ставок оподаткування виділяють три види податків:

- 1) прогресивний;
- 2) регресивний;
- 3) пропорційний.

Прогресивні податки стягуються за шкалою ставок, відповідно до якої вищі доходи обкладаються вищою ставкою. **Регресивні податки** – ставки яких зменшуються зі зростанням доходів. **Пропорційні податки** стягуються за єдиною ставкою, внаслідок чого сума податку зростає у такій самій пропорції, як і дохід платника.

Існує середня та гранична податкова ставка. Гранична податкова ставка – це відношення приросту виплачуваних податків до приросту доходу:

$$T(Y)_{\text{гр}} = \frac{\Delta T}{\Delta Y}, \quad (14.1)$$

де $T(Y)_{\text{гр}}$ – гранична ставка оподаткування;
 ΔT – приріст податкових надходжень;
 ΔY – приріст доходу.

Середня податкова ставка – це відношення обсягу податків до величини доходу, який оподатковується:

$$T(Y)_{\text{сер}} = \frac{T}{Y}, \quad (14.2.)$$

де $T(Y)_{\text{сер}}$ – середня ставка оподаткування;
 T – величина податкових надходжень;
 Y – дохід.

Особливе місце серед інструментів податкової політики для стимулювання впливу на економіку займають податкові пільги у формах нульової та пільгової ставок оподаткування.

Нульова ставка передбачає звільнення від оподаткування на певний період. Частіше нульова ставка застосовується для товарів, що експортуються.

Податкові пільги – зменшення податкових ставок або повне звільнення від податків окремих підприємств або виробництв залежно від їх профілю, характеру виробленої продукції і виконаних робіт, використаної робочої сили, зони розміщення. Найбільш розповсюдженими у практиці державного регулювання економіки є такі види податкових пільг:

- неподатковий мінімум об'єкта оподаткування;
- звільнення від сплати окремих суб'єктів оподаткування;
- зниження податкової ставки;
- податковий кредит;
- відшкодування (повернення повне або часткове) податків.

Взаємозв'язок між ставками оподаткування та податковими надходженнями до бюджету дослідив американський економіст А. Лаффер (1940 р.н.)⁴⁵, який був серед прихильників теорії «економіки пропозиції». Сам термін «економічна теорія пропозиції» був уперше використаний американським фахівцем з питань бюджетно-податкової політики Г. Стейном у 1976 р. Як послідовні неокласики представники теорії економіки пропозиції широко пропагують теорію ринків Ж.-Б. Сея, за якою пропозиція сама створює собі попит.

Основною перешкодою на шляху розширення пропозиції й ефективного використання факторів виробництва представники теорії економіки пропозиції вважають надмірний рівень оподаткування, що зменшує стимули до праці, заощаджень та інвестицій, а також інституційні обмеження, серед яких – нормативні та законодавчі регулятори підприємницької діяльності.

Для забезпечення нарощування виробництва і зайнятості – представники теорії економіки пропозиції пропонують:

- зменшити граничні ставки податків на прибутки підприємств (оптимальний рівень за А. Лаффером: 30–35%) і доходи фізичних осіб. При подальшому зростанні податкової ставки нівелюються стимули до підприємництва та

⁴⁵ Артур Лаффер був економічним радником Президента США Рональда Рейгана у 1980-х роках.

праці, знижується податкова база та податкові надходження до бюджету. При податковій ставці 100% держава не отримуватиме доходу, оскільки податкові надходження будуть дорівнювати 0 (рис. 14.1);

– проводити політику прискореної амортизації, що збільшує внутрішні джерела інвестицій;

– запровадити податкові пільги щодо реінвестування капіталу;

– зменшити оподаткування доходів від власності (процентів і дивідендів). Це, з одного боку, підвищує схильність населення до заощаджень, збільшує пропозицію позичкового капіталу і зменшує рівень позичкового процента. А з іншого – забезпечує зростання зовнішніх інвестиційних ресурсів корпорацій шляхом збільшення ринкової вартості їх активів. Збільшення вартості корпорацій виникає внаслідок більшої привабливості корпоративних цінних паперів через зростання виплачуваних дивідендів і процентів.

Ілюстрацією теорії та практичних рекомендацій прихильників економіки пропозиції є так звана «крива Лаффера» (рис. 14.1).

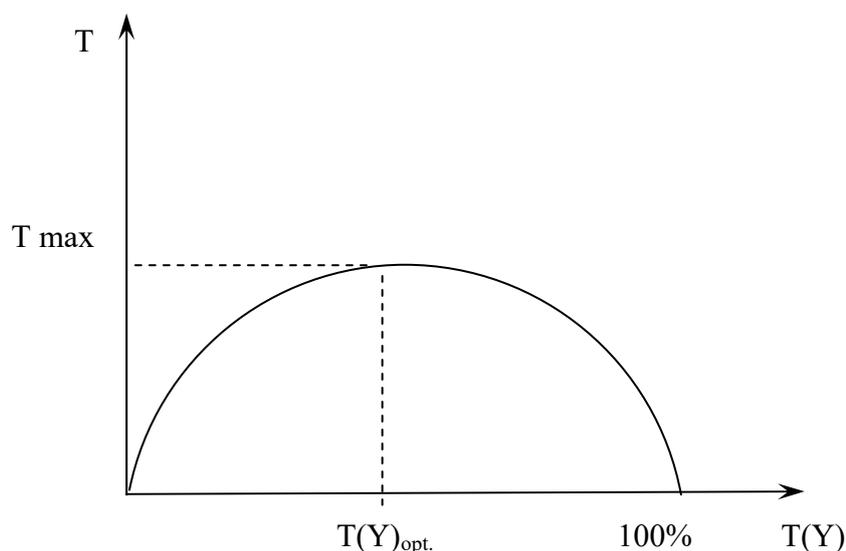

Рис. 14.1. Крива Лаффера

Логічний висновок з кривої Лаффера: більш низькі ставки податків можуть створювати більш вагомні стимули до

виробництва, інвестицій та інновацій. Надмірне оподаткування ринкових суб'єктів звужує податкову базу, пригнічує стимули до економічного зростання, спонукає до тіньової діяльності.

14.2. Фіскальна політика: цілі та інструменти

Сутність фіскальної політики полягає в управлінні державою сукупним попитом за допомогою оподаткування, державних закупівель, трансфертних платежів. Саме завдяки фіскальній політиці держава здійснює основні функції макроекономічних процесів та явищ ринкової економіки.

Фіскальна політика – це заходи держави, спрямовані на оптимізацію оподаткування, формування обсягу і структури державних видатків з метою забезпечення належного рівня зайнятості, запобігання й обмеження інфляції та несприятливого впливу циклічних коливань. Фіскальна політика – це використання державних податків і урядових видатків для досягнення макроекономічної рівноваги.⁴⁶

Існує два види фіскальної політики, їх застосування залежить від фази економічного циклу.

Стимулююча політика (фіскальна експансія) спрямована на зростання виробництва та зайнятості, на подолання економічної кризи за рахунок збільшення державних видатків та зменшення податків з метою стимулювання сукупного попиту.

Стримуюча політика (фіскальна рестрикція) спрямована на обмеження циклічного підйому та пов'язана зі збільшенням податків та зменшенням державних видатків.

Залежно від того, як впливають бюджетно-податкові інструменти на стан макроекономіки, розрізняють дискреційну та недискреційну (автоматичну) фіскальну політику.

Дискреційна фіскальна політика – це система заходів, яка передбачає цілеспрямовані зміни в розмірі державних

⁴⁶ Лагутін В.Д. Макроекономіка: навч. посіб. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2012. С. 126.

видатків, податків і сальдо державного бюджету, в результаті зміни законодавства. Такі дії уряду спрямовані на: стабілізацію економіки, досягнення рівноваги в економіці, зниження темпів інфляції та безробіття.

Для здійснення дискреційної фіскальної політики потрібен час, оскільки вона передбачає зміни в законодавстві. Основними інструментами такої політики є:

- зміна ставок оподаткування;
- скасування або запровадження нових податків чи податкових пільг;
- трансферти, обсяги яких нейтральні щодо розмірів доходів;
- зміна програм, пов'язаних з витратами держави.

Недискреційна (автоматична) фіскальна політика – це автоматичні зміни державних видатків, податків і сальдо державного бюджету внаслідок циклічних коливань сукупного доходу. Вона базується на дії вбудованих стабілізаторів, які забезпечують пристосування економіки до фаз ділової активності.

Вбудований (автоматичний) стабілізатор – це економічний механізм, який дає змогу зменшити циклічні коливання в економіці без зміни податкового законодавства. До складу вбудованих стабілізаторів входять:

- зміна податкових надходжень залежно від величини доходів;
- скорочення бюджетного дефіциту;
- допомога по безробіттю, соціальна допомога та інші соціальні трансферти.

При недискреційній фіскальній політиці бюджетний дефіцит (або надлишок) утворюється в результаті дії автоматичних фіскальних стабілізаторів. Стабілізуючий вплив вмонтованих стабілізаторів проявляється у пом'якшенні економічних коливань, скороченні їх амплітуди, зменшенні реакції обсягу ВВП на зміну сукупного попиту. Коли податки збираються згідно із прогресивними ставками, податкові платежі зростають більш високими темпами порівняно з доходами. Тому в періоди економічного зростання сума податкових

виплат зростає швидше, ніж сукупні доходи, внаслідок чого автоматично стримується зростання купівельної спроможності, витрат, сукупного попиту, а отже й економічне зростання в цілому. І, навпаки, під час економічного спаду суми податкових виплат зменшуються, збільшуються сукупні доходи і купівельна спроможність, а отже й створюються умови для економічного зростання в цілому.

Контрциклічна дія вмонтованих стабілізаторів пом'якшує економічні коливання і зменшує мультиплікативний вплив податків та видатків держави на економіку, але не усуває їх.

Основним завданням фіскальної політики є перерозподіл ВВП з метою:

- впливу на стан економічної кон'юнктури;
- нагромадження необхідних ресурсів для фінансування соціальних програм;
- забезпечення належного рівня зайнятості, а відповідно зменшення безробіття;
- стимулювання економічного зростання.

Сукупні державні видатки (G) мають такий склад:

$$G = C_G + Tr + i \cdot D_G + I_G, \quad (14.3)$$

де C_G – державне споживання (державна закупівля товарів і послуг для поточного споживання, оплата праці працівників державного сектору);

Tr – трансфертні платежі приватному сектору (страхування за безробіттям, пільги, субсидії, допомога малозабезпеченим);

$i \cdot D_G$ – процентні платежі (обслуговування внутрішнього і зовнішнього державного боргів);

I_G – державні інвестиції;

$C_G, Tr, i \cdot D_G$ – це поточні державні видатки (видатки бюджету на фінансування підприємств, установ, органів державного управління і заходів соціального захисту населення);

I_G – капітальні державні видатки (видатки бюджету на фінансування інвестиційної діяльності).

Чисті податки – це різниця між податками і трансфертами.

Сукупні державні видатки істотно впливають на сукупний попит і сукупну пропозицію, а відтак і на рівень ВВП, зайнятість, ціни, розподіл доходів та ресурсів. Сукупний попит зростає із підвищенням державних видатків за умови, що цей ефект не перекривається зростанням податків з метою забезпечення фінансування видатків.

Заходи фіскальної політики впливають на динаміку ВВП (сукупного доходу) мультиплікативно.

З урахуванням мультиплікативних ефектів можна розрахувати зміну реального ВВП під впливом заходів фіскальної політики. Вплив державних видатків визначається таким чином:

$$\Delta Y = \Delta G \cdot m_G, \text{ або } m_G = \frac{\Delta Y}{\Delta G}, \quad (14.4)$$

де m_G – мультиплікатор державних податків.

Зростання державних видатків призводить до більшого приросту доходу порівняно з приростом видатків. **Мультиплікатор державних видатків (m_G)** визначає залежність між приростом випуску (ΔY) і збільшенням державних витрат (ΔG). Мультиплікатор державних видатків також можна розрахувати на базі граничної схильності до споживання.

Мультиплікатор державних видатків (m_G) розраховується за формулою:

$$m_G = \frac{1}{1 - c(1 - t)}, \quad (14.5)$$

де t – коефіцієнт, який показує зміну податків при зміні доходу як податкової бази (частка податків у сукупних доходах).

Зміни податків (ΔT) обернено пропорційні до зміни ВВП (ΔY), тобто

$$\Delta Y = -\Delta T \cdot m_T, \quad (14.6)$$

де m_T – податковий мультиплікатор.

Податковий мультиплікатор (m_T) визначає залежність між приростом (зменшенням) фактичного випуску (ΔY) і збільшенням (зменшенням) податків (ΔT). Знак «мінус» перед формулою показує, що при збільшенні податків фактичний випуск зменшується, відповідно, при зниженні податків – збільшується.

Податковий мультиплікатор (m_T) становить:

$$m_T = m_G \cdot c' = \frac{c'}{1 - c'(1 - t)}. \quad (14.7)$$

Податковий мультиплікатор показує, на скільки зміниться рівноважний ВВП при зміні податків на одиницю. Конкретне значення мультиплікатора є індивідуальним у різних національних економіках. Зменшення податків на величину ΔT дасть мультиплікативний ефект, тому що частина доходу, рівна ΔT , буде використана на споживання відповідно до c' .

У разі, коли обидва мультиплікатори фіскальної політики застосовуються одночасно, їх сумарний вплив на зміну ВВП визначається таким чином:

$$\Delta Y = \Delta G \cdot m_G - \Delta T \cdot m_T. \quad (14.8)$$

Ефективність фіскальної політики залежить від ефективності її заходів з урахуванням мультиплікативних ефектів.

14.3. Фіскальна політика та державний бюджет

Стан соціально-економічного розвитку суспільства багато в чому залежить від способів, форм і методів реалізації фіскальної політики. Досить тривалий час фіскальна політика протиставлялась монетарній політиці. Визначення пріоритетності тієї чи іншої з них залишається предметом наукової дискусії і в сучасній економічній науці. Якщо раніше існувала думка, що фіскальна політика є менш дієвою, ніж монетарна, то сьогодні більшість вчених, у тому числі Р. Солоу (лауреат Нобелівської премії з економіки 1987 р.) та Дж. Стігліц (лауреат Нобелівської премії з економіки 2001 р.),

доходять висновків, що бюджетно-податкова політика теж відіграє важливу роль⁴⁷. Іншим питанням є проблема узгодженості (координації) бюджетно-податкової та грошово-кредитної політики держави, оскільки кожна з них має власні специфічні завдання⁴⁸.

Фіскальна політика держави реалізується через державний бюджет. **Бюджет** – спосіб функціонування механізму утворення і витрачання грошових коштів, що використовуються для державних (та місцевих) потреб. Бюджет – план формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, які здійснюються відповідно органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування протягом бюджетного періоду⁴⁹.

Конституція України (ст. 95) і Бюджетний кодекс України (ст. 4) чітко вказують на правову форму бюджету: будь-які видатки держави на загальносуспільні потреби затверджуються виключно законом про Державний бюджет України, а місцеві бюджети – у формі рішень про місцеві бюджети. Отже, правова характеристика бюджету пов'язана із його законодавчим регулюванням і затвердженням у формі закону.

Акумуляція в бюджетній системі значних грошових коштів створює можливості для забезпечення належного суспільного розвитку на всій території країни, цільового розміщення в її межах виробничих ресурсів. Бюджет є потужним керуючим механізмом у розпорядженні держави, виступає провідником її економічної політики. Місцеві бюджети слугують фінансовою основою розвитку місцевого самоврядування. Іншими словами, через бюджети формуються грошові фонди (кошти) держави і місцевого самоврядування,

⁴⁷Андерсен К. Переосмысление экономики в изменившемся мире // Финансы и развитие. 2011. № 6. С. 51.

⁴⁸Лагутін В.Д. Бюджетна та монетарна політика: координація в трансформаційній економіці. Київ: Київ нац. торг.-екон. ун-т, 2007. 248 с.

⁴⁹Бюджетний кодекс України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2456-17&p=1309936556715078>

які забезпечують виконання завдань спільного для них значення, створюють фінансову основу для здійснення функцій державної влади і місцевого самоврядування.

Бюджетна система держави – це сукупність різних видів бюджетів, побудована з урахуванням економічних відносин, державного й адміністративно-територіальних устроїв і врегульована нормами права. Структура бюджетної системи, принципи її побудови та організація функціонування визначаються бюджетним устроєм, що ґрунтується на адміністративно-територіальному поділі держави. Як правило, в унітарних державах існує дворівнева бюджетна система, яка включає державний та місцеві бюджети. У державах із федеративним устроєм бюджетна система має три й більше рівні – федеральний бюджет, бюджети адміністративних одиниць, що входять до складу федерації, та місцеві бюджети.

Складовими бюджетної системи України (рис. 14.2) є державний бюджет та місцеві бюджети (бюджет Автономної Республіки Крим, обласні, районні бюджети, бюджети районів у містах та бюджети місцевого самоврядування (бюджети територіальних громад сіл, селищ, міст та їх об'єднань).

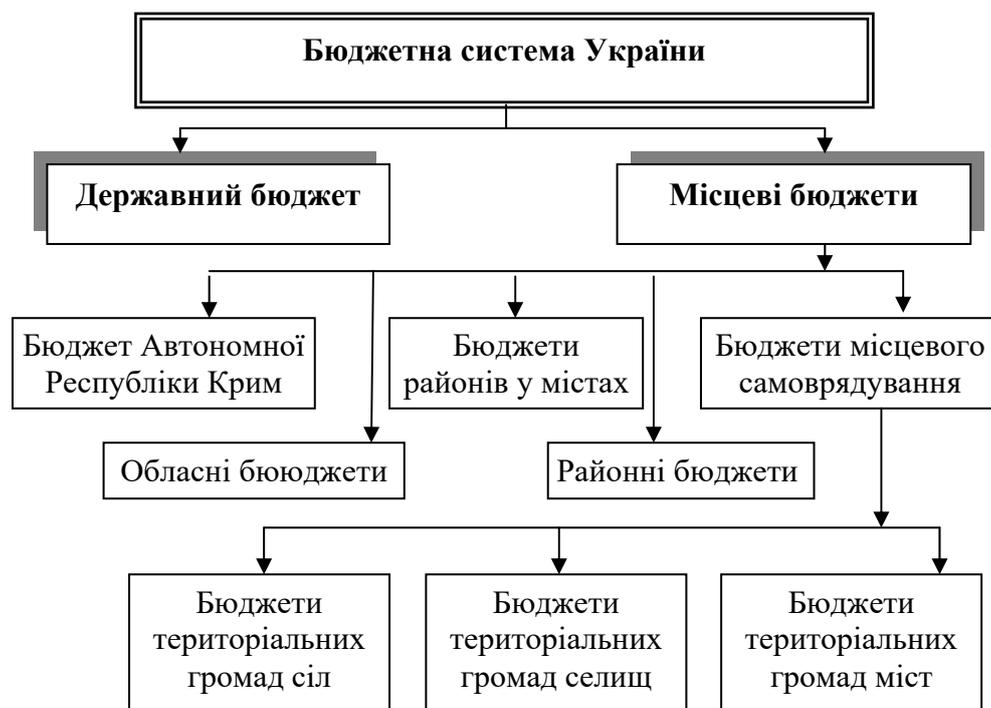

Рис. 14.2. Бюджетна система України

Бюджетним кодексом України (ст. 1) регулюються відносини, що виникають у процесі складання, розгляду, затвердження, виконання бюджетів, звітування про їх виконання та контролю за дотриманням бюджетного законодавства і питання відповідальності за порушення бюджетного законодавства, а також визначаються правові засади утворення та погашення державного і місцевого боргу. Засадами формування бюджету виступає визначення джерел і сум надходжень коштів до нього, державних видатків та шляхів покриття дефіциту бюджету.

Завданням державного бюджету є підтримка суспільного добробуту, стимулювання розвитку окремих сфер та галузей національної економіки, соціальний захист громадян.

Сутність бюджету як економічної категорії реалізується через його функції (табл. 14.1). Зміст цих функцій, сфера і об'єкт їх дії характеризують специфіку бюджету як економічної категорії. Завдяки розподільчій функції відбувається концентрація грошових коштів державою і їх використання з метою задоволення загальносуспільних потреб.

Таблиця 14.1

Функції бюджету

Фіскальна	Вилучення за допомогою податків та інших джерел частини доходів громадян, підприємств, установ, організацій для виробництва суспільних благ, тобто забезпечення тих видів діяльності, які не мають своїх доходів, або мають недостатні для забезпечення належного рівня розвитку джерела фінансування
Розподільча	Процес перерозподілу фінансових ресурсів між різними підрозділами суспільного виробництва (оборона країни, національна безпека й правопорядок, благоустрій, захист довкілля, освіта, охорона здоров'я, наука, культура тощо)
Стимулююча	Зміна ставок оподаткування, встановлення преференцій, що впливає на циклічні коливання економіки, зміну її структури
Контрольна	Оцінка своєчасності і повноти надходження фінансових ресурсів у розпорядження держави, фактичної ефективності їх використання

Важливими складовими державного бюджету є його доходи та видатки. **Доходи бюджету** – податкові, неподаткові та інші надходження на безповоротній основі, справляння яких передбачено законодавством України (включаючи трансферти, плату за надання адміністративних послуг, власні надходження бюджетних установ). **Видатки бюджету** – кошти, спрямовані на здійснення програм та заходів, передбачених відповідним бюджетом. До видатків бюджету не належать: погашення боргу; надання кредитів з бюджету; розміщення бюджетних коштів на депозитах; придбання цінних паперів; повернення надміру сплачених до бюджету сум податків і зборів та інших доходів бюджету, проведення їх бюджетного відшкодування.

Класифікація доходів та видатків бюджету наведена у табл. 14.2.

Таблиця 14.2

Класифікація доходів та видатків бюджету в Україні⁵⁰

Доходи	Видатки
Податкові надходження Неподаткові надходження: - доходи від власності та підприємницької діяльності; - адміністративні збори та платежі, доходи від некомерційної господарської діяльності; - інші неподаткові надходження Доходи від операцій з капіталом Трансферти: - кошти, одержані від інших органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування; інших держав або міжнародних організацій на безоплатній та безповоротній основі	Фінансування національної економіки. Фінансування соціально-культурних заходів. Фінансування науки. Фінансування оборони. Утримання правоохоронних органів, органів державної влади та управління. Утворення резервних фондів. Витрати на обслуговування державного боргу. Видатки із цільових державних фондів. Інші видатки й виплати

У доходах державного бюджету відображається податкова політика держави, у видатках – пріоритетні напрями вкладання державних коштів.

⁵⁰Бюджетний кодекс України: [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2456-17&p=1309936556715078>

У табл. 14.3 показано стан виконання Державного бюджету України.

Таблиця 14.3.

**Виконання Державного бюджету України у 2008–2019 рр.,
млн грн⁵¹**

	Доходи, % ВВП		Видатки, % ВВП		Кредитування, % ВВП		Сальдо (дефіцит бюджету), % ВВП	
2008	23186,3	24,44	241454,5	25,47	2732,5	0,29	-12500,7	-1,32%
2009	209700,3	22,96	242437,2	26,54	2780,3	0,30	-35517,2	-3,89%
2010	240615,2	22,23	303588,7	28,04	1292,0	0,12	-64265,5	-5,94%
2011	314619,9	23,90	333459,5	25,33	4715,0	0,36	-23557,6	-1,79%
2012	346054,0	24,56	395681,5	28,08	3817,7	0,27	-53445,2	-3,79%
2013	339180,3	23,31	403403,2	27,73	484,7	0,03	-64707,6	-4,45%
2014	357084,2	22,79	430217,8	27,46	4919,3	0,31	-78052,8	-4,98%
2015	534694,8	27,01	576911,4	29,14	2950,9	0,15	-45167,5	-2,28%
2016	616274,8	25,86	684743,4	28,73	1661,6	0,07	-70130,2	-2,94%
2017	793265,0	26,59	839243,7	28,13	1870,9	0,06	-47849,6	-1,60%
2018	928108,3	26,08	985842,0	27,70	1514,3	0,04	-59247,9	-1,66%
2019	998278,9	25,12	1072891,5	26,99	3437,0	0,09	-78049,5	-1,96%

Становлення джерел доходів бюджету є ключовим елементом бюджетної політики, оскільки точність та правильність визначення джерел надходжень сприяє повноті та своєчасності фінансування видатків на забезпечення завдань та функцій, які покладені на органи державної та місцевої влади. Під час кризи фінансові можливості країни обмежені, тому потреби суспільства не відповідають обсягам наданих коштів. Видатки бюджету в повному та всебічному обсязі визначають роль, яку вони відіграють у процесах суспільного відтворення, а також їх соціальне призначення.

Бюджет може поділятися на загальний та спеціальний фонди. Загальний фонд бюджету забезпечує фінансування основних функцій та завдань держави, територіальних громад. Спеціальний фонд передбачає предметно-цільове використання бюджетних коштів за бюджетними призначеннями.

⁵¹ Дані та аналітика. Міністерство фінансів України. Режим доступу: www.minfin.com.ua

14.4. Бюджетний дефіцит: причини виникнення та економічні наслідки

Бюджет як фінансовий план відіграє дуже важливу роль у діяльності держави, спрямовує її фінансову діяльність, визначає фінансові можливості та пріоритети. Відповідно може бути:

– збалансований бюджет (видатки дорівнюють доходам, $T=G$);

– профіцитний бюджет (перевищення доходів бюджету над його видатками. $T>G$ (з урахуванням різниці між поверненням кредитів до бюджету та наданням кредитів з бюджету));

– дефіцитний бюджет (перевищення видатків бюджету над його доходами. $T<G$ (з урахуванням різниці між наданням кредитів з бюджету та поверненням кредитів до бюджету) (рис. 14.3).

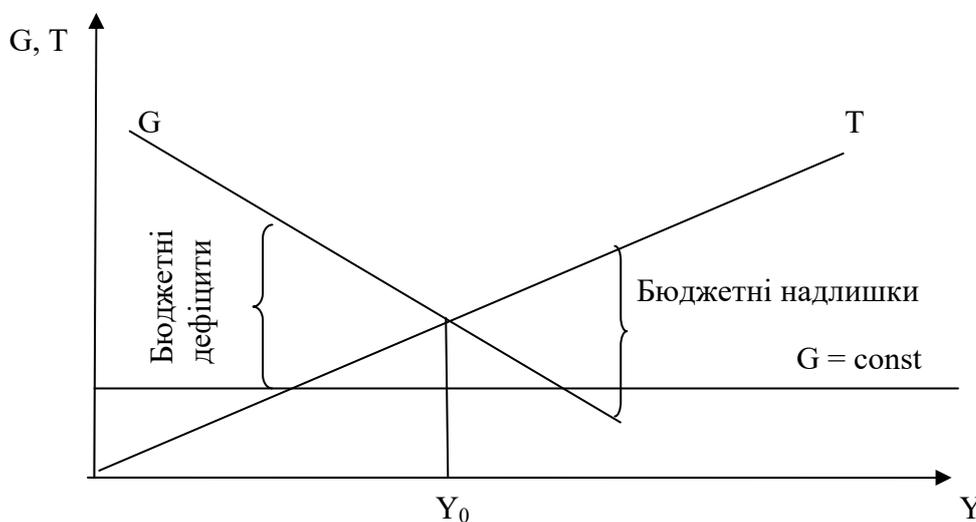

Рис. 14.3. Бюджетні дефіцити та надлишки

Рівень бюджетного дефіциту розраховується у відсотках до ВВП, також може визначатися у відсотках від Національного доходу та видатків Державного бюджету. За методикою Міжнародного валютного фонду (МВФ) допустимий

рівень бюджетного дефіциту для країн – боржників МВФ дорівнює 7–8%. У світовій практиці припустимими рівнями бюджетного дефіциту вважаються такі показники: 2–3% від ВВП; 5% від Національного доходу та 10% видатків Державного бюджету. Сьогодні в більшості країн світу дефіцит бюджету становить від 2 до 15% ВВП при середньосвітовій його величині 4,5%. Спостерігається тенденція до стабілізації бюджетного дефіциту в середньосвітовому вимірі в розмірі 3–5%. Слід зауважити, що розмір бюджетного дефіциту, який перевищує 3% ВВП, призводить до зниження інвестиційної активності, розвитку інфляції.

Основними причинами виникнення дефіциту державного бюджету вважаються:

- спад виробництва та кризові явища в економіці;
- зниження ефективності функціонування галузей економіки і підприємств;
- збільшення бюджетних витрат;
- інфляційні процеси;
- висока частка тіньової економіки;
- інші фактори, що впливають на економічну та соціальну політику держави.

Дефіцит державного бюджету є одним з основних макроекономічних показників, які характеризують стійкість національної економіки. Негативними прямими наслідками дефіциту державного бюджету можуть бути інфляція та порушення ринкової мотивації діяльності приватних фінансових інституцій. Тому одним з основних завдань уряду є забезпечення збалансованості бюджету.

Єдиної думки щодо збалансованості державного бюджету не існує. Так, Р. Солоу вважає, що у сприятливий для економіки період варто вживати заходів для збалансування державного бюджету, а К. Ерроу дотримується думки, що недоцільно прагнути бездефіцитності державного бюджету за умови зростання ВВП на 3%, то дефіцит державного бюджету розміром 3% від ВВП цілком прийнятний.

Водночас, на думку інших економістів, раціональним є балансування державного бюджету на циклічній основі (під час спаду виробництва допустиме перевищення видатків над доходами, а під час економічного підйому – перевищення доходів над видатками), що дає можливість державі проводити антициклічну політику.

Виділяють такі види бюджетного дефіциту:

За формою прояву – відкритий і прихований.

- Відкритий бюджетний дефіцит – це офіційно визнаний дефіцит у законі про бюджет на відповідний рік.

- Прихований – виникає в результаті завищення обсягів планових доходів і включення до них джерел покриття дефіциту. Прихований дефіцит бюджету може існувати також внаслідок значних сум бюджетної заборгованості з виплати заробітної плати працівникам бюджетної сфери, пенсій та соціальних виплат.

За причинами виникнення бюджетний дефіцит буває вимушений та свідомий.

- **Вимушений дефіцит бюджету** є наслідком скорочення обсягів виробництва та національного доходу, що призводить до зменшення податкових надходжень до бюджету та збільшення з нього соціальних трансфертних виплат населенню.

- Свідомий – виникає внаслідок дискреційної фіскальної політики, яка передбачає цілеспрямовані зміни в розмірі державних витрат, податків і сальдо державного бюджету. Такий бюджетний дефіцит виникає за умов, коли для стимулювання сукупного попиту в період економічного спаду уряд цілеспрямовано знижує ставки оподаткування і збільшує державні витрати.

За напрямом дефіцитного фінансування розрізняють активний і пасивний бюджетні дефіцити.

- Активним є такий бюджетний дефіцит, за якого кошти спрямовуються на інвестування економіки, що сприяє зростанню ВВП.

• Пасивний – характеризується спрямуванням коштів на покриття поточних витрат (сплата процентів за боргом, соціальні трансферти тощо).

Фактичний дефіцит бюджету – це фактична різниця між доходами та видатками бюджету при існуючих податкових ставках і наявному рівні ВВП. На його величину впливають як циклічні коливання ділової кон'юнктури, так і фіскальна політика держави. Фактичний бюджетний дефіцит (чи надлишок) не обов'язково є проявом поточної фіскальної політики.

Структурний дефіцит бюджету – це розрахункова величина, яка показує сальдо бюджету при поточних видатках і доходах (при поточних ставках оподаткування), але при потенційному (природному) ВВП – $Y_{пр}$ (надходженнях за повної зайнятості).

Циклічний дефіцит – це різниця між фактичним та структурним дефіцитом бюджету. Тобто він показує, на скільки фактичний дефіцит відхиляється від того, який міг би бути, якби економіка знаходилась у ситуації повної зайнятості. Циклічний дефіцит показує вплив циклічних коливань на стан державного бюджету.

Звідси випливає, що перевищення фактичного дефіциту над структурним утворює циклічний дефіцит, а циклічний надлишок виникає внаслідок перевищення структурного над фактичним дефіцитом. На циклічний дефіцит впливають зміни в податках і державних видатках, які автоматично змінюються залежно від циклічних змін реального обсягу ВВП.

Для фінансування дефіциту бюджету використовуються інфляційні та неінфляційні джерела:

- додаткова емісія грошей (емісія фінансування бюджетного дефіциту);
- підвищення податків;
- внутрішні та зовнішні позики (боргове фінансування бюджетного дефіциту).

Проблема збільшення податкових надходжень у державний бюджет виходить за межі фінансування бюджетного дефіциту, тому що вирішується в довгостроковій перспективі на базі комплексної податкової реформи, що передбачає зниження ставок і розширення бази оподаткування.

Якщо для фінансування дефіциту державного бюджету застосовують монетизацію, яка призводить до перевищення темпів приросту грошової маси над темпами приросту реального ВВП, то спостерігається зростання цін. Внаслідок цього з'являється інфляційний податок, який зумовлений надмірною емісією грошової маси, і держава отримує дохід від друкування грошей – сеньйораж.

В умовах підвищення рівня інфляції виникає ефект Олівера – Танзі – свідоме затягування платниками податків термінів внесення податків у державний бюджет, щоб розрахуватися знеціненими грошима. Від таких дій виграють платники, а дефіцит бюджету і загальна нестійкість фінансової системи зростає.

Дефіцит державного бюджету можна профінансувати за допомогою випуску державних позик, але за таких умов збільшується ринкова ставка процента, що призводить до зниження інвестицій у приватному секторі, падіння чистого експорту і частково веде до зниження витрат споживачів. Виникає ефект витіснення, який значно послаблює стимулюючий ефект фіскальної політики. Цей спосіб фінансування державного боргу не знищує загрозу зростання інфляції, а лише дає тимчасову відстрочку для цього.

Жодний із цих засобів фінансування дефіциту державного бюджету не має абсолютних переваг перед іншим і не є повністю неінфляційним. Саме тому існує **державне бюджетне обмеження** – це свідоме обмеження витрат держави, зумовлене фінансовими можливостями.

Бюджетна політика держави може виходити з різних уявлень про взаємозв'язки економічних процесів, а тому базуватись на різних концепціях. Зокрема, є три концепції

бюджетної політики у контексті фінансування бюджетного дефіциту.

Перша з них – **концепція збалансування бюджету на щорічній основі**. В умовах спаду економіки і скорочення бюджетних надходжень реалізація цієї концепції передбачає відповідне зменшення державних видатків та зростання чистих податків. Але такі заходи є проциклічними і, збалансувавши бюджет, уряд одночасно створює умови для подальшого погіршення макроекономічної ситуації у країні. В умовах інфляції та «перегріву» економіки, коли автоматично, при існуючих податкових ставках, зростають податкові надходження і виникає профіцит, для збалансування бюджету слід або збільшити державні видатки, або (і) скоротити чисті податки.

Друга концепція ґрунтується на **концепції збалансування бюджету в межах економічного циклу**. Згідно з цією концепцією бюджет має бути збалансованим протягом окремого економічного циклу. Профіцит, який виникає під час піднесення економічної кон'юнктури, має перекривати дефіцит, який виникає під час спаду як за рахунок автоматичної реакції на зменшення загальних доходів, так і за рахунок реалізації стабілізуючих заходів фіскальної політики. Однак на практиці досягти збалансування доходів і видатків держави протягом одного економічного циклу досить складно, оскільки глибина економічних коливань та тривалість окремих фаз циклу є різними.

Третя концепція регулювання державного бюджету – **концепція функціональних фінансів**, ґрунтується на принципі вибору пріоритетів. Згідно з цією концепцією метою має бути збалансування економіки, а не бюджету.

Державний бюджет і фіскальна політика – інструменти досягнення макроекономічної стабільності, яке може супроводжуватися наявністю як дефіциту, так і профіциту бюджету.

Бюджетний профіцит – такий стан державного бюджету, коли доходи держави перевищують його видатки ($T > G$, $T - G > 0$).

Досить значними є бюджетні видатки країн світу на протидію COVID-19. Так, у США загальне фінансування заходів боротьби із коронавірусом може очікуватися на рівні 2,3 трлн дол. США спрямовує 11,0 млрд дол. на допомогу іншим країнам для протидії COVID-19, з них 180 млн дол. – на закупівлю апаратів штучної вентиляції легенів. В Японії план державної підтримки домашніх господарств і малого бізнесу встановлений в розмірі 994 млрд дол. В Україні протягом березня–травня 2020 р. були спрямовані значні бюджетні кошти на закупівлю товарів і послуг для боротьби з коронавірусом – медикаментів, медичного обладнання, масок, антисептиків.

14.5. Державний борг та його структура

Боргове фінансування дефіциту бюджету веде до накопичення державного боргу, який потрібно обслуговувати.

Державний борг – це сума дефіцитів державного бюджету за мінусом бюджетних надлишків; нагромаджена урядом сума запозичень для фінансування бюджетного дефіциту. Державний борг виникає через брак у державі коштів, необхідних для виконання її функцій, тому держава змушена мобілізувати додаткові кошти для покриття своїх видатків. Між бюджетним дефіцитом і державним боргом існує пряма залежність.

У складі державного боргу виділяють внутрішній і зовнішній борги.

Внутрішній державний борг – це заборгованість держави домогосподарствам і фірмам певної країни, які володіють цінними паперами, випущеними її урядом.

Зовнішній державний борг – заборгованість держави перед іноземними громадянами, фірмами, урядами та міжнародними фінансовими організаціями.

Розділ 14. Фіскальна політика держави

Основними причинами утворення і збільшення державного боргу є:

- збільшення державних видатків без відповідного зростання державних доходів;
- циклічні спади й автоматичні стабілізатори економіки;
- скорочення податків з метою стимулювання економіки без відповідного коригування (зменшення) державних витрат.

Рівень державного боргу в Україні у 2009–2020 рр. показано у табл. 14.4.

Таблиця 14.4

Державний та гарантований державний борг України у 2009–2020 рр. (млн грн)⁵²

	Загальний борг		Зовнішній борг	Внутрішній борг
на 31.12.2009	316 884,6		200 751,7	105 132,9
на 31.12.2010	432 235,4	+36,4%	276 745,6	155 489,8
на 31.12.2011	473 121,6	+9,5%	299 413,9	173 707,7
на 31.12.2012	515 510,6	+9,0%	308 999,8	206 510,7
на 31.12.2013	584 114,1	+13,3%	300 025,4	284 088,7
на 31.12.2014	1 100 564,0	+88,4%	611 697,1	488 866,9
на 31.12.2015	1 572 180,2	+42,9%	1 042 719,6	529 460,6
на 31.12.2016	1 929 758,7	+22,7%	1 240 028,7	689 730,0
на 31.12.2017	2 141 674,4	+11,0%	1 374 995,5	766 678,9
на 31.12.2018	2 168 627,1	+1,3%	1 397 217,8	771 409,3
на 31.12.2019	1 998 275,4	-7,9%	1 159 221,6	839 053,8
на 29.02.2020	2 047 804,0	+2,5%	1 223 573,8	824 230,2

Макроекономічний аналіз державного боргу, що використовується у статистичних збірниках Світового банку та ЄБРР, базується на критеріях, наведених у табл. 14.5. Найпоширенішим серед цих показників є відношення суми боргу до ВВП, відносна величина якого залежить від таких факторів, як рівень реальної процентної ставки, якою визначаються розмір виплат за боргом, темп зростання реального ВВП та обсяг первинного бюджетного дефіциту.

Якщо у країни дуже великий зовнішній або внутрішній державний борг, може бути оголошено її дефолт.

⁵² Державний борг України. Режим доступу: <http://www.minfin.com.ua>

Дефолт – визнання країни неплатоспроможною.

Залежно від структури боргових зобов'язань виділяють:

- монетизований державний борг – складається з боргів, опосередкованих кредитними стосунками держави з банками;
- немонетизований державний борг, який включає:
 - заборгованість держави з державних замовлень та надання послуг державним установам;
 - заборгованість держави з виплат заробітної плати бюджетному сектору економіки;
 - заборгованість з виплат соціальних трансфертів.

Таблиця 14.5

Стандартна модель оцінки боргової безпеки держави

Назва показника	Економічний зміст	Прийнятий рівень, %
Відношення зовнішнього боргу до ВВП	Показує загальний рівень боргової складової національної економіки	до 60%
Відношення зовнішнього боргу до експорту товарів і послуг	Демонструє довгострокову спроможність держави акумулювати валютні надходження для покриття зовнішніх боргових зобов'язань	100–200
Відношення платежів з обслуговування державного боргу до експорту товарів і послуг	Коефіцієнт обслуговування боргу, який показує, яка частина валютних надходжень країни повертається за кордон	до 18
Відношення платежів з обслуговування боргу до розмірів державного бюджету	Демонструє частку урядових витрат, яка спрямовується до кредиторів (навантаження на бюджетну систему)	до 25
Відношення платежів з обслуговування боргу до валових резервів ЦБ	Визначає спроможність центрального банку країни здійснювати платежі за рахунок погашення державного боргу	до 25
Відношення боргу міжнародним організаціям до зовнішнього боргу	Відображає залежність держави від фінансування міжнародними організаціями	до 30

Уряди країн здійснюють політику щодо управління державним боргом, яка включає в себе: залучення фінансування, його використання та погашення боргу. Ефективність управління державним боргом значною мірою визначається економічною політикою у країні.

Традиційним методом зменшення боргу є його реструктуризація. При реструктуризації боргу умови його обслуговування переглядаються. Це може бути – продовження термінів дії боргових зобов'язань, зниження відсотків на обслуговування боргу тощо.

Загальноприйнятим методом скорочення зовнішнього боргу є конверсія боргу, яка може набирати таких форм:

– викуп боргу – надання країні-боржникові можливості викупити власні боргові зобов'язання на вторинному ринку боргів;

– капіталізація боргу, тобто обмін зовнішнього боргу на власність (акціонерний капітал) зі знижкою. При цьому реалізується можливість обмінювати боргові зобов'язання цієї країни на акції її корпорацій. Іноземні небанківські організації отримують можливість купувати ці боргові зобов'язання зі знижкою для фінансування прямих інвестицій чи купівлі вітчизняних фінансових активів.

– конверсія «борг-борг», тобто заміна боргових зобов'язань новими борговими зобов'язаннями.

Капіталізація боргу і заміна наявних боргових зобов'язань новими є інструментами оптимізації структури зовнішньої заборгованості держави. Вибір кожного конкретного методу управління державним боргом залежить від економічної кон'юнктури у країні та економічної політики.

Вплив внутрішнього державного боргу на розвиток економіки проявляється через **«ефект витіснення»**. Зростання процентних ставок за державними цінними паперами призводить до скорочення інвестицій у приватному секторі, і як наслідок – сукупного доходу в короткостроковій перспективі. Приватний сектор може надавати перевагу державним борговим зобов'язанням, а не купівлі акцій або внескам в інвестиційні фонди. Усе це скорочує інвестиційні ресурси економіки і попит на інвестиційні товари. Таким чином, державні боргові зобов'язання витісняють інвестиції. Зважаючи на те, що державний борг є наслідком бюджетного дефіциту,

який спричинений стимулюючою фіскальною політикою, «ефект витіснення» послаблює ефективність цієї політики.

Діє також ефект чистого експорту, пов'язаний із зовнішнім державним боргом. Зростання процентних ставок робить привабливими вітчизняні державні цінні папери для іноземців, які збільшують попит на національну валюту; зростання валютного курсу спричиняє, за інших рівних умов, зменшення експорту та зростання імпорту. Зменшення чистого експорту призводить до падіння попиту, зменшення виробництва і ВВП. Частина ВВП при цьому «витікає» за кордон, що гальмує подальше економічне зростання і підвищення рівня життя.

Довгострокові наслідки державного боргу пов'язані з проблемою «тягаря боргу» і перспективою впливу на рівень життя майбутніх поколінь. Заміщення інвестицій державним боргом веде до скорочення виробничих потужностей і сукупного доходу в майбутньому. Крім того, якщо в майбутньому для покриття державного боргу будуть підвищені податки, це скоротить використовуваний дохід і стимули до праці і підприємництва. Проблема «тягаря боргу» може бути пом'якшена тим, що кошти, отримані за рахунок боргу держава використає для інвестицій у виробництво або «людський капітал». І, навпаки, такого пом'якшення не слід очікувати, якщо доходи, отримані за рахунок державних запозичень, використовуватимуться на соціальні цілі або обслуговування попередніх боргів.

Узагальнюючими показниками «тягаря боргу» є не його абсолютна, а відносна величина: співвідношення суми державного боргу з обсягом ВВП та відношення суми обслуговування державного боргу до ВВП. Неплатоспроможність країни-боржника призводить до боргової кризи, тобто неспроможності країни виплачувати основні суми заборгованості та проценти для обслуговування боргу.

Актуальним завданням є вдосконалення управління державним боргом на стадіях залучення фінансових коштів, їх розміщення та погашення. Управління державним боргом

можливе шляхом відстрочки сплати боргу, зміни умов повернення та обслуговування боргу. Перегляд суми, строків сплати та процентів називається реструктуризацією боргу. Питання про реструктуризацію офіційних боргів держав світу в сучасних умовах розглядаються «Паризьким клубом», неофіційних – «Лондонським клубом».

Питання для самоконтролю

1. Визначте поняття державного бюджету.
2. Визначте сутність та завдання фіскальної політики.
3. За допомогою яких інструментів здійснюється фіскальна політика держави?
4. Охарактеризуйте кейнсіанську теорію фіскальної політики?
5. Які різновиди фіскальної політики застосовуються на практиці і в чому полягає їх суть?
6. Побудуйте криву Лаффера.
7. Дайте визначення мультиплікатора податків та мультиплікатора державних видатків.
8. Які види податкових ставок Вам відомі?
9. Якими можуть бути види бюджетного дефіциту?
10. Назвіть відомі Вам способи фінансування бюджетного дефіциту. Якими є макроекономічні наслідки кожного з них?
11. Що таке державний борг та які його види?
12. Визначте і обґрунтуйте макроекономічні наслідки державного боргу.

Визначте та обґрунтуйте, чи правильними є такі твердження

1. Урядова політика в галузі витрат і оподаткування називається монетарною політикою.
2. Бюджетний дефіцит виникає за умови, коли видатки перевищують доходи.

3. Крива Лаффера відображає динаміку рівня середньої заробітної плати у країні.
4. Держаний бюджет – це всі державні видатки.
5. Рефінансування державного боргу пов'язане з відстрочкою боргових виплат на певний період.
6. Акциз належить до прямих податків.
7. Непрямі податки вилучаються безпосередньо у власників майна, отримувачів доходу.
8. Фіскальна політика вмонтованих стабілізаторів забезпечує зміну податкових ставок.
9. До загальнодержавних податків відносять податок з реклами.
10. Бюджетний дефіцит може фінансуватися за рахунок зменшення державних закупівель.
11. Концепція функціональних фінансів віддає перевагу зменшенню бюджетного дефіциту.
12. Ефект витіснення передбачає, що споживання зростає, а обсяг інвестицій скорочується.

Тема 15

ГРОШОВИЙ РИНОК ТА МОНЕТАРНА ПОЛІТИКА

- 15.1. Концепції виникнення та суті грошей.
- 15.2. Форми грошей та їх функції.
- 15.3. Механізм функціонування грошового ринку.
- 15.4. Банки, їх види та функції.
- 15.5. Сутність монетарної (грошово-кредитної) політики.

15.1. Концепції виникнення та суті грошей

В економічній теорії традиційно виділяють два основні питання теорії грошей – як вони виникли і розвивались та в чому суть цієї категорії.

Гроші мають давню історію. Існують такі основні концепції, що пояснюють причини виникнення грошей: раціоналістична, еволюційна, державна (рис.15.1).

Раціоналістична концепція пояснює виникнення грошей як результат певної раціональної угоди між людьми через необхідність виділення спеціального інструменту для обслуговування сфери товарного обігу.

Державна теорія грошей була викладена німецьким економістом Г. Кнаппом (1842–1926) у книзі «Державна теорія грошей», в якій він назвав гроші «продуктом правопорядку», творінням державної влади, встановленим законом платіжним засобом⁵³. На його думку, створені державою гроші приймаються незалежно від їх металевого змісту, є умовними знаками, наділеними державною владою певною платіжною силою.

Представники іншої концепції – еволюційного походження грошей – вказують на товарну природу грошей, стихійне

⁵³ Knapp G. Staatliche Theorie des Geldes. München u. Leipzig: Duncker & Humblot, 1905. 326 p.

виділення їх із загальної маси товарів і на їх особливе місце в економіці. Історично функцію грошей стали виконувати метали, зокрема, срібло, а згодом – золото, яке мало ряд сприятливих для цього природних властивостей (однорідність, легка подільність, довга схоронність, компактність).

Історично паперові гроші виникли як грошові знаки, що втратили зв'язок із золотом. Гроші виступають засобом обліку суспільної праці, адже суспільство визнає працю товаровиробника лише коли товар купують, тобто обмінюють на ринку на гроші.

Рис. 15.1. Теорії виникнення грошей

Гроші – це особливий товар, який вимірює вартість інших товарів, виступає посередником в їх обміні і слугує інструментом збереження багатства. Дослідники цієї проблеми зауважують: «гроші – як система, чи грошова система забезпечує «обмін речовин» у господарському механізмі, як у складному переплетенні ринкових та виробничих зв'язків опосередковує рух величезної маси товарів та грошового капіталу, стимулює розвиток виробничих сил через канали кредиту та фінансів»⁵⁴.

Витоки багатьох сучасних концепцій грошей (особливо монетаристських напрямів) починаються в теоріях, які зародилися ще у XVII–XVIII ст. – **металістичній, номіналістичній, кількісній** (рис.15.2).

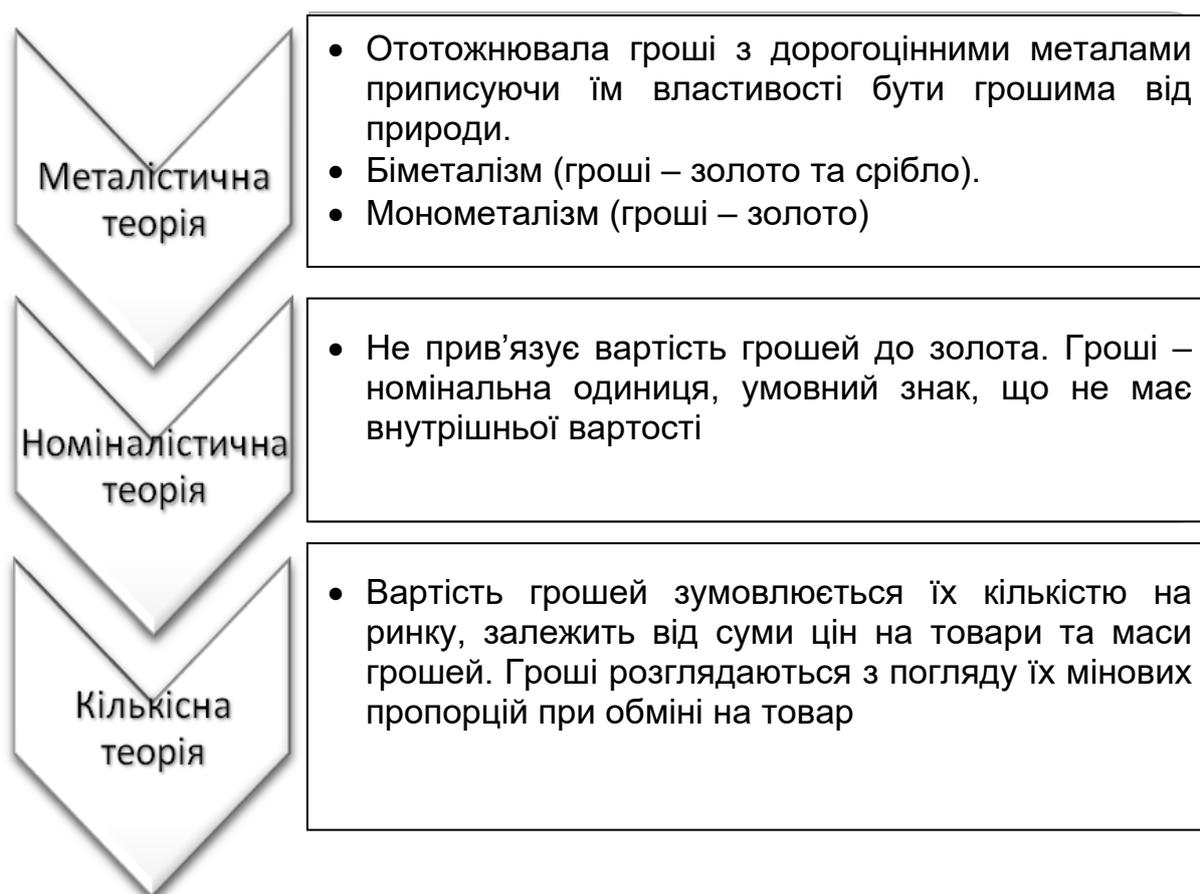

Рис. 15.2. Теорії сутності грошей

⁵⁴ Мазаракі А.А. Торгівля. Гроші. Менталітет. Київ: Книга, 2006. С. 399.

У **металістичній теорії** стверджується, що золото і срібло за своєю природою є грошима, які, своєю чергою, є простим технічним знаряддям обміну. Витоки цієї теорії виникли ще за античних часів, але найбільшого поширення вона набула в середні віки, в епоху первісного нагромадження капіталу. Її розвивали, зокрема, Н. Орєм (1320–1382), меркантилісти В. Стаффорд (1554–1612), Т. Мен (1571–1641) і Ф. Галіані (1728–1787). Меркантилісти пов'язували металістичну теорію з ученням про гроші як багатство нації. Таке уявлення про роль грошей відображало погляди купців, зайнятих у зовнішній торгівлі.

Металістична теорія містила низку помилок: ототожнення грошей з товарами, нерозуміння того, що гроші – товар особливого роду, загальний еквівалент усіх інших товарів. Її прихильники заперечували правомірність існування грошових знаків – замінників справжніх грошей. З поширенням паперових грошей металістична теорія поступово втратила своє значення.

Номіналістична теорія визначає гроші як умовні знаки, що не містять внутрішньої вартості. Вона заперечує товарну природу грошей, розглядає їх виникнення як результат домовленості людей з метою полегшити обмін або як наслідок ухвалення державних законодавчих актів. Згідно з цією теорією вартість грошей не залежить від їх матеріального вмісту і визначається лише найменуванням. Номіналістична теорія, на відміну від металістичної, розриває зв'язок грошей з золотом. Об'єктивною передумовою виникнення номіналістичної теорії послужив перехід від зливкового золотого обігу до монетного, коли гроші почали приймати не за вагою, а за найменуванням. Із виникненням паперових знаків грошей посилювався вплив цієї теорії. З подальшою демонетизацією золота номіналістична теорія стала панівною теорією грошей. Перші уявлення про гроші як номінальні знаки для полегшення товарного обміну виникли в рабовласницьку епоху. Подальшого розвитку номіналістична теорія набула у XVIII ст.

у працях англійського економіста Дж. Берклі (1685–1753), на початку ХХ ст. її розробляв Г. Кнапп.

Кількісна теорія грошей виникла у ХVIII ст., її засновниками були французький просвітник і філософ Ш. Монтеск'є (1689–1755), а також англійський економіст Д. Юм (1711–1776). Ці дослідники висловлювали думку, що гроші не мають внутрішньої вартості, їх вартість, як і рівень цін, залежить від кількості грошей в обігу. Чим більше грошей перебуває в обігу, то вищі ціни, і навпаки. Це твердження стосувалось як металевих, так і паперових грошей. З переходом до системи паперових грошей кількісна теорія дедалі більше поширювалася, оскільки дуже органічно пояснювала природу і закони обігу паперових грошей. За цих умов кількісна теорія стає керівництвом для регулювання грошової маси в країні як способу впливу на рівень товарних цін і на стан господарської активності.

Кількісна теорія грошей набула особливої популярності наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. Американський економіст І. Фішер (1867–1947) у праці «Купівельна спроможність грошей» (1911 р.) сформулював так зване «рівняння обміну», що виражає сутність кількісної теорії грошей (**рівняння обміну І. Фішера**)⁵⁵:

$$MV = PQ, \quad (15.1)$$

де М – кількість грошей в обігу або пропозиція грошей;

V – швидкість обігу грошей;

P – середній рівень цін на товари та послуги;

Q – кількість товарних угод на ринку або рівень реального виробництва.

Із рівняння випливає, що обіг товарів визначає обіг грошей. Тому кількість грошей, необхідних для обігу, прямо пропорційна номінальній вартості товарної маси (PQ). Крім того, кожна грошова одиниця протягом певного періоду

⁵⁵ Фішер І. Покупательная сила денег. М.: Дело, 2001. 320 с.

здатна здійснити кілька оборотів. Чим ця здатність вища, тим менше грошей необхідно для обслуговування товарообігу:

$$M = PQ/V. \quad (15.2)$$

Величини швидкості обігу грошей (V) та кількості товарних угод (Q) І. Фішер розглядав як відносно постійні, що дало змогу зробити висновок, що рівень цін змінюється прямо пропорційно до кількості грошей в обігу:

$$P = MV/Q. \quad (15.3)$$

Зміна кількості грошей (грошової маси) суттєво впливає на рівень цін, а тому контроль за грошовою масою надзвичайно важливий для досягнення макроекономічної стабільності та рівноваги.

15.2. Форми грошей та їх функції

Гроші у своїй історичній еволюції виступали як повноцінні гроші і неповноцінні гроші (знаки вартості).

Повноцінні гроші – гроші, в яких номінальна вартість (позначена на них) відповідає реальній вартості матеріалу, з якого вони вироблені. До таких грошей належать металеві (мідні, срібні, золоті монети) та товарні гроші.

Неповноцінні гроші (знаки вартості) – гроші, номінальна вартість яких вища від їх реальної вартості. До них належать: металеві знаки вартості (білонна (розмінна) монета, яка виготовлена з дешевих металів); паперові і кредитні гроші – вексель, банкнота, чек, електронні гроші.

В економічній літературі вирізняють такі форми грошей: товарні гроші, металеві гроші, паперові та кредитні гроші (рис. 15.3). Золоті, паперові та кредитні гроші мають свої характерні особливості, що відрізняють їх один від одного. Еволюція грошей відбувається в напрямі руху від повноцінних грошей (товарних, металевих), що мали власну реальну вартість, до неповноцінних і дематеріалізованих грошей (паперових,

кредитних), які набувають вартість опосередковано, виключно через сферу обігу.

Товарні гроші функціонують в умовах бартеру (обміну одного товару на інший) в умовах традиційної економіки, це, насамперед, економічно малорозвинені країни Африки, Азії, також відносини бартеру можуть виникати під час кризи, війни та ін.

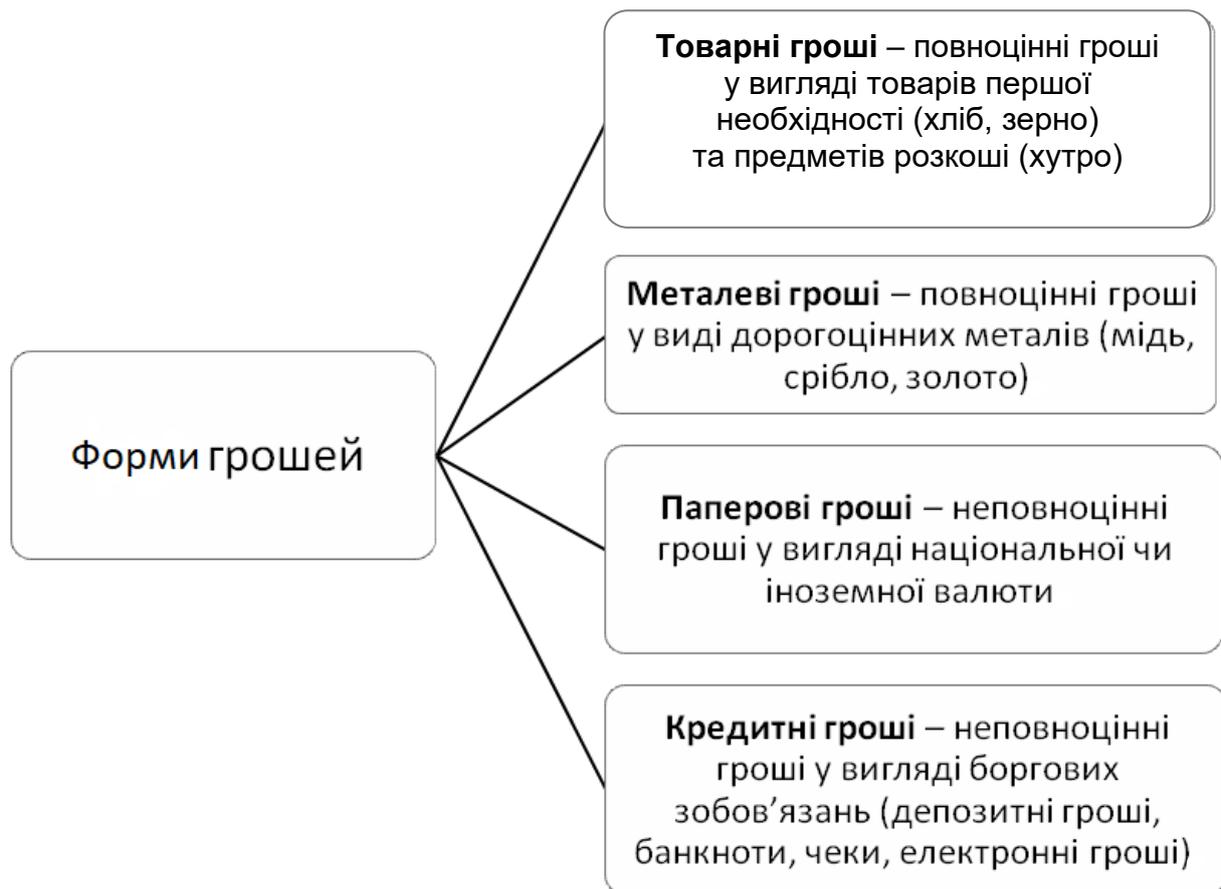

Рис. 15.3. Історична еволюція форм грошей

Металеві гроші (мідні, срібні, золоті монети) мали різні форми: спочатку штучні, потім – вагові. Перші монети з'явилися майже двадцять шість століть тому у Стародавньому Китаї. У Київській Русі перші карбовані монети датуються IX–X ст. Золотий обіг проіснував до Першої світової війни. У 30-х роках XX ст. було припинено вільний обмін папе-

рових грошей на золото. Повне витіснення золота зі сфери грошового обігу сталося у 70-ті роки ХХ ст., коли остаточно було припинено конвертування паперових грошей у золото у сфері міжнародних валютних відносин. Сьогодні металеві гроші представлені білонною (розмінною) монетою, а в обігу перебувають паперові та кредитні гроші.

Паперові гроші – це представники неповноцінних грошей, які з'явилися як замітники золотих монет. Об'єктивна можливість обігу цих грошей зумовлена особливостями функції грошей як засобу обігу, коли гроші є моментальним посередником у русі товарів.

Кредитні гроші – це знаки вартості, які виникають і функціонують на основі кредитної угоди й виражають відносини між кредитором і боржником. Першочергове економічне значення цих грошей – зробити грошовий обіг еластичним, здатним відображати потреби товарообігу в готівкових грошах, економити повноцінні гроші, сприяти розвитку безготівкового обігу.

Кредитні гроші пройшли довгий шлях розвитку: вексель, банкнота, чек, кредитні картки, депозитні гроші, електронні гроші.

Вексель – це письмове боргове зобов'язання суворо встановленої законом форми, в якому вказані величина грошового боргу, строки його сплати, а також право його власника вимагати від боржника сплати боргу при настанні встановленого строку. Розрізняють простий вексель, виданий боржником, і переказний (трату), виписаний кредитором і направлений боржнику на підпис з поверненням кредитору. Розрізняють також комерційний вексель (видається під заставу товару) і банківський вексель, видається банком-емітентом за наявності певної суми клієнта на депозиті.

Банкнота – це вексель банку, за яким пред'явник може в будь-який час одержати гроші і яким банк замінює комерційний вексель. На відміну від векселя, банкнота являє собою безстрокові боргові зобов'язання продавця і забезпечується гарантією центрального банку. Нині центральні банки випус-

кають банкноти суворо певної вартості. По суті, вони є національними грошима на всій території держави.

Чек – вид кредитних грошей, який виступає як грошовий документ встановленої форми, і який містить безумовний наказ власника рахунку в кредитній установі виплатити держателю чека зазначену суму.

Кредитна картка – це іменний платіжно-розрахунковий документ, який засвідчує особу власника рахунку в банку і надає йому право на придбання товарів і послуг у кредит без оплати готівкою. Дедалі більшого поширення сьогодні набувають депозитні та електронні гроші.

Депозитні гроші – це різновид банківських грошей, який існує у вигляді певних сум, записаних на рахунках економічних суб'єктів у банках. Вони не мають речового вираження і використовуються для платежів у безготівковій формі. Сучасним різновидом депозитних грошей є електронні гроші.

Електронні гроші – одиниці вартості, які зберігаються на електронному пристрої, приймаються як засіб платежу іншими, ніж емітент, особами і є грошовим зобов'язанням емітента.

Не слід ототожнювати електронні гроші та безготівкові гроші. Електронні гроші, будучи неперсоніфікованим платіжним продуктом, на відміну від безготівкових грошей, можуть обертатися поза банківським сектором. Сучасний ритм життя досить інтенсивний і електронні гроші дозволяють не підлаштовуватися під графік роботи банків з метою проведення необхідних фінансових операцій. Як правило, обіг електронних грошей відбувається за допомогою комп'ютерних мереж, Інтернету, платіжних карт, електронних гаманців і пристроїв, що працюють з платіжними картами (банкомати, POS-термінали, платіжні кіоски і т. д.). Також використовуються й інші платіжні інструменти різної форми: браслети, брелоки, блоки мобільних телефонів і т. д., в яких є спеціальний платіжний чіп.

Одним з найбільш важливих питань, пов'язаних з електронними грошима, є питання емітента, а саме: визначення

переліку організацій, які мають право здійснювати у країні емісію електронних грошей. Законодавство ЄС дозволяє здійснювати емісію електронних грошей новому класу кредитних установ – Інститутам електронних грошей (ELMI). Особливість українських електронних грошей у тому, що їх емітентом може бути тільки банк резидент, тому на сьогодні всесвітньо відомі PayPal, WebMoney та інші системи не можуть безпосередньо бути емітентами електронних грошей. Випускати електронні гроші українські банки можуть на базі карткових платіжних систем Visa, MasterCard, Простір (НСМЕП). Деякі фінансові установи випускають власні електронні гроші (платіжні системи GlobalMoney від банку Глобус, Махі від ТАСКОМБАНК, Electrum від Укргазбанку, Храу від Банку Січ). Для використання електронних грошей, як правило, потрібно створити, а потім поповнити електронний гаманець, відкривши рахунок у банку для обліку електронних грошей. Після поповнення рахунку (готівковою через касу або безготівковим переказом) банк конвертує готівку / безготівкові кошти в електронні гроші. Після цього з'являється можливість оплачувати послуги багатьох українських компаній, отримувати перекази на власний електронний гаманець, самостійно здійснювати вивід грошей через відділення банків-партнерів і перераховувати кошти на карти.

Слід звернути увагу, що віртуальні локальні валюти, які діють всередині окремих інтернет-порталів, не належать до електронних грошей. Зокрема, більшість законодавчих баз світу і частина експертів бачать у криптовалюти псевдомонетарну віртуальну валюту для приватного обміну.

Новітнім віртуальним видом грошей є криптовалюта. 2009 р. можна офіційно вважати роком створення найвідомішої криптовалюти – біткоіна (від англ. Bit – одиниця інформації «біт» і Coin – «монета»). Випуск біткоіна здійснюють комп'ютери самих користувачів мережі. Цей процес (mining) здійснюється на основі спеціальної програми. Вихідний код цієї програми опубліковано у відкритому доступі,

і будь-хто може випускати біткоїн. Швидкість випуску залежить від потужності комп'ютера (в основному – від продуктивності відеокарти). Виробництво біткоїна програмно обмежена кількістю 21 млн монет. Після цього випуск автоматично припиниться, що виключатиме можливість інфляції і сприятиме гарантованому зміцненню біткоїна з часом. Незалежно від своєї форми (золото, дорогоцінне каміння, паперові гроші чи банківські рахунки), гроші відповідно до класичної економічної теорії, виконують **п'ять основних функцій**, а саме (рис. 15.4):

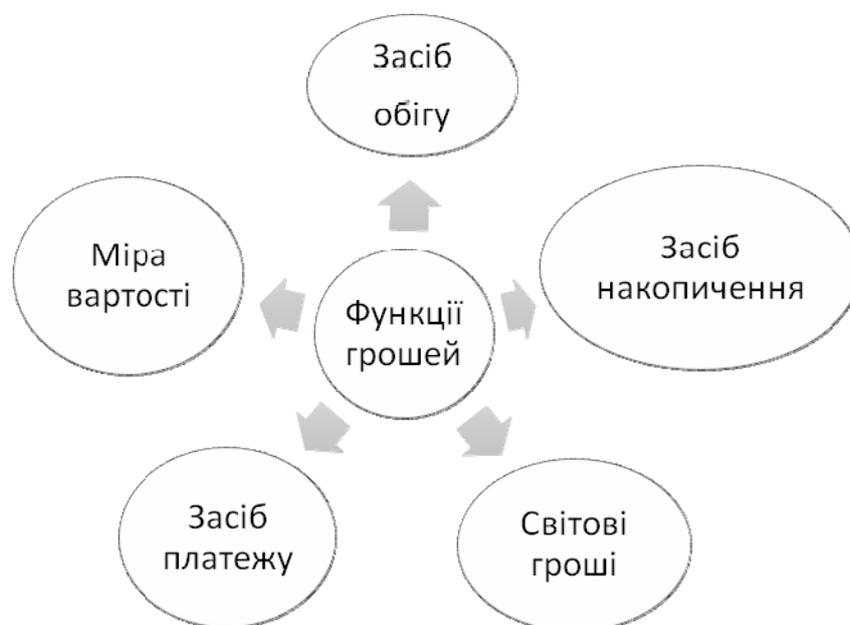

Рис. 15.4. Основні функції грошей

1. Міра вартості – здатність грошей вимірювати вартість товарів і послуг в економіці (так само як маса вимірюється в кілограмах, а відстань – у кілометрах).

Виражена в грошах вартість товару називається ціною. Ціни на всі товари змінюються прямо пропорційно до вартості товарів і обернено пропорційно до вартості грошей.

Оскільки на виробництво різних товарів витрачається неоднакова кількість затрачених ресурсів, то гроші реалізують свою функцію міри вартості через взаємодію з масштабом цін.

Масштаб цін – це вагова кількість грошового металу (золота), прийнятого в певній країні за грошову одиницю. Масштаб цін – суто технічна, проте необхідна функція. Це рахункова функція грошей, що відображає вартість товарної маси в грошових одиницях. Початкові грошові одиниці та їх назви, як правило, були пов'язані з вагою золота чи срібла (1\$ США 1973 р. = 0,736736 г чистого золота). Пізніше масштаб цін став відрізнятися від справжньої маси благородних металів у грошовій одиниці, а в умовах демонетизації золота і зовсім втратив своє значення.

У сучасних умовах вартість грошей формується на іншій основі, не на певній кількості дорогоцінного металу (золота), що міститься у грошовій одиниці, а визначається кількістю товарів і послуг, які можна купити на ринку за грошову одиницю певної країни.

2. Засіб обігу – гроші виконують роль посередника в обміні товарів і забезпечують їх обіг.

3. Засіб платежу – дана функція грошей виявляється у зв'язку з потребою продажу товарів і послуг при відкладенні платежу або необхідністю купівлі товарів за відсутності наявних грошей (обслуговування боргових зобов'язань).

4. Засіб накопичення – функція зберігання та нагромадження багатства (строкові депозити, купівля дорогоцінних металів).

5. Світові гроші – це функція, в якій гроші обслуговують реалізацію взаємовідносин між країнами. На сьогодні у міжнародних розрахунках усе більшу роль відіграють паперові висококонвертовані (конвертованість – здатність валют обмінюватись одна на одну) грошові знаки: євро, долари, фунти стерлінгів та ін. Але золото залишається твердими і бажаними грошима для всіх країн світу, оскільки воно є гарантом стабільних міжнародних розрахунків та резервним фондом світових грошей.

Поява та розвиток грошової форми вартості обумовлює необхідність регулювання їх кількості в обігу з метою забез-

печення зростаючих потреб суспільства. Кількість грошей, яка необхідна для обслуговування виконуваних ними функцій, залежить від таких факторів: кількості реалізованих товарів і надання послуг, рівня їх цін; швидкості обігу грошей; розвитку кредитних відносин. Визначена залежність між кількістю грошей, необхідних для обслуговування обігу та вищезначеними параметрами (факторами впливу), в економічній науці називається законом грошового обігу. Грошовий обіг – це рух грошей у готівковій і безготівковій формах, який обслуговує реалізацію товарів і нетоварні платежі в господарстві.

15.3. Механізм функціонування грошового ринку

Грошова маса – сукупність активів, які випущені банківською системою, і є загальноприйнятими засобами платежу і використовуються для здійснення операцій (транзакцій). Для обслуговування різних транзакцій використовуються різні види грошей, які мають різну ліквідність, тобто здатність швидко і без втрат обмінюватися на інші активи. Грошова маса національної економіки поділяється на грошові агрегати, які відрізняються ступенем ліквідності та економічними функціями. Залежно від особливостей організації грошового обігу в різних країнах існують свої системи грошових агрегатів. Грошові агрегати – зобов'язання депозитних корпорацій перед іншими секторами економіки, крім сектору загального державного управління та інших депозитних корпорацій. В Україні прийнята така класифікація грошових агрегатів:

M_0 – готівкові кошти в обігу;

$M_1 = M_0 +$ переказні депозити в національній валюті;

$M_2 = M_1 +$ переказні депозити в іноземній валюті та інші депозити;

$M_3 = M_2 +$ цінні папери, крім акцій.

У табл. 15.1 наведено агрегати грошової маси в Україні у 2000–2019 рр.

Таблиця 15.1

Наявна грошова маса в обігу України у 2000–2019 рр.⁵⁶

(на кінець року; млрд грн)

Грошовий агрегат	2000	2005	2010	2015	2019
M_0	12,8	60,2	183,0	282,7	384,4
M_1	20,8	98,6	289,9	472,2	770,0
M_2	31,5	193,1	596,8	993,8	1435,2
M_3	32,2	194,1	598,0	994,1	1438,3

Аналіз структури грошової маси засвідчує недостатню розвинутість грошового ринку в Україні. Поза банками все ще знаходиться значна частка грошової маси (агрегат M_0) – 26,7% від загального обсягу грошей (агрегат M_3) на кінець 2019 р. Значна частка цих грошей обслуговує «тіньову» економіку або знаходиться поза банківською системою через недовіру до фінансових інститутів. У розвинутих країнах готівка поза банками не перевищує 10,0% від наявної грошової маси, причому спостерігається її подальше зменшення. Разом з тим, у структурі грошової пропозиції в Україні поступово відбуваються позитивні зміни – спостерігається спадна динаміка частки агрегату M_0 (2000 р. – 39,8%, 2005 р. – 31,1%, 2010 р. – 30,6%, 2015 р. – 28,4%, 2019 р. – 26,7%).

На основі співвідношення загального обсягу грошової пропозиції (агрегату M_3) та ВВП країни (у %) визначають **коефіцієнт монетизації економіки**, що характеризує рівень забезпеченості економіки грошима, необхідними для здійснення платежів і розрахунків. В Україні коефіцієнт монетизації знаходиться на рівні 45%, що менше порівняно із

⁵⁶ Грошово-кредитна статистика. Огляди фінансових корпорацій. Національний банк України. Режим доступу: <https://bank.gov.ua/statistic/sector-financial/data-sector-financial#1ms>

значенням даного показника у розвинутих країнах (50–60%). Це свідчить про недостатній рівень монетизації економіки, що призводить до дефіциту грошей, високих відсоткових ставок, низьких інвестицій та обмежує економічне зростання країни.

Оскільки у сучасних грошових системах, які засновані на паперових грошах, емісія грошей монополізована державою, пропозицію грошей визначають центральні банки. Тому на графічній моделі крива пропозиції грошей (M^S) має вигляд вертикальної лінії. Ця обставина відображає той факт, що пропозиція грошей не визначається ринковими механізмами, рівнем реальної процентної ставки, а формується державою (рис. 15.4).

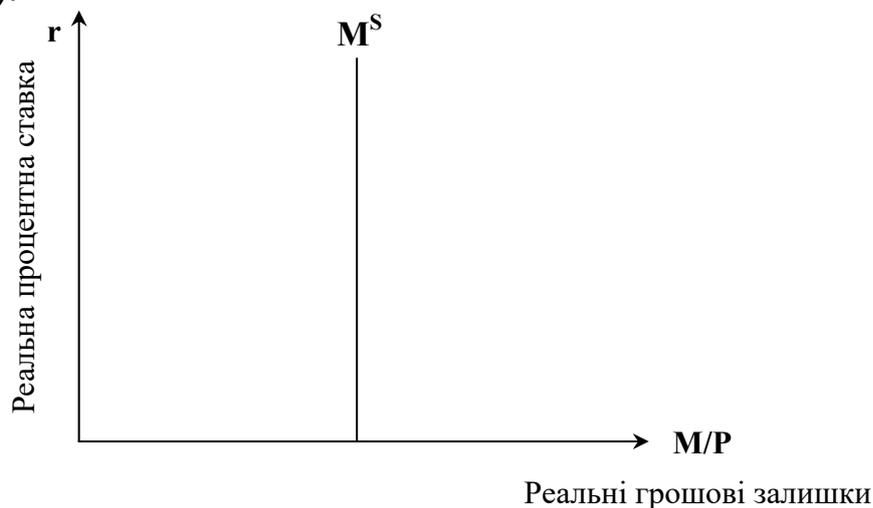

Рис. 15.4. Пропозиція грошей

Структура **попиту на гроші** в національній економіці визначається їх економічними функціями і формується під впливом різних мотивів:

- 1) попит на гроші для укладання угод (операційний або трансакційний попит на гроші);
- 2) попит на гроші як на фінансовий актив (спекулятивний попит на гроші).

Попит на гроші для угод (**операційний або трансакційний попит на гроші**) визначається їх функцією засобу обігу і

пов'язаний з використанням грошей для обслуговування угод з купівлі товарів та послуг як домогосподарствами, так і фірмами.

Кількість грошей, які необхідні національній економіці для здійснення угод, визначається розміром номінального ВВП, тобто залежить як від кількості товарів та послуг, відносно яких здійснюються угоди, так і від їх ринкової вартості. Ця обставина визначає характер траєкторії кривої операційного попиту на гроші (M^D_1) на графіку (рис. 15.6).

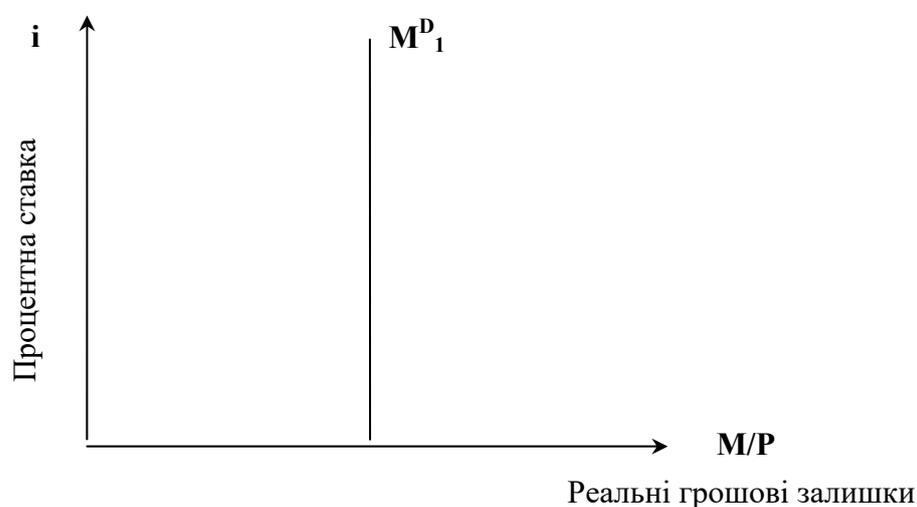

Рис. 15.6. Операційний попит на гроші

Така модель попиту на гроші є дещо спрощеною, тому що на практиці підвищення процентної ставки відволікає гроші від купівлі товарів та послуг на сплату зростаючих відсотків.

Як зазначалося раніше, кількість грошей, необхідна національній економіці для здійснення угод, відображається тотожністю кількісної теорії грошей. Виходячи з цієї теорії, попит на гроші для здійснення угод (M^D_1) визначається таким чином:

$$M^D_1 = PQ/V, \quad (15.4)$$

де M – кількість грошей в обігу; V – швидкість обігу грошової одиниці; P – рівень цін; Q – рівень реального виробництва.

З формули 15.4 видно, що попит на гроші для здійснення угод M^D_1 прямо пропорційно залежить від рівня цін, обсягу реального ВВП та обернено пропорційно – від швидкості обігу грошей в економіці. Якщо швидкість обігу грошей величина відносно постійна, а величина доходу змінюється повільно, то операційний попит на гроші залежить від рівня цін. Це означає, що на практиці попит на гроші для угод залежить від купівельної спроможності грошей і визначається величиною реальних грошових запасів M/P або реальними касовими залишками. Величина грошових залишків, необхідних для купівлі вироблених товарів та послуг за певного рівня цін, визначає функцію попиту на гроші.

Попит на гроші як на фінансовий актив (**спекулятивний попит на гроші**) M^D_2 пов'язаний з їх функцією засобу нагромадження та заощадження. Макроекономічні суб'єкти можуть вибирати різні форми активів, але для купівлі будь-якого з них потрібні гроші. Одночасно самі гроші також розглядаються макроекономічними суб'єктами як актив. Чим вища процентна ставка, тим більш охоче люди витратять гроші для купівлі активів. Якщо процентна ставка низька, люди більш охоче використовують як активи гроші. Ця залежність має таку графічну інтерпретацію:

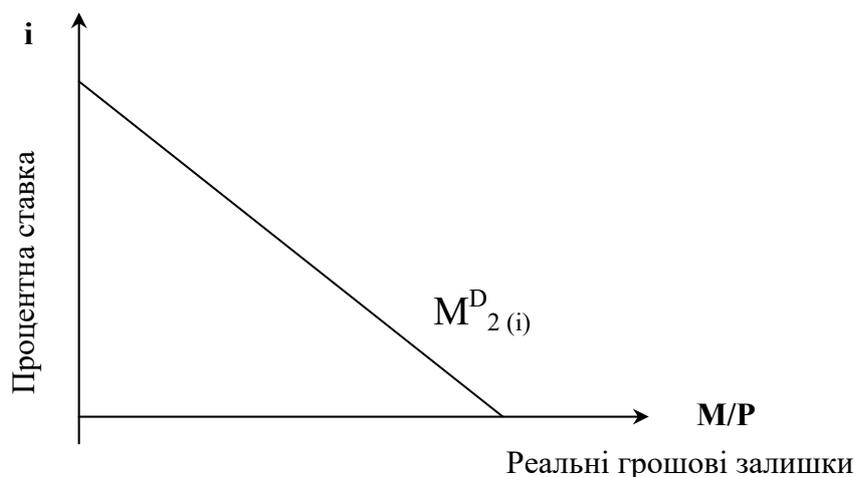

Рис. 15.7. Спекулятивний попит на гроші

Сукупний попит на гроші – це та кількість грошей, яка необхідна економічним суб'єктам як для купівлі товарів та послуг, так і як активи. Сукупний попит на гроші є функцією як доходу, так і процентної ставки.

$$M^D = M^D_1 + M^D_2. \quad (15.5)$$

Модель попиту на гроші Баумоля-Тобіна розглядає формування транзакційного попиту на гроші залежно від поведінки індивіда, коли мають місце два конкуруючих активи – готівка (гроші) та облигації (цінні папери).

Розуміння механізму функціонування грошового ринку спирається на той факт, що головними атрибутами цього ринку є попит і пропозиція грошей, зміни та взаємодія яких формують ціну рівноваги грошових ресурсів, представлені у вигляді рівноважної процентної ставки.

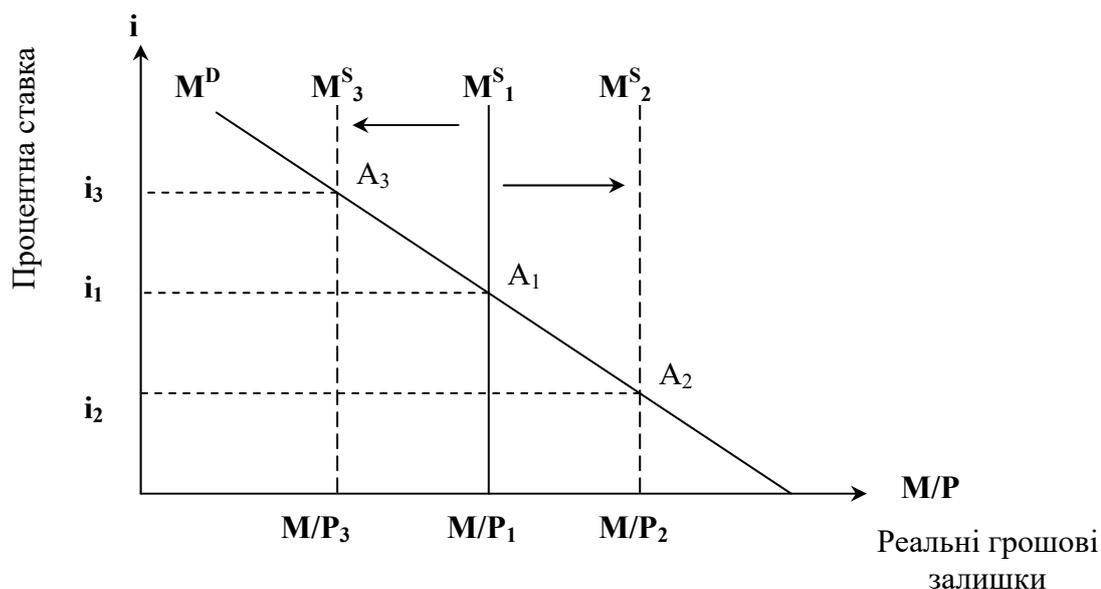

Рис. 15.8. Рівновага на грошовому ринку

Модель рівноваги на грошовому ринку розглянемо виходячи з припущення, що Центральний банк визначає пропозицію грошей на певному рівні. На графіку рівноваги на грошовому ринку (рис. 15.8) точка A_1 на перетині кривих грошової пропозиції (M^S) та сукупного попиту на гроші (M^D) визначає своєрідну ціну рівноваги – рівноважну ставку відсотка (i_1). Якщо пропозиція грошей зменшиться до M^S_3 ,

виникне дефіцит грошей. Макроекономічні суб'єкти компенсують нестачу грошей продажем інших активів, що знизить їх ціну на ринку. Якщо за цими активами (наприклад, облігаціями) сплачується фіксований дохід, то дохідність такого активу зросте. Внаслідок цього підвищиться загальна процентна ставка як результат конкуренції на ринках різних фінансових активів ($i_3 > i_1$). Зростання процентної ставки підвищить альтернативні витрати від утримання активів у вигляді грошей і знизить величину попиту на гроші як актив. У таких умовах рівновага на грошовому ринку відновиться на новому більш високому рівні процентної ставки (i_3).

15.4. Банки, їх види та функції

Головною ланкою кредитної системи будь-якої країни є банківська система. **Банківська система** – це законодавчо визначена, чітко структурована сукупність фінансових посередників, які здійснюють кредитні та фінансові операції.

Банківська система виконує такі функції:

– трансформаційну – мобілізує вільні грошові кошти для надання їх у тимчасове користування іншим суб'єктам кредитних відносин;

– емісійну – створення готівки і регулювання грошового обороту;

– стабілізаційну – забезпечує стійкість і стабільність банківської системи.

Види банківських систем. В історії розвитку банківських систем різних країн відомо кілька їх видів:

– дворівнева банківська система (Центральний банк і система комерційних банків);

– централізована монобанківська система;

– унікальна децентралізована банківська система – федеральна резервна система США.

Головною ланкою кредитної системи є Центральний банк. Він не має справ безпосередньо з підприємцями і населенням. Його головними партнерами виступають комерційні

банки, які відіграють роль посередників між національною економікою і Центральним банком.

Банківська система України сформувалася у 1991 р. і є дворівневою. На першому рівні перебуває центральний банк – Національний банк України (НБУ), на другому – комерційні банки.

НБУ є особливим центральним органом державного управління, має юридичний статус, завдання, функції, повноваження, принципи організації якого визначаються Конституцією України, Законом України «Про Національний банк України» та іншими законами України. Відповідно до Конституції України основною функцією Національного банку є забезпечення стабільності грошової одиниці України. При виконанні своєї основної функції Національний банк має виходити із пріоритетності досягнення та підтримки цінової стабільності в державі.

До функцій центрального банку також належать:

- проведення єдиної державної політики у сфері грошового обігу, кредиту та забезпечення стабільності національної грошової одиниці;
- емісія грошей, визначення виду грошової одиниці, її номіналу, основних ознак та систем захисту;
- зберігання золотовалютних резервів країни (долари США, євро, англійський фунт стерлінгів, японська ієна) як гарантійно-страхового фонду в міжнародних розрахунках;
- акумуляція і зберігання касових резервів для комерційних банків як гарантія погашення їх депозитів;
- нагляд за виконанням банками законодавства з банківської справи, безперебійною роботою платіжної системи, дотриманням норм ведення банківських операцій;
- кредитування банків у періоди криз і кредитних труднощів через систему рефінансування;
- валютне регулювання та контроль;
- надання кредитів і виконання розрахункових операцій для урядових органів;

– здійснення безготівкових розрахунків, заснованих на заліку взаємних вимог і обов'язків, тобто клірингів (англ. to clear – очищати). Клірингові розрахунки означають, що наприкінці кожного дня банки проводять заліки вимог і зобов'язань щодо інших банків-членів палати, а врегулювання грошових потоків відбувається у ЦБ. У ряді країн (наприклад, у США) центральні банки ведуть операції по загальнонаціональному клірингу як посередники між різними банками. В Україні з січня 1994 р. аналогічні функції виконує автоматизована система міжбанківських електронних платежів (СЕП);

– інші функції в межах своєї компетенції.

Особливе місце у кредитній системі та на фінансових ринках займають комерційні банки. У більшості країн (в тому числі в Україні) – це найчисленніша група фінансових посередників. **Банк** – це кредитна установа, що здійснює універсальні банківські операції та надає різноманітні банківські послуги фізичним та юридичним особам всіх галузей народного господарства. За формою власності розрізняють акціонерні, неакціонерні, кооперативні, муніципальні, комунальні, державні та змішані, міждержавні (міжнародні) банки. За національною належністю – національні та іноземні банки. За характером діяльності виділяють універсальні та спеціалізовані банківські установи.

До банківських послуг належать:

– залучення у вклади (депозити) коштів та банківських металів від необмеженого кола юридичних і фізичних осіб тощо;

– відкриття та ведення поточних (кореспондентських) рахунків клієнтів, у тому числі у банківських металах;

– розміщення залучених у вклади (депозити), у тому числі на поточні рахунки, коштів та банківських металів від свого імені, на власних умовах та на власний ризик.

Крім надання вищезазначених послуг, банк має право здійснювати також діяльність щодо:

– інвестицій;

– випуску власних цінних паперів;

– випуску, розповсюдження та проведення лотерей;

- зберігання цінностей або надання в майновий найм (оренду) індивідуального банківського сейфа;
- інкасації коштів та перевезення валютних цінностей;
- ведення реєстрів власників іменних цінних паперів (крім власних акцій);
- надання консультаційних та інформаційних послуг щодо банківських та інших фінансових послуг.

Економічна роль банків реалізується в їх **функціях** (рис. 15.9). Виконуючи функцію мобілізації вільних грошових коштів і перетворюючи їх на капітал, банки акумулюють грошові доходи і заощадження у вигляді вкладів. Вкладник отримує винагороду у вигляді відсотка або наданих банком послуг. Сконцентровані у вкладах заощадження перетворюються на позиковий капітал, що використовується банками для надання кредитів підприємствам і підприємцям. Використання кредитів забезпечує розвиток виробничих сил країни в цілому. Користувачі позик вкладають кошти в розширення виробництва, купівлю нерухомості, споживчих товарів. У результаті за допомогою банків заощадження перетворюються на інвестиції.

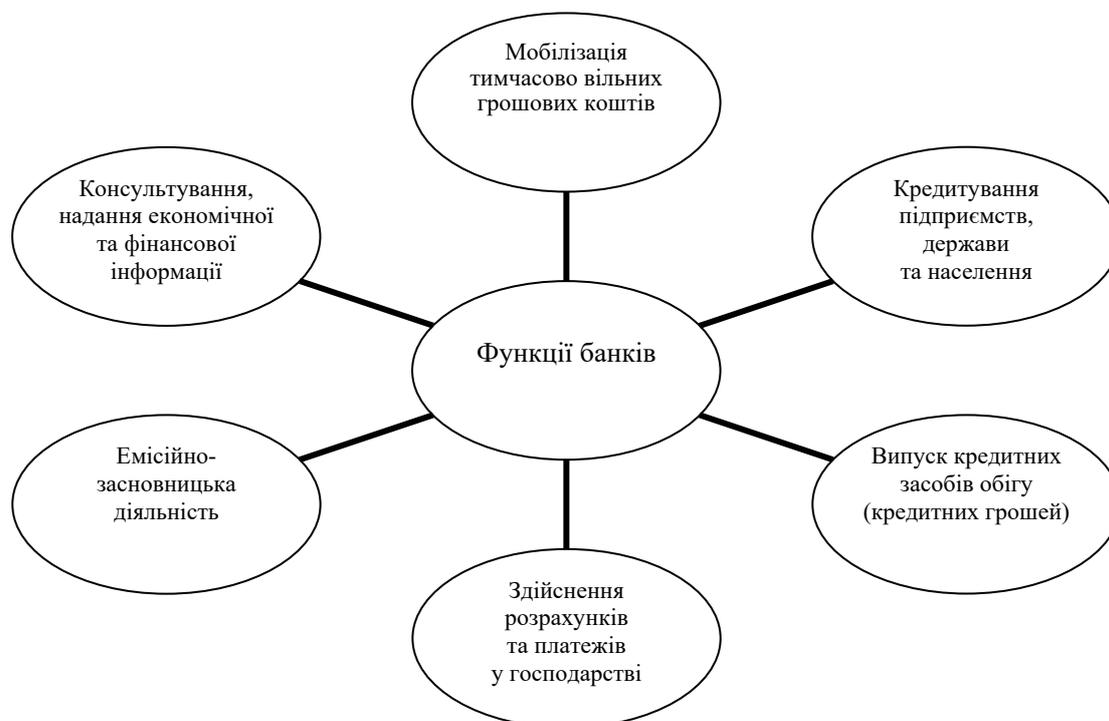

Рис. 15.9. Функції банків

Важливе економічне значення має функція кредитування підприємств, держави і населення. Пряме надання в борг вільних грошових капіталів їх власниками користувачам позик у практичному господарському житті ускладнено. Банк виступає як фінансовий посередник, отримуючи грошові кошти у кінцевих кредиторів і передаючи їх кінцевим користувачам кредитів.

Випуск кредитних грошей є специфічною функцією, що відрізняє банки від інших фінансових інститутів. Сучасний механізм грошової емісії пов'язаний з двома поняттями: банкнотна та депозитна емісія. Відповідно грошова маса виступає в готівковій (банкноти та монети) і безготівковій (грошові кошти на рахунках і депозитах у комерційних банках та інших кредитних установах) формах. У той час, як банкнотну емісію здійснює емісійний (центральний) банк, який має монопольне право випуску грошей, комерційні банки здійснюють депозитну емісію – випуск кредитних інструментів обігу на основі створення банком вкладів (депозитів), які утворюються в результаті видачі позик клієнту.

Однією з основних функцій банків є забезпечення розрахунково-платіжного механізму. Більша частина розрахунків між підприємствами здійснюється безготівковим шляхом. Виступаючи як посередники у платежах, банки виконують для своїх клієнтів операції, пов'язані з проведенням розрахунків і платежів. Емісійно-засновницька функція виконується банками шляхом випуску і розміщення цінних паперів (акцій, облігацій). Виконуючи цю функцію, банки стають каналом, що забезпечує спрямування заощаджень для виробничих цілей. Ринок цінних паперів доповнює систему банківського кредиту і взаємодіє з нею.

Маючи можливість постійно контролювати економічну ситуацію, банки надають клієнтам економічну інформацію з багатьох проблем (злиття та поглинання, нових інвестицій, реєстрації підприємств, складання річних звітів). Розширення діяльності клієнтів на міжнародних ринках спонукала банки більше уваги приділяти послугам консультативного харак-

теру, включаючи складання детальних фінансово-економічних звітів про стан речей у цікавій для клієнта країні, пошук потенційних партнерів, надання інформації юридичного характеру тощо.

Операції комерційних банків поділяються на активні і пасивні (рис. 15.10).

Рис. 15.10. Банківські операції

До пасивних банківських операцій належать ті з них, які пов'язані з акумуляцією ресурсів, необхідних для кредитування та здійснення інших активних операцій. До складу основних банківських ресурсів входить власний банківський капітал у вигляді акціонерного капіталу, який виникає шляхом випуску акцій банку, добровільних грошових і матеріальних внесків акціонерів та нагромадженого капіталу у процесі капіталізації частини банківського прибутку. Крім того до складу ресурсів банку входять вклади (депозити) клієнтів, які поділяються на вклади до запитання, що можуть вилучатися або переводитись іншій особі на першу вимогу вкладника і строкові, коли кошти на вклад застраховуються на певний термін. Вкладник може використовувати ці кошти після закінчення визначеного терміну.

Важливе місце займають **активні операції**, шляхом яких банки розміщують наявні ресурси для отримання прибутку і підтримання ліквідності. За економічним змістом активні операції поділяються на обліково-позикові (кредитні), розрахункові, касові, інвестиційні, фондові і гарантійні.

Кредитні операції – це операції з надання вільних ресурсів позичальнику на умовах платності, терміновості та повернення, причому банки можуть виступати в цих операціях як в ролі кредиторів, так і в ролі позичальників (отримуючи кредити в центральному банку та інших банках). Розрахункові операції – зберігання коштів клієнтів, рух, переміщення їх за допомогою обігу платіжних інструментів (за розпорядженням власників грошових коштів). Для здійснення цих операцій клієнт відкриває в банку рахунок (поточний, депозитний, позиковий, контокорентний тощо). Касові операції – операції банку з прийому і видачі грошей та цінностей клієнтам банку через операційну касу банку. Вексельні операції банк здійснює як з власними векселями, так і з векселями інших підприємств. Операції банку з цінними паперами різноманітні. Банк може випускати власні цінні папери (акції, облігації), фінансові інструменти (сертифікати, векселі) для збільшення статутного фонду банку, для залучення позикових коштів і здійснювати акти купівлі-продажу з цінних паперів інших підприємств та банків. Такий тип операцій називають курсовими операціями. Іншими словами банки можуть випускати, купувати, продавати, зберігати платіжні документи та цінні папери: чеки, акредитиви, акції, облігації, векселі та ін. Операції з іноземною валютою полягають у купівлі у місцевих та іноземних юридичних і фізичних осіб та продажу їм готівкової валюти, що знаходиться на рахунках і вкладах. Комісійні (посередницькі) операції досить різноманітні і належать до різного роду операцій з купівлі і продажу, здійснення та прийняття платежів. Банки виступають посередниками та консультантами з різних угод: переказ грошей, оформлення цінних паперів, управління майном тощо.

Основним джерелом доходів більшості банків є відсотки, що стягуються за користування кредитами. Це пояснюється тим, що банки є фінансовими посередниками, що здійснюють перерозподіл грошових коштів між тими, у кого вони вивільнились, і тими, у кого з'явилася тимчасова потреба в цих коштах. Розмір процентної ставки за користування кредитом визначається в процесі переговорів між банком та позичальником при укладанні кредитного договору. При встановленні розміру процентної ставки враховують такі фактори: розмір базової процентної ставки, встановленої центральним банком; вартість залучення кредитних ресурсів на ринку позикових капіталів; співвідношення попиту і пропозиції на кредит; рівень ризику, притаманний даному кредиту; розмір і строк погашення позики; рівень витрат банку, пов'язаних з оформленням кредиту та здійсненням контролю за його погашенням; перспектив розвитку економіки і перш за все інфляційного процесу. Значні доходи банки отримують від операцій з іноземною валютою. Доходи від цих операцій виступають у вигляді як комісійних за виконання операцій для клієнтів, так і у вигляді курсової різниці. Банки також можуть отримувати доходи від операцій з цінними паперами.

Діяльність банків полягає в залученні грошових коштів і наданні їх у позику або інвестування за більш високими відсотковими ставками. Вони виступають посередниками між тими, хто має тимчасово вільні грошові кошти, і тими, кому вони потрібні. Метою та рушійним мотивом такого посередництва є отримання банківського прибутку.

Таким чином, банк – це насамперед кредитна установа, яка будує свою діяльність на принципі прибутковості. Прибуток банку утворюється з різниці відсотків, які стягуються з клієнтів, та виплачуваних ним по банківських операціях, а також за рахунок комісійних зборів за надані послуги. Показник прибутку офіційно вважається основним показником діяльності банку.

Станом на 1 січня 2020 р. в Україні було зареєстровано 75 комерційних банків, серед яких 5 установ були держав-

ними, 50 – з приватним українським капіталом, 20 – з іноземним капіталом⁵⁷. Слід зазначити, що за останні роки кількість комерційних банків в Україні суттєво скоротилася внаслідок кризових явищ та реформування банківської системи. Зокрема, у 2008 р. в Україні функціонувало 175 банківських установ, а на початку 2014 р. нараховувалось 180 банків. При цьому відбулися суттєві структурні зміни між різними групами банків – найбільше скоротилася кількість комерційних банків з українським капіталом, одночасно збільшилась кількість державних⁵⁸ та іноземних банків, що несе певні фінансово-економічні ризики для грошово-кредитного ринку та економіки України внаслідок нерівномірного розподілу активів банківських установ. Зокрема, на початок 2020 р. частка державних банків у загальному обсязі активів банківської системи склала 55,2 %, частка активів іноземних банків – 29,8% і частка активів приватних українських банків – лише 15,0%. Як наслідок, в Україні склався структурно незбалансований тип банківської системи, що робить її неконкурентоспроможною та неефективною у виконанні важливих для економічного розвитку країни функцій. Серед причин даної тенденції можна виділити як загальноекономічні, так і регуляторно-правові чинники. До перших належить регіональна нерівномірність розміщення виробництва у країні, що історично обумовило значні відмінності у соціально-економічному розвитку областей. Друга група чинників пов'язана із регуляторною політикою надмірної централізації фінансових ресурсів, що спричинило диспропорції у розвитку ринкової інфраструктури, значну міжрегіональну диференціацію у доходах населення. Все це об'єктивно призвело до

⁵⁷ Огляд банківського сектору. Лютий 2020 р. Національний банк України. Режим доступу: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Banking_Sector_Review_2020-02.pdf?v=4

⁵⁸ На початок 2020 р. в Україні працювало 5 банків з державним капіталом – «Ощадбанк» і «Укресімбанк» були державними з 1991 р., «Укргазбанк» став державним в результаті докапіталізації, «ПриватБанк» – внаслідок націоналізації та банк «Розрахунковий центр» – створений на базі Всеукраїнського депозитарію цінних паперів у 2012 р.

втрати частини конкурентних переваг місцевих банків у менш розвинутих регіонах. Крім того, витісненню малих та середніх банків з приватним українським капіталом з фінансового ринку сприяли регуляторні норми щодо стрімкого підвищення мінімальних вимог до банківського капіталу з боку НБУ.⁵⁹ За даними міжнародних досліджень, кредитування економіки з боку державних банків є менш ефективним, більш політично мотивованим. Значна частка державної власності у банківській системі у країнах з нижчими рівнями економічного розвитку призводить до повільнішого розвитку фінансово-кредитної системи та слабшого економічного зростання.⁶⁰

15.5. Сутність монетарної (грошово-кредитної) політики

Вплив на пропозицію грошей здійснюється державою через Центральний банк. Починаючи з ХІХ ст., емісія готівкових грошей монополізована державою і зосереджена в центральних банках, які є основним суб'єктом реалізації монетарної політики.

Монетарна політика – це система заходів центрального банку у грошово-кредитній сфері, що здійснюється з метою регулювання грошового обігу і кредитних відносин. Монетарна політика – важлива складова державної економічної політики щодо регулювання розмірів, динаміки і структури грошової маси.

Кожна країна обирає власну модель монетарної політики залежно від конкретної економічної ситуації та цілей свого розвитку. Збільшення чи зменшення пропозиції грошей є основою монетарної (або грошово-кредитної) політики як

⁵⁹ Детельніше див. Соколовська І. П. Конкурентні переваги малих банків для розвитку національної економіки // Бізнес Інформ. 2018. № 7. С. 251–256.

⁶⁰ А. Micco, U. Panizza, M. Yanez (2007) Bank ownership and performance. Does politics matter? / Journal of Banking & Finance № 31. 219–241. Available from: <https://pdfs.semanticscholar.org/b58e/81b714b0faebc6c1893e9339b3507f953d95.pdf>

одного з напрямів макроекономічної політики. Кейнсіанська теорія стверджує, що вихід національної економіки з кризи можливий завдяки заохоченню сукупних витрат, тобто шляхом збільшення грошової пропозиції. Навпаки, під час інфляції необхідно обмежувати пропозицію грошей, щоб зменшити сукупні витрати.

Цілі монетарної політики поділяють на кінцеві та проміжні. Кінцеві цілі монетарної політики пов'язані з досягненням певного рівня макроекономічних показників, а саме: реального ВВП, рівня безробіття та інфляції. Отже, кінцевою метою монетарної політики має бути забезпечення економічного зростання, досягнення повної зайнятості і природного рівня ВВП, цінової стабільності, стабільності на фінансовому та валютному ринках. Проміжні цілі монетарної політики передбачають вплив на грошову масу (значення грошових агрегатів), регулювання рівня процентних ставок, обсягів кредитування тощо. Існує проблема узгодження проміжних та кінцевих цілей. Вона вирішується на основі принципу пріоритетності цілей.

Як правило, розрізняють дискреційну і недискреційну монетарну політику. Дискреційна монетарна політика передбачає свідому цілеспрямовану діяльність центрального банку. Недискреційна монетарна політика передбачає дії центрального банку відповідно до певних правил – цільових показників (правил таргетування). Сильними сторонами монетарної політики є: невеликий внутрішній лаг (час на вироблення заходів) та гнучкість; ізоляція від політичного тиску (за умови, що центральний банк є дійсно незалежний); і відсутність процедур довготривалого узгодження з іншими органами державної влади. Слабкими сторонами монетарної політики є: значний зовнішній лаг (час від вироблення рішення до відповідної реакції економіки); залежність від змін швидкості обігу грошей; провокування падіння обсягу виробництва політикою дорогих грошей, яка проводиться для стабілізації цін.

Основними інструментами монетарної політики є:

- 1) динаміка облікової ставки;
- 2) зміна нормативів обов'язкових резервів;
- 3) операції з цінними паперами, тобто операції на відкритому ринку.

Важливим засобом впливу центрального банку на грошову пропозицію (інструментом монетарної політики) є підвищення або зниження облікової ставки, тобто базової процентної ставки, що є найнижчим орієнтиром визначення вартості грошових ресурсів. На основі облікової ставки формується величина ставки рефінансування, що визначає вартість позики, під яку центральний банк кредитує (або рефінансує) комерційні банки. Позики, що центральний банк надає комерційним банкам, називають дисконтними позиками, а ринок, на якому центральний банк надає свої позики комерційним банкам під облікову ставку, називають дисконтним вікном. Дисконтні позики зазвичай надаються банкам на короткий термін для підтримки їх ліквідності або для підтримки на необхідному рівні обов'язкових резервів, тобто для рефінансування їх діяльності.

При зростанні облікової ставки знижується зацікавленість банків в отриманні додаткових запозичень у центральному банку і зменшує пропозицію грошей у національній економіці. На прагнення банків отримати дисконтні позики впливає різниця між ринковою процентною ставкою та обліковою ставкою.

Отже, підвищення облікового процента утруднює для комерційних банків можливість отримання позик центрального банку (політика кредитної рестрикції). Як наслідок – обмежується сфера кредитних операцій банків зі своїми клієнтами. Скорочення банківських ресурсів, своєю чергою, призводить до зменшення грошової пропозиції. Зниження офіційної облікової ставки, навпаки, заохочує видачу кредитів (політика кредитної експансії). Комерційні банки намагаються одержати більш дешеві кредити в центральному банку. Як

наслідок – збільшується грошова маса в обігу (грошова пропозиція).

Обов'язкові резерви спочатку використовувались як засіб підвищення стабільності банків шляхом збереження резервних коштів для упередження банківської кризи. У сучасних умовах динаміка норми обов'язкового резервування застосовується як засіб впливу на пропозицію грошей у національній економіці.

Зміна нормативів обов'язкових резервів банків вважається найбільш сильнодіючим інструментом монетарної політики. Його недоліком є надмірний адміністративний (наказовий) характер, адже він обов'язковий для виконання будь-якого банку.

Збільшення центральним банком норми обов'язкових резервів призводить до скорочення банківських ресурсів; відповідно зменшуються кредитні можливості (кредитний потенціал) банківської системи, а грошова пропозиція зменшується. При зменшенні центральним банком норми обов'язкових резервів, навпаки, відбувається розширення пропозиції грошей. Здатність банків до кредитування зростає.

Фактичні резерви складаються з обов'язкових резервів та наднормативних резервів:

$$R = R_{об} + R_{надн}. \quad (15.4)$$

Норму (норматив) обов'язкових резервів встановлює Центральний банк країни. На пропозицію грошей суттєво впливає як динаміка норми обов'язкового резервування, так і періодичність перерахування резервів до центрального банку.

Частка грошей, що зберігаються банками як фактичні резерви, відображається коефіцієнтом резервування грошей (r):

$$r = \frac{R}{D}, \quad (15.5)$$

де r – коефіцієнт резервування грошей;

R – фактичні резерви;

D – депозити.

Діяльність банківської системи зумовлює мультиплікативний ефект у грошовій пропозиції. Гроші, що потрапляють до банків як депозити, утворюють їх пасив і використовуються для надання кредитів, тобто для активних операцій. У результаті одні й ті самі гроші декілька разів потрапляють до банківської системи і знову надходять в економіку. При цьому на кожній стадії руху загальна сума грошей, що функціонувала в економіці, збільшується.

Пропозиція грошей (M^S) обернено пропорційна нормі обов'язкового резервування, а **депозитний мультиплікатор** можна розрахувати за такою формулою:

$$m_{\text{деп}} = \frac{1}{r}, \quad (15.6)$$

де r – норма обов'язкового резервування.

Змінюючи величину r центральні банки можуть ефективно впливати на величину грошової пропозиції.

Гроші, що знаходяться у населення у вигляді готівки та у резервах банків, утворюють **грошову базу (H)**:

$$H = C + R, \quad (15.7)$$

де C – готівка (cash);

R – резерви (reserves).

Домогосподарства завжди розподіляють гроші на готівку та депозити (D). Відношення готівки до депозитів утворює коефіцієнт депонування грошей (d):

$$d = \frac{C}{D}. \quad (15.8)$$

Чим вищий показник (d), тим більша сума грошей використовується банківською системою, що мультиплікативно збільшує грошову пропозицію в національній економіці.

Повний грошовий мультиплікатор показує, які зміни впливають на пропозицію грошей в економіці:

$$m_H = \frac{1+d}{r+d}. \quad (15.9)$$

Повний грошовий мультиплікатор є відношенням грошової маси до грошової бази:

$$m_H = \frac{M^S}{H}. \quad (15.10)$$

Таким чином, грошова пропозиція залежить від величини грошової бази (H), норми резервування (r) та коефіцієнта депонування (d). Отже, якщо має місце приріст наявних грошей і резервів, то пропозиція грошей зростає на величину в m разів більшу, ніж приріст грошової бази. Отже, грошова база має властивість здійснювати мультиплікативний вплив на пропозицію грошей.

Третім інструментом монетарної політики є **операції з цінними паперами**, або **операції на відкритому ринку**. Центральні банки можуть купувати або продавати державні цінні папери. У першому випадку вони спрямовують гроші у національну економіку, у другому – «зв'язують» їх. У країнах з розвинутою ринковою економікою це найбільш важливий та оперативний інструмент монетарної політики. Але слід зазначити, що його ефективне використання потребує певного рівня довіри економічних суб'єктів до державних цінних паперів.

Внаслідок купівлі державних цінних паперів у банків зменшуються резерви і можливість мультиплікативно розширювати грошову пропозицію, а у всіх макроекономічних суб'єктів скорочуються вільні кошти, які можуть бути розміщені на депозитах.

Отже, коли на грошовому ринку виникає надлишок грошей в обігу, центральний банк починає продавати державні цінні

папери на відкритому ринку. Купівля комерційними банками цих цінних паперів зменшує їх ресурси і, відповідно, резерви. Зрозуміло, що це знижує можливості банків надавати додаткові кредити. Скорочення банківських ресурсів зменшує, своєю чергою, пропозицію грошей. Згадаємо з попереднього підрозділу, що при зменшенні грошової пропозиції відбувається зсув кривої пропозиції грошей ліворуч, що приводить до зростання процентної ставки. Якщо на грошовому ринку спостерігається нестача грошей в обігу, центральний банк починає скуповувати державні цінні папери у комерційних банків і населення. У результаті у банків з'являються додаткові ресурси, що розширює їх можливості для здійснення політики кредитної експансії. При збільшенні грошової пропозиції відбувається зсув кривої пропозиції праворуч, що приводить до зниження процентної ставки.

Залежно від напрямку використання інструментів монетарної політики (табл. 15.2), вона поділяється на такі типи:

- стимулюючу (експансійну) політику «дешевих» грошей;
- стримуючу (рестриктивну) політику «дорогих» грошей.

Таблиця 15.2

Інструменти монетарної політики

Інструменти монетарної політики	Стримуюча монетарна (політика «дорогих» грошей)	Стимулююча монетарна (політика «дешевих» грошей)
Облікова ставка	Підвищення	Зниження
Норма обов'язкового резервування	Підвищення	Зниження
Операції з цінними паперами	Продаж	Купівля

Стримуюча (рестриктивна) політика «дорогих» грошей має антиінфляційну спрямованість – її роль полягає в тому, щоб не допустити надмірного «перегріву» економіки у фазі піднесення. Стимулююча (експансійна) політика «дешевих» грошей розрахована на розширення обсягів кредитування і тим самим – стимулювання економічного пожвавлення і зростання виробництва. Таким чином через вплив на грошово-кредитні процеси держава намагається цілеспрямовано змінювати макроекономічну ситуацію в країні у цілому. Монетарна політика буде ефективною, коли всі її основні інструменти використовуватимуться у комплексі відповідно до їх цільового призначення і спрямованості. Велику увагу грошово-кредитній політиці приділяє монетаристська теорія. Монетаризм особливо відзначає її гнучкість, швидкість реалізації, відносну простоту, технічний характер (незалежний від політичної кон'юнктури й уподобань), високу ефективність тощо. Кейнсіанська теорія особливо увагу приділяє фіскальній політиці, тобто політиці у сфері формування і витрачання державного бюджету.

Передавальний (трансмісійний) механізм монетарної політики – це процес впливу монетарної політики (інструментів та рішень центрального банку) на економіку та економічний розвиток у цілому. Структура передавального механізму складається із каналів, через які передається трансмісійний імпульс – канал грошової пропозиції, канал процентної ставки, канал валютного курсу.

Важливе значення має **стратегія монетарної політики** – правила, на основі яких центральний банк бере на себе певні зобов'язання у грошово-кредитній сфері. Найефективнішою монетарною стратегією в сучасних умовах вважається **інфляційне таргетування** – встановлення цільового показника інфляції та його дотримання.

Засоби й інструменти монетарної політики, як правило, не використовуються окремо (одноосібно), тому об'єктивно є проблема узгодження між основними складовими еконо-

мічної політики – фіскальної та монетарної. Для досягнення динамічного посткризового соціально-економічного розвитку України необхідно забезпечити стратегічну координацію діяльності Уряду, Міністерства фінансів і Національного банку України⁶¹.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте основні концепції виникнення грошей.
2. Які види сучасних грошей ви знаєте?
3. Розкрийте співвідношення основних функцій грошей.
4. Яке значення має ліквідність грошей для формування грошових агрегатів?
5. Охарактеризуйте основні грошові агрегати, які використовуються в економіці.
6. Розкрийте зміст попиту на гроші.
7. Що таке банк? Охарактеризуйте пасивні та активні операції банку.
8. Які функції виконує центральний банк країни?
9. Назвіть інструменти монетарної політики та розкрийте їх вплив на економіку.
10. У чому особливості впливу банків на грошову пропозицію?

Визначте та обґрунтуйте, чи правильними є такі твердження?

1. Гроші виникли шляхом стихійного виділення їх із загальної маси товарів.
2. Повноцінні гроші – це металеві, паперові та електронні гроші.

⁶¹ Лагутін В.Д. Пріоритети координації бюджетної та монетарної політики в Україні // Фінанси України. 2011. № 10. С. 17–28.

3. Грошову емісію може здійснювати лише центральний банк.
4. Основою спекулятивного попиту на гроші є операції з купівлі-продажу житла.
5. Пасивні операції банків спрямовані на посередницьку діяльність.
6. До активних операцій банків належать операції із залучення та збереження коштів на банківських рахунках.
7. Дворівневу структуру банківської системи утворюють комерційні банки і кредитні установи.
8. Інструментом монетарної політики є операції на відкритому ринку.
9. Щоб збільшити пропозицію грошей, центральний банк повинен продати державні облігації.
10. Якщо ліквідність банку дорівнює 100%, то прибутковість банку висока.

Розділ 16

МАКРОЕКОНОМІЧНА РІВНОВАГА НАЦІОНАЛЬНОГО РИНКУ

- 16.1. Макроекономічна рівновага та її види.
- 16.2. Кейнсіанська модель рівноваги товарного ринку.
- 16.3. Поєднання рівноваги на товарному та фінансовому ринках.
- 16.4. Поєднання рівноваги на товарному та грошовому ринках.
- 16.5. Загальна рівновага на ринках товарів та послуг, фінансів, грошей та цінних паперів. Модель IS–LM

16.1. Макроекономічна рівновага та її види

Макроекономічна рівновага – це стан економічної системи, за якого забезпечується баланс між ресурсами та цілями господарської діяльності суспільства, достатня співмірність елементів та параметрів її функціонування, забезпечується баланс інтересів основних учасників відтворювального процесу.

Збалансованість економічної системи означає, що досягається певна пропорційність між:

- 1) виробництвом та споживанням;
- 2) ресурсами та їх використанням;
- 3) попитом та пропозицією;
- 4) факторами виробництва та їх результативністю;
- 5) матеріально-речовими та фінансовими потоками

тощо.

Умови загальної макроекономічної рівноваги:

- 1) відповідність суспільних цілей економічним можливостям;
- 2) економічна рівновага визначає такий стан господарства, за якого використовуються всі економічні ресурси країни;

3) рівновага означає, що загальна структура виробництва приведена у відповідність до структури споживання;

4) умовою загальної рівноваги економіки слугує ринкова рівновага попиту і пропозиції на всіх основних ринках.

Види макроекономічної рівноваги:

I. За критерієм врахування фактору часу:

1) статична, яка характеризує баланс ресурсів та цілей господарювання відповідно до простого відтворення, коли зміни у співвідношеннях між різними елементами системи здійснюються у межах статичної економіки;

2) динамічна, яка відображає відповідність елементів, частин і сфер економічної системи в умовах розширеного відтворення.

II. За критерієм сфери охоплення:

1) загальна (глобальна) – описує стан економічної системи на рівні економіки в цілому;

2) одинична (локальна) – обмежується рамками окремих рівнів, сторін, сфер господарського життя суспільства.

III. Залежно від зовнішніх впливів:

1) стабільна рівновага означає, що при виникненні зовнішніх впливів рівноважний стан забезпечується внутрішніми силами;

2) невизначена рівновага характеризується відсутністю внутрішніх сил, а при зовнішніх впливах первинна рівновага не відновлюється;

3) нестійка рівновага – зовнішні сили є причиною прогресуючого віддалення від початкового положення.

IV. Ідеальна та реальна рівновага:

Ідеальна (бажана) рівновага – досягається при повній оптимальній реалізації інтересів економічних суб'єктів в усіх структурних елементах, сферах, секторах економіки. Досягнення такої рівноваги передбачає дотримання таких умов відтворення:

– усі індивіди повинні знайти на ринку необхідні предмети споживання;

– усі підприємці повинні знайти на ринку фактори виробництва;

– весь продукт минулого року має бути реалізований.

Ідеальна рівновага виходить з умов існування досконалої конкуренції та відсутності зовнішніх ефектів ринку (екстерналій).

У реальній економіці спостерігаються різні порушення цих вимог. Циклічні і структурні кризи та інфляція виводять економіку зі стану рівноваги. Проте навіть в умовах цих диспропорцій економічну систему можна привести до динамічної рівноваги, яка буде відображати ринкові реалії з усіма їх суперечностями.

Реальна макроекономічна рівновага – це рівновага, яка встановлюється в економічній системі в умовах недосконалої конкуренції та за наявності зовнішніх факторів впливу на ринок.

Порушення макроекономічної рівноваги проявляється через зниження обсягів виробництва, інфляційні процеси (підвищення цін) та безробіття.

16.2. Кейнсіанська модель рівноваги товарного ринку

Уявлення прихильників класичної теорії про здатність ринку до автоматичного регулювання економіки і необхідність відстрочення держави від цього регулювання фактично не витримало випробування на практиці. Історичний досвід світової економіки (Велика депресія 1930-х років) свідчить, що держава змушена втручатися в економічні процеси. Вирішальну роль у перегляді класичних уявлень про економічний механізм відіграв відомий англійський економіст Дж. М. Кейнс.

У праці «Загальна теорія зайнятості, процента та грошей» (1936 р.), він уперше піддав конструктивній критиці класичну теорію, що панувала доти. На противагу класичній теорії ринкового саморегулювання і державного невтручання в економіку він запропонував альтернативну макроекономічну теорію,

в основу якої покладене державне регулювання економіки. Це явище отримало в науці назву «кейнсіанської революції».

На відміну від класиків, прихильники кейнсіанської теорії відстоюють думку, що ринковий механізм самостійно не може гарантувати досягнення в економіці повної зайнятості. Повна зайнятість за рахунок лише ринкових регуляторів – це не закономірність, а випадковість. На підтвердження цього положення кейнсіанці висувають кілька аргументів.

Так, кейнсіанською теорією відкидається положення, що процентна ставка гарантує забезпечення рівноваги між заощадженнями та інвестиціями, оскільки власники заощаджень та інвестори – це зовсім різні економічні суб'єкти, які у процесі прийняття рішень керуються неоднаковими мотивами. При цьому процентна ставка не відіграє ролі єдиного чинника. Крім неї, на рівень заощаджень впливають також інші фактори, які не відображають прагнення людей одержувати доходи від заощаджень. Досить часто заощадження здійснюються для розв'язання інших проблем:

- 1) з метою накопичення грошей для здійснення великих покупок, вартість яких перевищує розмір поточних доходів;
- 2) для створення резерву грошових коштів з метою здійснення непередбачених витрат, пов'язаних з лікуванням, безробіттям тощо;
- 3) з метою нагромадження грошей, щоб задовольнити майбутні потреби, наприклад, для сплати витрат за навчання.

Процентна ставка не є єдиним чинником і при вирішенні питання про необхідність інвестування. На думку кейнсіанців, важливим фактором, який визначає величину інвестицій, є також норма чистого прибутку, очікуваного від інвестування.

Кейнсіанці вважають уявлення класиків про роль поточних заощаджень як джерела інвестицій надмірно спрощеними, оскільки вони не враховують інші джерела. На їх думку, крім поточних заощаджень на грошовому ринку існують два інші джерела інвестицій:

- 1) готівкові заощадження, тобто населення зберігає гроші не лише в банківській системі, а й у готівковій формі на руках;

2) кредитні установи, які здатні мультиплікативно примножувати заощаджені гроші, внаслідок чого величина інвестицій може перевищити заощадження.

Кейнсіанці також ставлять під сумнів класичне положення про високу еластичність цін і заробітної плати, особливо в бік зниження останньої при зменшенні сукупного попиту. Це пояснюється двома обставинами.

По-перше, наявність монополій, які стримують зниження цін, і профспілок, які стримують зменшення заробітної плати, що перешкоджає адекватному зниженню цін і заробітної плати в короткостроковому періоді і протидіє відновленню сукупної пропозиції на рівні потенційного ВВП.

По-друге, якщо навіть припустити можливість зниження заробітної плати внаслідок падіння сукупного попиту і попиту на ринку праці, то це не вплине на зростання сукупного доходу працюючих і тому не забезпечить відновлення їхнього попиту на рівні потенційного ВВП.

При визначенні об'єктів державного впливу на економіку кейнсіанці виходять із того, що головною причиною падіння виробництва є недостатність сукупного попиту. На їх думку, відставання сукупного попиту від сукупної пропозиції породжують два головних фактори:

- психологія споживачів, тобто домашніх господарств. Зі збільшенням їхнього доходу зменшується та його частка, яка йде на споживання, і збільшується та, яка спрямовується на заощадження;

- зниження ефективності капіталу. Зі збільшенням обсягів нагромадження капіталу норма прибутку знижується відповідно до закону спадної продуктивності капіталу. Ця тенденція обумовлюється зниженням можливостей реалізувати вироблені продукти за достатньо високими цінами внаслідок зменшення граничної схильності до споживання. Отже, зменшення граничної схильності до споживання знижує інвестиційний попит як компонент сукупного попиту.

Таким чином, згідно з кейнсіанською теорією, не пропозиція створює попит, а навпаки, попит створює пропозицію. Тому головним об'єктом державного втручання в економіку повинен бути сукупний попит, який у кейнсіанській теорії дістав назву ефективний попит. Звідси кейнсіанці пропонують два методи активізації і стимулювання сукупного попиту за рахунок:

- збільшення державних закупок або зниження податків;
- зниження процентних ставок за кредит, що підніме «граничну ефективність капіталу» і збільшить інвестиції приватного сектору економіки.

Розглядаючи роль фіскальних і грошово-кредитних інструментів у стимулюванні сукупного попиту, кейнсіанці віддають перевагу першим. Це пояснюється тим, що під час спаду виробництва інвестиції слабо реагують на зниження відсоткової ставки. Отже, за цих умов грошово-кредитна політика є неефективною. Тому головну увагу слід приділяти не зниженню відсоткової ставки, а фіскальній політиці на основі збільшення державних інвестицій, надання пільгових кредитів тощо.

Важливу роль у кейнсіанській теорії відіграє мультиплікатор інвестицій. Найбільшу величину він має за умов наявності в економіці невикористаних потужностей і вільної робочої сили. При наявності резервних потужностей досягається «дешеве» нарощування випуску продукції за рахунок незначних додаткових інвестицій. Тому в умовах недостатнього сукупного попиту держава може за рахунок бюджетних витрат забезпечувати значний мультиплікативний ефект.

«Кейнсіанський хрест» – кейнсіанська модель рівноваги, або «45-градусна модель», або «модель доходи-витрати» (рис. 16.1) передбачає, що сукупний попит (AD) представлено плановими витратами – сумою, яку домашні господарства (C), фірми (I) і держава (G) мають намір витратити на купівлю товарів та послуг: $C+I+G$.

Сукупна пропозиція (AS) представлена фактичними витратами, Y . Фактичні (реальні) витрати відрізняються від планових тоді, коли фірми змушені здійснювати незаплановані інвестиції в товарно-матеріальні запаси (ТМЗ) в умовах неочікуваних змін у рівні продажів, тобто: Фактичні інвестиції = Планові інвестиції + Незаплановані інвестиції в ТМЗ (товарно-матеріальні запаси).

Планові і фактичні інвестиції в моделі є функцією від доходу і не залежать від рівня цін, який залишається фіксованим. У наведеному графіку лінія планових витрат перетинає лінію фактичних витрат у точці А, де реальні та планові витрати дорівнюють одне одному $(C + I + G) = Y$. Наведений графік отримав назву кейнсіанського хреста.

На лінії $Y(AS)$ завжди дотримується рівність фактичних інвестицій та заощаджень. У точці А, де дохід дорівнює плановим витратам, досягається рівність між плановими та фактичними інвестиціями і заощадженнями, тобто встановлюється **макроекономічна рівновага**.

Якщо фактичний обсяг виробництва Y_1 , перевищує рівноважний Y , то це означає, що покупці купують товарів менше, ніж фірми виробляють, тобто $AD < AS$.

Нереалізована продукція набирає форми товарно-матеріальних запасів (ТМЗ), які зростають. Таке збільшення запасів змушує фірми скорочувати виробництво і зайнятість, що в результаті зменшує ВВП. Поступово Y_1 зменшується до рівня Y , тобто дохід і планові витрати вирівнюються. Таким чином, досягається рівновага між сукупним попитом і сукупною пропозицією ($AD=AS$).

І навпаки, якщо фактичний випуск Y_2 менший за рівноважний рівень Y , то це означає, що фірми виробляють менше, ніж покупці готові придбати, тобто $AD > AS$. Підвищений попит задовольняється за рахунок незапланованого скорочення запасів фірм, що створює стимули до збільшення зайнятості і випуску. У результаті ВВП поступово зростає від рівня Y_2 до рівня Y , і знову досягається рівновага: $AD=AS$.

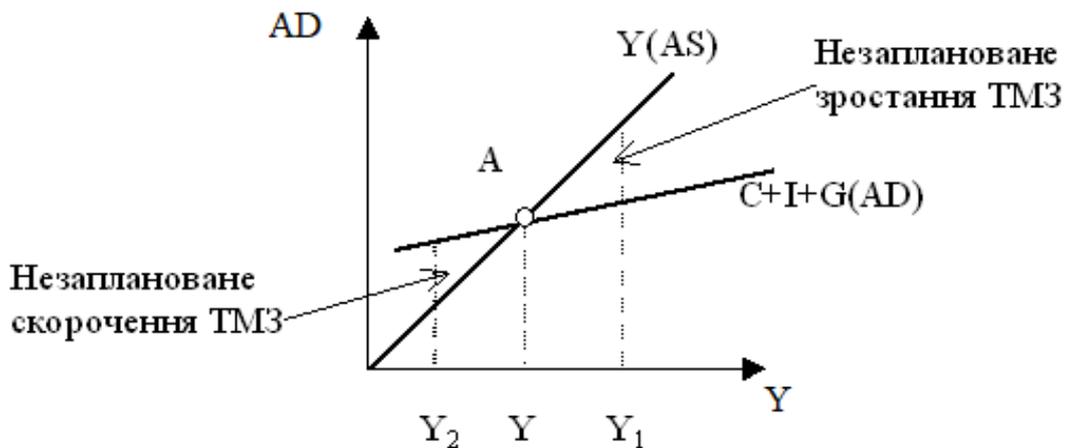

Рис. 16.1. Модель макроекономічної рівноваги «Кейнсіанський хрест»

Коливання рівноважного рівня випуску навколо потенційного призводять до виникнення так званих рецесійних та інфляційних розривів.

Інфляційний розрив – величина, на яку повинен скоротитися сукупний попит (сукупні витрати) для того, щоб зменшити рівноважний рівень ВВП до неінфляційного рівня повної зайнятості (рис. 16.2). Подолання його можливе за рахунок стримування сукупного попиту. При цьому скорочення рівноважного сукупного доходу дорівнює: $Y = -\text{інфляційний розрив} \times \text{мультиплікатор автономних витрат}$.

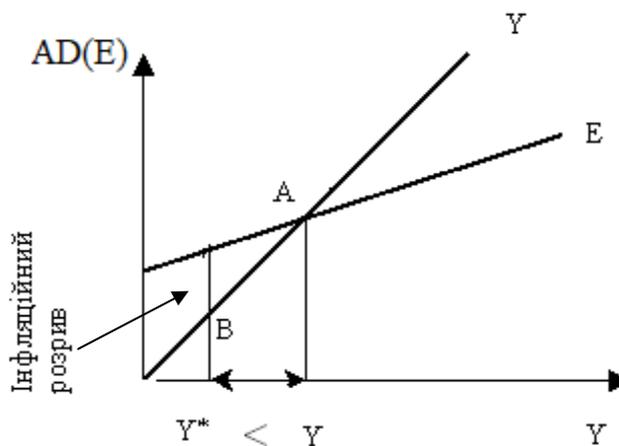

Рис.16.2. Інфляційний розрив

На рис. 16.2 Y – фактичний рівноважний рівень виробництва, Y^* – потенційний рівень виробництва.

Дефляційний (рецесійний, регресивний) розрив – величина, на яку повинен зрости сукупний попит (сукупні витрати) для того, щоб підвищити рівноважний рівень ВВП до неінфляційного рівня повної зайнятості. Подолання рецесійного розриву забезпечується стимулюванням сукупного попиту (рис. 16.3). При цьому приріст сукупного рівноважного доходу ΔY дорівнює: $\Delta Y = \text{дефляційний розрив} \times \text{мультиплікатор автономних витрат}$.

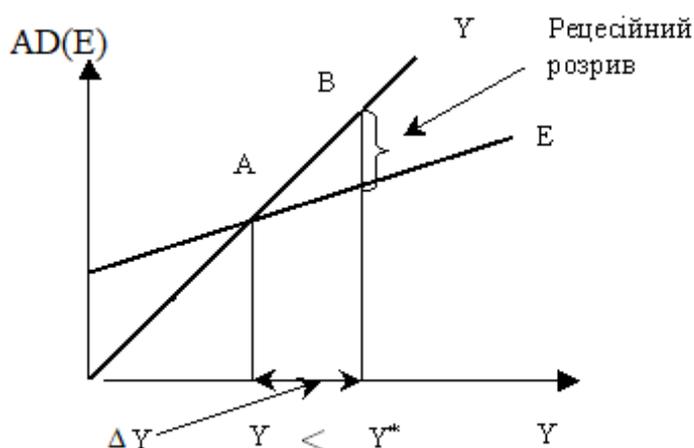

Рис. 16.3. Дефляційний (рецесійний) розрив

На рис. 16.3 Y^* – потенційний випуск в умовах повної зайнятості; фактичний випуск – Y і точка рівноваги А. Тобто, економіка знаходиться тут в умовах неповної зайнятості. Економіка втрачає ВВП на величину, що дорівнює $Y^* - Y$.

16.3. Поєднання рівноваги на товарному та фінансовому ринках

Крива IS («інвестиції – заощадження») відображає умови рівноваги між попитом і пропозицією на ринку товарів та послуг.

Крива IS відображає взаємозв'язок між процентною ставкою і рівнем доходу, який виникає при рівновазі на товарному ринку.

Відомо, що процентна ставка – це витрати, що виникають при отриманні кредиту для фінансування інвестицій. За інших рівних умов, чим вища ставка процента (i), тим нижчий рівень планових інвестицій (I). Таку залежність відтворює графік інвестиційної функції. Зменшення інвестиційних видатків скорочує заплановані сукупні витрати (E) в економіці і зсуває графік планових витрат донизу, що, своєю чергою, скорочує рівноважний рівень доходу (Y). Ця залежність показана на графіку «кейнсіанського хреста». Аналогічним чином зміна відсоткової ставки впливає і на рівень споживання: її зростання сприяє зменшенню споживчого попиту і, відповідно, сукупних витрат. Отже, існує сталий зв'язок між відсотковою ставкою (i) і доходом (Y): при підвищенні ставки рівень доходу в економіці зменшується. Крива IS узагальнює цей обернений зв'язок і тому має від'ємний нахил (рис. 16.4).

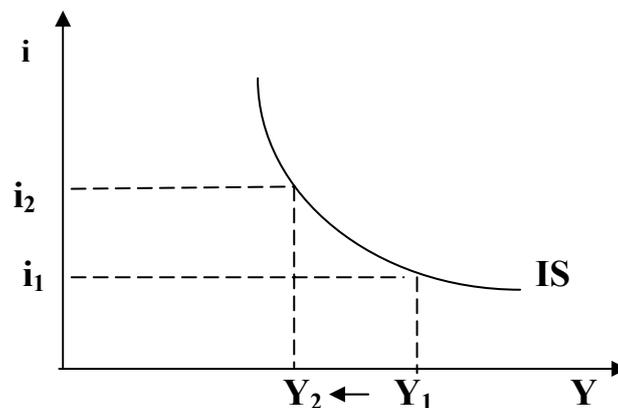

Рис. 16.4. Крива IS

Таким чином, **крива IS** – це графічна інтерпретація залежності між процентною ставкою і рівнем доходу, яка з'являється в результаті взаємодії функції інвестицій і «кейнсіанського хреста». При заданій ставці відсотка кожній точці кривої IS відповідає певний рівень доходу. Оскільки «кейнсіанський

хрест» визначає рівноважний рівень доходу, при якому заплановані витрати економічних агентів дорівнюють їхнім фактичним витратам і, відповідно, встановлюється рівність між плановими й фактичними інвестиціями та заощадженнями в економіці, то IS є кривою рівноваги на ринку товарів.

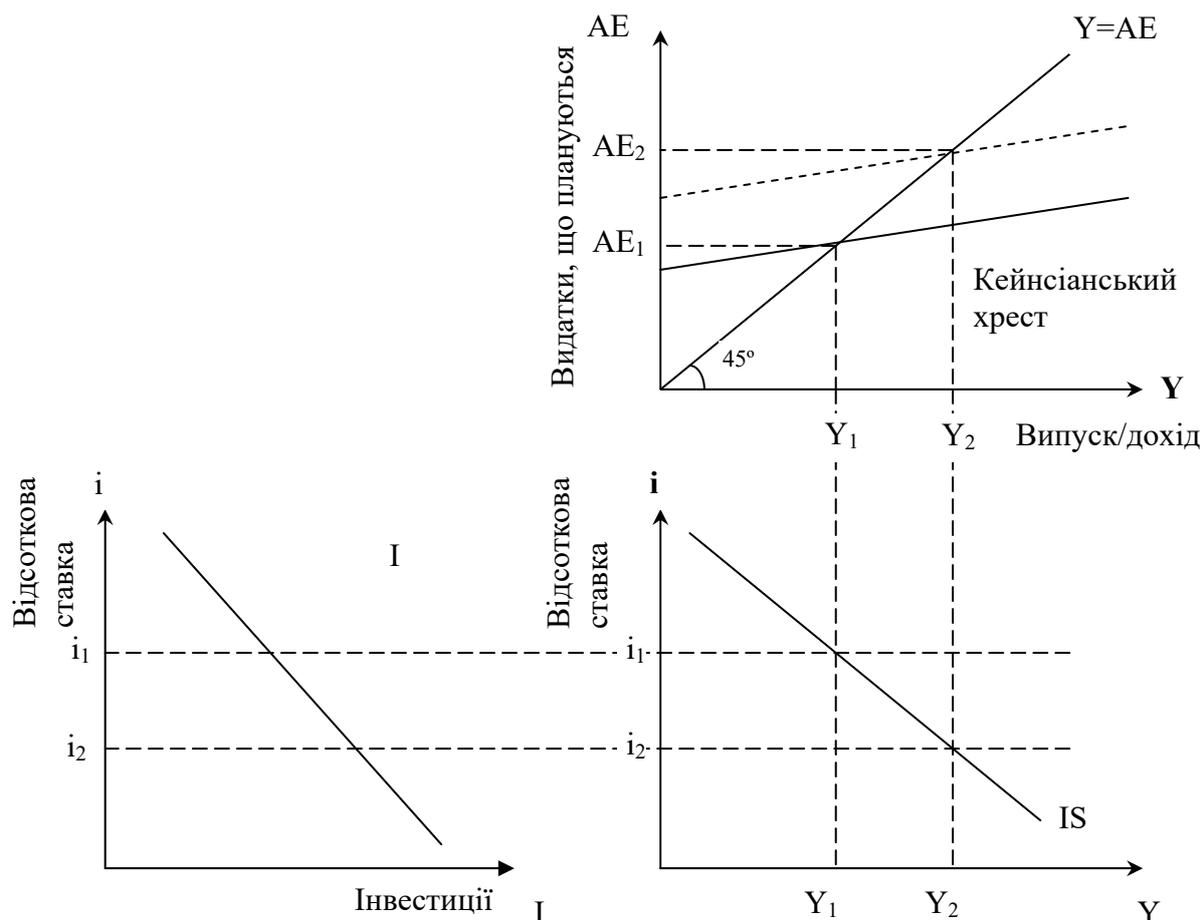

Рис. 16.5. Побудова кривої IS

Крива IS будується (рис. 16.5) на основі певних передумов і, зокрема, припускає, що очікуваний використовуваний дохід, державні видатки і податки фіксовані. Зв'язок між відсотковою ставкою і рівнем доходу виникає і на ринку позикових коштів (фінансовому ринку). Як відомо, ринок позикових коштів можна розглянути за допомогою основної макроекономічної тотожності для закритої економіки, що представлена у вигляді такого рівняння: $Y - C(Y - T) - G = I(r)$, $S_n = I$.

Ліва сторона рівняння описує національні заощадження (S_n), які є пропозицією позикових коштів. Права сторона – це інвестиції (I), які формують попит на позикові кошти. Згідно з рівнянням, пропозиція позикових коштів залежить від доходу, рівня податків і державних витрат, попит на позикові кошти залежить від відсоткової ставки. Зміна відсоткової ставки врівноважує попит і пропозицію позикових коштів.

Умови рівноваги товарного ринку у відкритій економіці мають такий вигляд:

$$I = S - NX, \quad (16.1)$$

де NX – зовнішньоторговельне сальдо.

Під впливом збільшення державних видатків (G) або зменшення податків (T) крива IS зсувається праворуч. Зсув кривої IS визначають мультиплікатор державних витрат і податковий мультиплікатор. Зростання граничної схильності до споживання збільшує кожний з мультиплікаторів, отже, призводить до більшого зсуву кривої IS внаслідок фіскальних заходів. Результатом цього є вищий рівноважний рівень доходу.

Фактори, що впливають на переміщення кривої IS :

- зміни в автономних споживчих витратах (їх зростання розширює сукупний попит і переміщує криву праворуч);
- планові інвестиційні витрати, що не пов'язані з відсотковою ставкою (зменшення інвестиційних видатків через те, що компанії стали більшими песимістами щодо прибутковості інвестицій, переміщує функцію сукупного попиту вниз для будь-якого значення відсоткової ставки);
- державні видатки (зменшення урядових видатків переміщує функцію сукупного попиту вниз і рівноважний рівень обсягу виробництва знижується, що переміщує криву IS ліворуч);
- податки (зменшення податків збільшує рівноважний рівень сукупного обсягу виробництва для будь-якого значення відсоткової ставки і переміщує криву IS праворуч);
- чистий експорт (автономне зменшення чистого експорту переміщує функцію сукупного попиту вниз і рівноважний

рівень обсягу виробництва знижується, що переміщує криву IS ліворуч).

У кейнсіанській моделі макроекономічної рівноваги національного ринку виникає ситуація **інвестиційної пастки**, при якій попит на інвестиції стає абсолютно нееластичним до процентної ставки. У цьому випадку чутливість сукупних витрат до зміни процентної ставки дорівнює 0.

16.4. Поєднання рівноваги на товарному та грошовому ринках

Крива LM виводиться на основі моделі грошового ринку і відображає співвідношення між рівнем доходу і відсотковою ставкою, яке виникає при рівновазі на ринку грошей. Розглянемо модель грошового ринку. Згідно з цією моделлю, пропозиція грошей є екзогенною змінною, яка фіксована на рівні:

$$M^s = \bar{M}. \quad (16.2)$$

Оскільки в короткостроковій моделі рівень цін не змінюється, то пропозицію грошей можна записати як:

$$\left(\frac{M^s}{P} \right) = \frac{\bar{M}}{P}. \quad (16.3)$$

Попит на гроші є спадною функцією ставки процента для даного рівня доходу:

$$\left(\frac{M^D}{P} \right) = L(i, Y), \quad (16.4)$$

де L – ліквідність.

Частковій рівновазі на ринку грошей відповідає ставка (i^*).

Оскільки попит на реальні грошові залишки визначається не лише відсотковою ставкою, а й обсягом доходу в

економіці, то зростання доходу спричиняє зростання попиту на гроші. Щоб урівноважити грошовий ринок, ставка відсотка також має зрости. Отже, при фіксованій пропозиції грошей вищий дохід веде до вищої відсоткової ставки, яка забезпечує рівновагу грошового ринку. Цю залежність між доходом та рівноважною відсотковою ставкою відображає крива LM (рис. 16.6).

Крива LM демонструє різні взаємозв'язки між процентною ставкою і обсягом ВВП (Y) при рівності попиту на гроші (M^D) та їх пропозиції (M^S). Позитивний нахил кривої LM демонструє, що рівновага на грошовому ринку буде підтримуватися, якщо збільшенню ВВП (Y) буде відповідати більш висока ставка відсотка. Точки нижче і вище кривої LM характеризують нерівноважний стан грошового ринку.

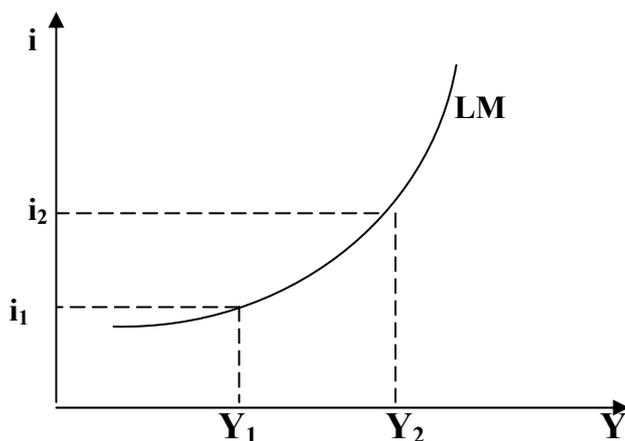

Рис. 16.6. Крива LM

Отже, становище на грошовому ринку, що ґрунтується на теорії переваги ліквідності, в межах якої пояснюється, яким чином співвідношення між попитом та пропозицією реальної грошової маси визначає ставку процента, графічно інтерпретується кривою LM.

Зв'язок, який встановлюється між рівнем доходу і рівноважною процентною ставкою при заданій пропозиції грошей, є позитивним. Отже, **крива LM** — це графічна інтерпретація залежності між доходом (Y) і ставкою процента (r), яка існує при рівновазі на грошовому ринку.

В усіх точках кривої LM попит на гроші дорівнює їх пропозиції. На грошовому ринку рівноважна ставка відсотка залежить як від попиту на гроші, так і від пропозиції грошей: зокрема, зменшення пропозиції грошей збільшує рівноважну відсоткову ставку при даній величині доходу. Тому скорочення пропозиції грошей пересуває криву LM ліворуч вгору. Отже, пропозиція грошей визначає положення кривої LM.

Ринок грошей можна розглянути й за допомогою кількісної теорії грошей.

Відомо, що кількісна теорія грошей описується рівнянням $M \cdot V = P \cdot Y$. Згідно з цим рівнянням, при постійній швидкості обігу грошей ($V = \text{const}$) попит на гроші нечутливий до відсоткової ставки і залежить лише від доходу (Y), а дохід для будь-якого рівня цін (P) визначається лише пропозицією грошей (M). У такому випадку крива LM має вигляд вертикальної прямої.

Але, як відомо, попит на гроші залежить і від відсоткової ставки, підвищення якої збільшує збитки від володіння грошима. На зростання ставки процента економічні агенти реагують перерозподілом портфеля своїх активів – намагаються зменшити кількість грошових коштів, які призначені для обслуговування операцій. За інших рівних умов це призводить до зростання швидкості обігу грошей (V).

Звідси випливає – якщо V не постійна величина, тобто швидкість обігу грошей має позитивну залежність від відсоткової ставки, то ця залежність дає змогу записати рівняння кількісної теорії грошей таким чином: $M \cdot V(i) = P \cdot Y$.

Крива LM відображає такий зв'язок відсоткової ставки і доходу: зростання відсоткової ставки, яке призводить до збільшення швидкості обігу грошей (V), зумовлює збільшення рівня доходу (Y) при кожному даному рівні цін (P) і пропозиції грошей (M). У підсумку крива LM має позитивний нахил.

Крива LM відображає можливі комбінації доходу і відсоткової ставки, які виникають на врівноваженому грошовому

ринку. Рівновага на грошовому ринку залежить від чутливості попиту на гроші до доходу, а також до відсоткової ставки.

З моделі рівноваги на грошовому ринку (рис. 16.7) відомо, що реальна грошова пропозиція не залежить від ставки процента, а визначається і контролюється центральним банком, що на графіку позначено вертикальною траєкторією кривої M^S .

Попит на гроші залежить від ставки процента, яка є рівноважною ціною грошей і змінюється під впливом динаміки пропозиції грошей. Попит на гроші залежить і від величини доходу: при незмінній грошовій пропозиції зростання доходу збільшує попит на гроші, зміщує криву M^D вправо, наслідком чого стає підвищення процентної ставки. З урахуванням цих залежностей побудуємо криву LM (рис. 16.7)

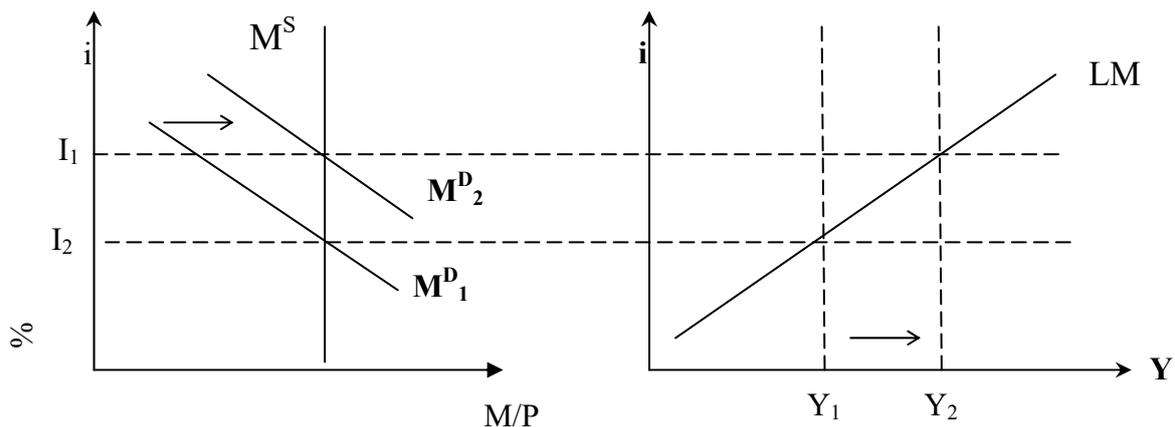

Рис. 16.7. Побудова кривої LM

Існує два способи тлумачення кривої LM: 1) на підставі теорії переваги ліквідності; 2) на підставі кількісного рівня обміну. В обох випадках крива LM відображає пряму залежність між доходом і процентною ставкою на ринку грошей.

Таким чином, крива LM показує, яка ставка процента є рівноважною для грошового ринку при фіксованому обсязі грошової пропозиції і даній величині доходу.

Фактори, що зумовлюють переміщення кривої LM:

- автономні зміни у попиті на гроші (збільшення пропозиції грошей переміщує криву LM праворуч);

• зміни у пропозиції грошей (автономне збільшення попиту на гроші – не зумовлене зміною рівня цін, сукупного обсягу виробництва або відсоткової ставки – переміщує криву LM ліворуч).

У моделі LM виникає ситуація **ліквідної пастки**, при якій має місце обмеження впливу процентної ставки на спекулятивний грошовий попит. Процентна ставка досягає такого критично низького рівня, що надалі перестає знижуватись, як би не змінювалася пропозиція грошей. Коли процентна ставка досягає гранично низького рівня, ринкові суб'єкти надають абсолютну перевагу грошам як ліквідності. Спекулятивний попит на гроші дорівнює 0.

16.5. Загальна рівновага на ринках товарів та послуг, фінансів, грошей та цінних паперів. Модель IS–LM

Розроблена англійськими економістами Дж. Хіксом і Е. Хансеном модель IS–LM використовується з 1937 р. як відображення кейнсіанського підходу до рівноваги на ринку товарів та послуг та грошовому ринку.

Модель IS–LM на сьогодні є панівною інтерпретацією теорії Дж. М. Кейнса. Макроекономічні процеси у моделі IS–LM показані через взаємодію товарного і грошового ринків та відображають **загальну макроекономічну рівновагу**.

Складовими моделі IS–LM є крива IS та крива LM. Крива IS (Investment/Saving або «інвестиції – заощадження») відображає умови рівноваги між попитом і пропозицією на ринку товарів та послуг і має від'ємний нахил. Крива LM (Liquidity preference/Moneysupply або «ліквідність – гроші») відображає умови рівноваги між попитом на запаси грошових коштів і пропозицією грошей та має додатний нахил.

Обидві криві будуються в координатах: Y (дохід) і (ставка відсотка). Модель IS–LM є теоретичним поясненням кривої

сукупного попиту AD. Вона дає змогу проаналізувати фактори, які визначають положення і нахил кривої сукупного попиту.

Щоб сполучити криву сукупного попиту AD з моделлю IS–LM, маємо зняти припущення про фіксований рівень цін у моделі і припустити гнучкість цін. Взаємодія ринків товарів та грошей визначає рівноважний рівень доходу в економіці. Зв'язок між ринками не є очевидним, якщо розглядати модель IS – LM в алгебраїчному вигляді, тому звичайно функціонування моделі ілюструється за допомогою графіків.

IS–LM будується для короткострокового періоду, тобто ґрунтується на припущенні про постійний рівень цін. Це означає, що всі змінні в моделі вимірюються в реальних одиницях. Таким чином, модель IS–LM є моделлю загальноєкономічної рівноваги товарного й грошового ринків, у якій аналізуються фактори, що визначають рівень доходу в закритій економіці при фіксованих цінах.

Побудуємо на графіку модель макроекономічної рівноваги IS–LM (рис. 16.8). Точка, в якій перетинаються криві IS та LM – точка економічної рівноваги (A) фіксує таке співвідношення ставки процента (i_A) та рівня доходу (Y_A), при якому досягається рівновага як на товарному ринку, так і на ринку грошей. Точки A, C демонструють рівновагу на грошовому ринку при відсутності рівноваги на ринку товарів, точки D, E – рівновагу на товарному ринку при відсутності рівноваги на ринку грошей.

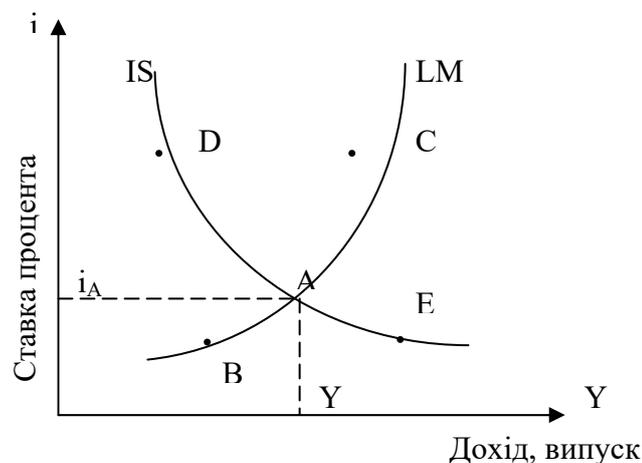

Рис. 16.8. Модель IS–LM

Модель IS–LM утворюється при накладенні графіків IS та LM один на одного. Точка перетину А визначає рівноважні значення процентної ставки і рівня доходу, при яких величина видатків дорівнює обсягу випуску і одночасно грошовий попит і грошова пропозиція урівноважені.

Як відомо, в закритій економіці попит на вироблений продукт виражений у вигляді споживання, інвестицій та державних видатків (державних закупівель). Споживання (С) залежить від використовуваного доходу ($Y - T$), інвестиції (I) визначаються відсотковою ставкою (i), а державні видатки (G) є екзогенними змінними фіскальної політики.

Крива IS є графічною інтерпретацією рівноваги на товарному ринку. Вона охоплює всі точки, в яких забезпечується тотожність між реальним ВВП і сукупним попитом.

IS характеризує всі комбінації доходу та відсоткової ставки. Оскільки крива IS відображає рівновагу на товарному ринку, то її формалізацію можна представити рівнянням основної макроекономічної тотожності за умов закритої економіки:

$$Y = C(Y - T) + I(i) + G. \quad (16.5)$$

Властивостями IS є:

- кут нахилу кривої IS – від’ємний;
- коефіцієнт при складовій державних видатків є позитивним, отже, їх зростання зміщує криву IS праворуч, але при збільшенні податків крива IS зміщується ліворуч;
- коефіцієнт при «i» характеризує крутість IS, так відносно невелика зміна ставки відсотка приведе до змін Y і крива IS буде відносно пологою;
- нахил IS залежить від граничної схильності до споживання. Чим більше c' , тим більший мультиплікатор (акселератор) Дж. М. Кейнса, отже, має місце відносно більший приріст Y при зміні ставки відсотка;
- на зміщення кривої IS впливає й бюджетно-податкова політика: чим більше гранична схильність до споживання,

тим більший мультиплікатор державних витрат i , відповідно, тим більша величина зрушення кривої IS.

Рівновага агрегованого попиту та пропозиції має бути досягнута також і на грошовому ринку. Крива LM показує залежність між ставкою відсотка і Y , що виникає на грошовому ринку.

Крива LM являє собою геометричне місце точок, які відображають такі сполучення ставки відсотка та обсягу національного виробництва Y , за яких ринок грошей і фінансових активів, що приносять дохід від відсотка, перебуває у рівновазі. Крива LM відображає можливі комбінації доходу і відсоткової ставки, які виникають на врівноваженому грошовому ринку.

Криву LM можна представити рівнянням:

$$\frac{M}{P} = L(i, Y). \quad (16.6)$$

Властивостями LM є:

- LM має позитивний нахил, тобто чим вищий рівень доходу, тим більший попит на гроші і вища рівноважна ставка відсотка;
- оскільки коефіцієнт при реальних запасах коштів (активів) менший за нуль, то зменшення коштів зміщує криву LM вгору (ліворуч), а їхнє збільшення зміщує LM вниз (праворуч).

Якщо попит на гроші не занадто чутливий до рівня доходу, то коефіцієнт при Y має відносно мале значення. У цьому разі незначної зміни відсоткової ставки досить для того, щоб компенсувати значну зміну доходу. Крива LM при цьому більш полого (високоеластична).

Якщо попит на гроші мало залежить від відсоткової ставки, то приріст грошової маси ΔM стає відносно малою величиною. У цьому разі зрушення кривої попиту на гроші внаслідок зміни Y веде до значної зміни « i », отже, крива LM є більш крутішою і менш еластичною.

Криві IS і LM відображають умови, за яких забезпечується рівновага відповідно на товарному і грошовому ринках

окремо. Але якщо ці криві поєднати на одному графіку, то отримаємо **модель IS–LM**, що визначає умови, за яких забезпечується рівновага на товарному і грошовому ринках одночасно (див. рис. 16.8). Точка перетину кривих IS та LM є точкою рівноваги і визначає рівень доходу і відсоткову ставку, які забезпечують рівновагу як товарного, так і грошового ринків при заданих значеннях екзогенних змінних моделі.

У точці перетину кривих IS і LM фактичні витрати дорівнюють запланованим, а пропозиція реальних грошових залишків дорівнює попиту на них.

Моделі IS–LM містять систему двох рівнянь:

$$\begin{cases} Y = C(Y - T) + I(i) + G \\ M/P = L(i, Y). \end{cases} \quad (16.7)$$

У цій моделі змінні G , T , M і P розглядаються як екзогенні. За цих змінних крива IS відображає комбінації значень i та Y , які задовольняють рівняння, що описує ринок товарів і послуг. Крива LM відображає комбінацію значень i та Y , які задовольняють рівняння, що описує ринок грошей.

Стимулювальна фіскальна політика зсуває криву IS праворуч вгору вздовж кривої LM і приводить до зростання відсоткової ставки та рівня доходів. Але внаслідок зростання відсоткової ставки відбувається витіснення інвестицій: мультиплікатор державних витрат та податковий мультиплікатор повністю «спрацювати» не можуть.

Стимулювальна монетарна політика в моделі IS–LM впливає на рівень доходу через зміну відсоткових ставок. Так, зсув кривої LM вниз (праворуч) і зменшення рівноважної відсоткової ставки супроводжується зростанням рівноважного доходу.

Обмежувальна (рестрикційна) монетарна політика в короткостроковому періоді призводить до зменшення реального обсягу виробництва. В умовах зменшення пропозиції грошей відбувається зсув кривої LM ліворуч вгору. Згідно з

кейнсіанським передатним (трансмісійним) механізмом це збільшує ставку відсотка, її зростання спричиняє скорочення планових інвестицій і, відповідно, зменшує рівноважний рівень доходу в економіці.

Монетарна і фіскальна політики взаємозалежні між собою, і наслідки однієї впливають на іншу. Якщо припустити, що уряд вирішив збільшити податки, щоб збалансувати державний бюджет, то, в результаті, макроекономічна ситуація залежатиме від того, які заходи розпочне центральний банк у ситуації зростання податків. Виходячи із наведеного вище, за інших рівних умов можливі такі альтернативні варіанти грошово-кредитної політики:

- а) політика невтручання;
- б) гнучка кредитно-грошова політика;
- в) жорстка кредитно-грошова політика.

Вплив шоків у моделі IS–LM розглядаються як ті, що пов'язані з кривою IS і ті, що пов'язані з кривою LM.

Шоки, пов'язані з IS, викликаються екзогенними змінами сукупним попитом, зокрема, стосовно змін оптимізму або песимізму підприємців. До того ж, якщо споживачі менше споживають і більше заощаджують, то IS має зміститися ліворуч, що призведе до скорочення Y .

Шоки, пов'язані з LM, обумовлюються змінами попиту на гроші. Якщо збільшується попит на гроші, то збільшується ставка відсотка, що призводить до зниження національного доходу.

Шоки можуть бути нейтралізовані виваженою економічною політикою. Модель IS-LM також використовується для аналізу і в довгостроковому періоді. Щоб зробити правильний вибір щодо використання макроекономічного аналізу з боку неокласичного або кейнсіанського підходів, потрібно врахувати фактор часу: у короткостроковому періоді доцільно застосовувати підходи кейнсіанської, а у довгостроковому – неокласичної школи економічної думки.

Таким чином, загальний вплив макроекономічної політики на макроекономічну систему залежить, по-перше, від

цілей, які вона перед собою ставить (стабілізація грошової маси, ставки відсотка або рівня доходу), і, по-друге, від ступеня узгодженості дій інститутів, що відповідають за результати проведення фіскальної та монетарної політики.

Питання для самоконтролю

1. Що таке макроекономічна рівновага та її види?
2. Обґрунтуйте зміст рецесійного розриву та як його можна подолати за допомогою держави.
3. Інтерпретуйте графічно рецесійний розрив.
4. Обґрунтуйте сутність інфляційного розриву та можливості його подолання за допомогою держави.
5. Що таке інфляційний розрив? Зробіть його графічну інтерпретацію.
6. Обґрунтуйте модель «кейнсіанського хреста» та зобразіть його графічно.
7. Які чинники спричиняють переміщення кривої IS?
8. Які чинники спричиняють переміщення кривої LM?
9. Що пояснює модель IS–LM? Зробіть її графічну інтерпретацію.
10. Обґрунтуйте зміщення кривих у моделі IS–LM при реалізації різних видів фіскальної і монетарної політики.

Визначте та обґрунтуйте, чи правильними є такі твердження

1. Макроекономічна дихотомія – це протиріччя між Дж. М. Кейнсом і класиками.
2. На думку авторів класичної економічної теорії, економіка завжди прагне до рівноваги.
3. Теорема Сея рівнозначна положенню, що рівновага, як правило, існує на всіх ринках.

4. У класичній моделі важливою передумовою є повна зайнятість.
5. В економічній літературі під поняттям «ефективний попит» розуміють потреби населення.
6. Кейнсіанська функція споживання виражає зв'язок між реальним споживанням і процентом.
7. Кейнсіанська теорія розглядає інвестування як нееластичне за процентом.
8. Парадокс ощадливості впливає з економічної суті закону Сея.
9. Припущення про незалежність споживання (як і заощаджень) від процента є правильним.
10. Поняття «гранична продуктивність капіталу» і вираз з економіки підприємства «внутрішня процентна ставка» є синонімами.
11. Кейнсіанська теорія розглядає інвестування взагалі як нееластичне за процентом.
12. У моделі «доходи-витрати» інвестиції і заощадження приводяться до відповідності шляхом змін реального доходу.

Розділ 17

МАКРОЕКОНОМІЧНА НЕСТАБІЛЬНІСТЬ: ІНФЛЯЦІЯ ТА БЕЗРОБІТТЯ

- 17.1. Інфляція: сутність, види та методи вимірювання.
- 17.2. Інфляція попиту та пропозиції та їх моделювання в моделі AD-AS.
- 17.3. Соціально-економічні наслідки інфляції.
- 17.4. Антиінфляційна політика держави та її роль у стабілізації економіки.
- 17.5. Сутність, суб'єкти та механізм функціонування ринку праці.
- 17.6. Рівень зайнятості та рівень безробіття.
- 17.7. Безробіття: причини, види, наслідки. Закон Оукена.
- 17.8. Державне регулювання зайнятості.

17.1. Інфляція: сутність, види та методи вимірювання

Макроекономічна нестабільність проявляється як інфляція, безробіття та рецесія (криза).

Макроекономічна нестабільність супроводжується інфляційними процесами. Інфляція є складним, багатостороннім явищем, причини якого криються у взаємодії факторів сфери виробництва і сфери грошового обігу.

Інфляція – це знецінення грошей, спричинене диспропорціями в суспільному виробництві й порушенням законів грошового обігу, яке виявляється у стійкому підвищенні цін на товари і послуги.

Найбільше наочно суть інфляції проявляється у загальному підвищенні рівня цін. Зростання цін є конкретним вираженням інфляції. Інфляція означає також і зниження валютного курсу національної грошової одиниці відносно валют інших країн.

Історично першим прикладом масового підвищення цін і знецінення грошей була «революція цін» в Європі в XVI ст., яка пов'язана зі зниженням вартості золота. Революція цін (1500–1600 рр.) виникла внаслідок притоку срібла й золота з Нового Світу. Термін «інфляція» вперше став використовуватися в Північній Америці в період Громадянської війни 1861–1865 рр. для позначення процесу «розводнення», «розбухання» паперового грошового обігу.

У кейнсіанській теорії зазначається, що причиною інфляції є перевищення попиту над пропозицією грошей (тобто надмірний попит на гроші відносно пропозиції товарної маси). В умовах відсутності надмірного попиту кейнсіанська ідея доповнюється теорією інфляції витрат. Сутність цієї теорії полягає в тому, що підприємці для покриття своїх зростаючих витрат намагаються продати свою продукцію за вищою ціною, а профспілки водночас намагаються підняти заробітну плату.

По-іншому пояснюють причини інфляції представники монетаристської теорії. М. Фрідмен, засновник монетаристської школи, стверджує, що основними чинниками формування інфляції є збільшення грошової маси, тому причини її виникнення потрібно шукати у сфері обігу.

Інфляція обумовлена також рядом причин, що поділяються на внутрішні і зовнішні. До внутрішніх причин належать:

- дефіцит державного бюджету і необхідність покриття його шляхом додаткової грошової емісії;
- високий рівень монополізації економіки: монополії мають можливість встановлювати монопольно високі ціни;
- неефективна структура національного виробництва: підвищення цін пов'язане з технологічною відсталістю виробництва, низькою його ефективністю.

Зовнішніми причинами інфляції є структурні світові кризи, зменшення надходжень від зовнішньої торгівлі, від'ємне сальдо зовнішньоторговельного та платіжного балансу тощо.

Інфляція не виникає раптово, а розвивається поступово, як тривалий процес, який можна поділити на три основних етапи:

- на першому етапі темпи зростання цін відстають від темпів збільшення грошової маси в обігу;
- на другому етапі темпи зростання цін значно випереджають темпи зростання грошової маси в обігу;
- на третьому етапі зростання цін набирає нерівномірного стрибкоподібного характеру, коли темпи зростання цін то випереджають темпи зростання грошової маси, то відстають від них.

Загальний рівень цін оцінюється за допомогою індексів цін (методологія Пааше, Ласпейреса, Фішера). Індокси цін показують динаміку цін у часі і просторі.

Індекс Пааше – показник рівня цін, що розраховується на базі набору товарів, що змінюється. Цей показник відомий під назвою дефлятора ВВП:

$$I_{\Pi} = \frac{\sum p_1 q_1}{\sum p_0 q_1}, \quad (17.1)$$

де p_1 і p_0 – ціни відповідно в поточному і базовому періодах;
 q_1 – обсяг виробництва в розрахунковому році.

Індекс Ласпейреса – показник рівня цін, що розраховується на базі цін певного набору товарів:

$$I_L = \frac{\sum p_1 q_0}{\sum p_0 q_0}, \quad (17.2)$$

де q_0 – обсяг виробництва в базовому періоді.

Індекс Фішера – середнє геометричне значення індексів Ласпейреса і Пааше, який усуває їх обмеженість:

$$I_{\Phi} = \sqrt{I_{\Pi} \cdot I_L}. \quad (17.3)$$

За допомогою індексів цін розраховують **темп інфляції**:

$$\pi = \frac{P_n - P_{n-1}}{P_{n-1}} \cdot 100\%. \quad (17.4)$$

**Розділ 17. Макроекономічна нестабільність:
інфляція та безробіття**

У табл. 17.1 показано індекси цін в економіці України у 2013–2019 рр.

Таблиця 17.1

Інфляція в Україні у 2013–2019 рр.⁶²

(грудень до грудня попереднього року)

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Індекс споживчих цін, %	100,5	124,9	143,3	112,4	113,7	109,8	104,1
Індекс цін виробників, %	101,7	131,7	125,5	135,8	116,6	114,3	92,5

За темпами інфляція поділяється на такі види:

1. Повзуча інфляція – інфляція, що розвивається поступово, коли ціни зростають незначною мірою (не перевищує 10% на рік). Помірна інфляція (2–5% на рік) у розвинутих країнах Заходу не розглядається як негативний фактор. Навпаки, вважається, що вона стимулює розвиток економіки, надає їй необхідного динамізму.

2. Галопуюча інфляція – інфляція, коли ціни зростають швидко – на 10–100% щорічно. На стадії галопуючої інфляції відбувається спад виробництва та скорочення товарообороту, втрачається стимул до інвестицій, стримується процес суспільного нагромадження, поширюється вплив капіталу з виробничої сфери до сфери обігу, тобто йде розбалансування економічної рівноваги.

3. Гіперінфляція – інфляція, коли ціни зростають астрономічно – сягають 100% і більше на рік. Вона означає глибоку економічну і соціальну кризу у країні.

Відповідно до можливостей оцінки інфляцію поділяють на:

– **відкриту** – виникає за рахунок підвищення цін на товари і ресурси;

– **приховану** – є наслідком товарного дефіциту і супроводжується прагненням держави утримувати ціни на тому самому рівні.

⁶²Офіційний сайт Міністерства фінансів України. Режим доступу: <https://index.minfin.com.ua/ua/economy/index/inflation/>

Наслідком прихованої інфляції є утворення товарного дефіциту.

За можливістю прогнозування виділяють:

– **передбачувану інфляцію** – передбачуваний рівень інфляції у прогнозованому періоді;

– **непередбачувану інфляцію** – несподівана зміна цін, що негативно впливає на систему грошового обігу.

Очікування майбутнього підвищення цін змушує виробників відповідно формувати виробничу програму, споживачів – збільшувати закупівлю товарів, поки ціни на них не підвищились, найманих робітників – вимагати підвищення заробітної плати тощо. Внаслідок цього інфляційні очікування стають важливим макроекономічним чинником, що стимулює прискорення інфляції.

За пропорцією зміни цін інфляцію поділяють на:

– **збалансовану інфляцію** – ціни на товари відносно одне одного незмінні;

– **незбалансовану інфляцію** – ціни змінюються відносно одне одного у різних пропорціях.

За причинами виникнення розрізняють:

– **інфляцію попиту** – виникає внаслідок перевищення попиту над пропозицією;

– **інфляцію витрат (пропозиції)** – є результатом збільшення витрат виробництва. Інфляція витрат – це інфляція, що походить від зменшення сукупної пропозиції та спричинена зростанням витрат, обумовленим збільшенням цін на сировину, енергію, підвищенням номінальної зарплати.

17.2. Інфляція попиту та пропозиції та їх моделювання в моделі AD-AS

Інфляція попиту означає порушення балансу між сукупним попитом і сукупною пропозицією з боку попиту. Іншими словами, інфляція попиту – це поява додаткової, надлишкової платоспроможності. З рис. 17.1 видно, що зсув

**Розділ 17. Макроекономічна нестабільність:
інфляція та безробіття**

графіку попиту (AD) праворуч зумовить інфляційне підвищення цін до рівня P_2 ($p_2 > p_1$).

Фактори, що призводять до інфляції попиту, поділяють на монетарні та немонетарні. До монетарних факторів інфляції попиту належать: надлишкова емісія грошей, яка призводить до перевищення попиту над існуючою пропозицією товарів та послуг. Немонетарними чинниками виникнення інфляції попиту є: дефіцит державного бюджету, надмірне розширення державних видатків, насамперед військових та соціальних.

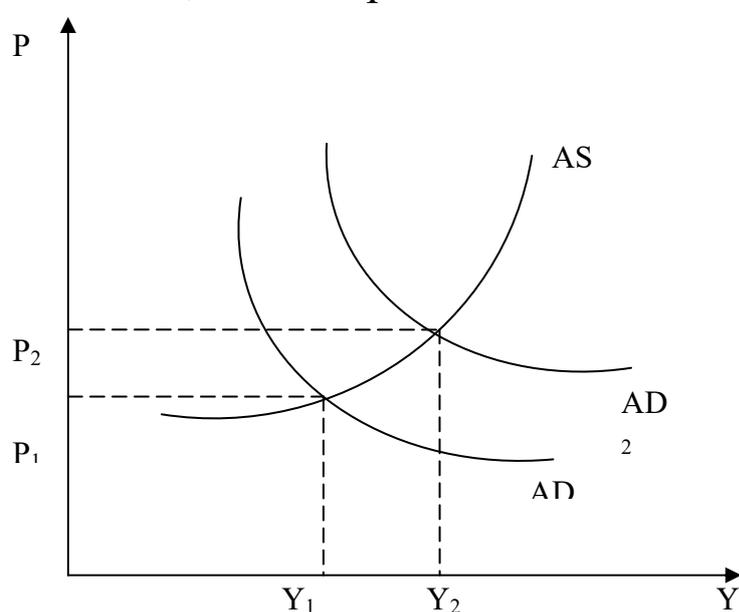

Рис. 17.1. Інфляція попиту

Інфляцію попиту можна проілюструвати на основі моделі AD-AS (зміст цієї моделі див. розд. 12). На горизонтальній частині кривої сукупної пропозиції витрати в економіці, тобто сума споживання, інвестицій, урядових видатків і чистого експорту настільки низькі, що обсяг ВВП, що відповідає сукупному попиту сильно відстає від свого максимального рівня при повній зайнятості. Іншими словами, в цьому випадку існує значне відставання реального обсягу ВВП від потенційного обсягу. Рівень безробіття при цьому досить високий, а більша частина виробничих потужностей підприємств не діє. У разі збільшення сукупного попиту, рівень цін не зміниться, оскільки відповідно зростатиме й обсяг виробництва, тобто інфляція поки що буде відсутня. Це пояснюється

тим, що існує велика кількість незалучених у виробництво трудових і матеріальних ресурсів, які ще можна залучити за існуючих на них цін.

Зі зростанням попиту економіка вступає у другий етап, наближаючись до повної зайнятості і до найбільш повного використання наявних ресурсів. Для проміжного відрізка притаманне повніше використання ресурсів, а тому їх запаси поступово скорочуються і вони стають дорожчими. Починається зростання цін, тобто інфляція.

Подальше зростання сукупного попиту підштовхує сукупну пропозицію до потенційно можливого обсягу виробництва. На вертикальному відрізку ВВП досягає свого максимуму, і тому подальше збільшення сукупного попиту зумовлює інфляцію, яку називають «чистою». Сукупний попит, що перевищує виробничі можливості економіки, зумовлює загальне підвищення цін у країні. Утворюється інфляційний розрив між попитом і пропозицією, що робить неминучим зростання цін. Але бувають випадки, коли інфляція супроводжується спадом в економіці, така інфляція отримала назву стагфляції (поєднання стагнації в економіці, тобто спаду, та інфляції).

Слід зазначити, що покриття дефіциту державного бюджету за рахунок кредитно-грошової емісії є одним з найважливіших чинників інфляції попиту, оскільки зростання пропозиції грошей збільшує сукупний попит на товари та послуги, який, своєю чергою, підвищує рівень цін.

Розглянемо інфляцію витрат (пропозиції).

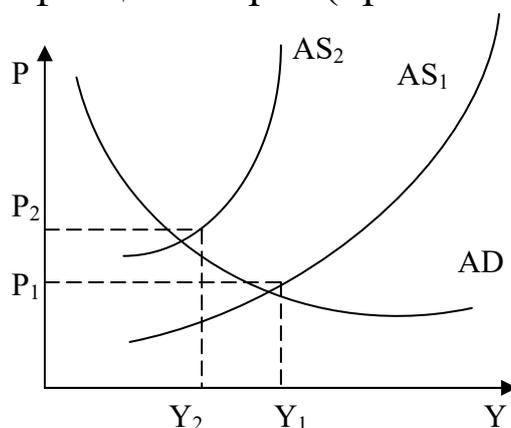

Рис. 17.2. Інфляція витрат (пропозиції)

Як видно з рис 17.2 зменшення пропозиції з AS_1 до AS_2 призводить до підвищення цін до рівня p_2 ($p_2 > p_1$), тобто інфляції.

Інфляція витрат, або інфляція пропозиції, спостерігається в тому випадку, коли збільшуються витрати на одиницю продукції, тобто середні витрати заданого обсягу виробництва. Збільшення витрат на одиницю продукції в економіці скорочує прибутки й обсяг продукції, який може бути запропонований за існуючого рівня цін. Внаслідок цього зменшується сукупна пропозиція товарів та послуг, що, своєю чергою, підвищує рівень цін. Таким чином, витрати, а не попит збільшують ціни. Зростання собівартості, що призводить до інфляції витрат, може відбуватися за різних причин, наприклад, нестачі або подорожчання сировини, матеріалів, палива, праці. Одним із джерел інфляції витрат є різкі порушення («шоки») пропозиції.

Між зростанням заробітної плати та інфляції в економіці є зв'язок, що отримав назву «**інфляційна спіраль**». Вона виникає в результаті поєднання непередбаченої інфляції попиту і інфляції витрат. Механізм інфляційної спіралі такий: якщо центральний банк несподівано збільшує пропозицію грошей, то це веде до зростання сукупного попиту і, отже, породжуючи інфляцію попиту, обумовлює зростання рівня цін. Оскільки ставка заробітної плати залишається незмінною, то реальні доходи знижуються. Це призводить до скорочення сукупної пропозиції, породжуючи інфляцію витрат, в результаті якої рівень цін підвищується ще більше. Реальні доходи знову знижуються. Робітники знову вимагають підвищення номінальної заробітної плати. Її зростання вони зазвичай спочатку сприймають як підвищення реальної заробітної плати і збільшують споживчі витрати, провокуючи інфляцію попиту, яка поєднується з інфляцією витрат через підвищення номінальної заробітної плати.

Це обумовлює ще більше підвищення рівня цін. Падіння реальних доходів знову приводить до вимог про підвищення заробітної плати, і все повторюється знову. Рух йде по

спіралі, кожен виток якої відповідає більш високому рівню цін, тобто більш високого рівня інфляції. Тому даний процес одержав назву інфляційної спіралі, або спіралі «заробітна плата – ціни».

17.3. Соціально-економічні наслідки інфляції

Інфляція є однією з економічних хвороб ХХ ст. Її симптоми зафіксовані в господарствах різних економічних систем. Особливо великих темпів інфляція досягла в Німеччині після Першої світової війни, коли напередодні зими 1923 р. грошова маса в обігу досягла величезної цифри – 49 квінтильйонів марок, а грошова одиниця знецінилася в трильйон разів.

В економіці України інфляція виникла ще в період існування СРСР в 70–80-х рр. ХХ ст. і була пов'язана з різким падінням ефективності суспільного виробництва. Однак вона мала прихований характер і проявлялася в товарному дефіциті та великій різниці в цінах: низьких на кінцеву продукцію і високих на всі види сировини.

В Україні відкритий вибух інфляції відбувся в січні 1992 р., коли були «відпущені» всі ціни. З цього моменту інфляційний процес став швидко розвиватися.

З рис. 17.3 видно, що в 1992–1993 рр. інфляція в Україні досягла гіпервисокого рівня (2100,0 та 10256,00% відповідно), що є найбільш вражаючою особливістю інфляційного процесу в нашій державі. Такої високої інфляції не зазнала жодна з країн за мирних умов. У Білорусі найвища інфляція в цей період була в 1994 р. – 2321%, що в 4,4 разу нижче, ніж в Україні в 1993 р. Серед країн далекого зарубіжжя сучасними «чемпіонами» з інфляції вважаються Аргентина, Заїр, Перу, Венесуела та ін. Проте жодна з них поки що не перевищила «рекорду» України 1993 р. Аргентина найвищу інфляцію мала в 1989 р. – 3389,6%, Перу в 1990 р. – 7481,6%, Заїр у 1992 р. – 3860%.

Розділ 17. Макроекономічна нестабільність: інфляція та безробіття

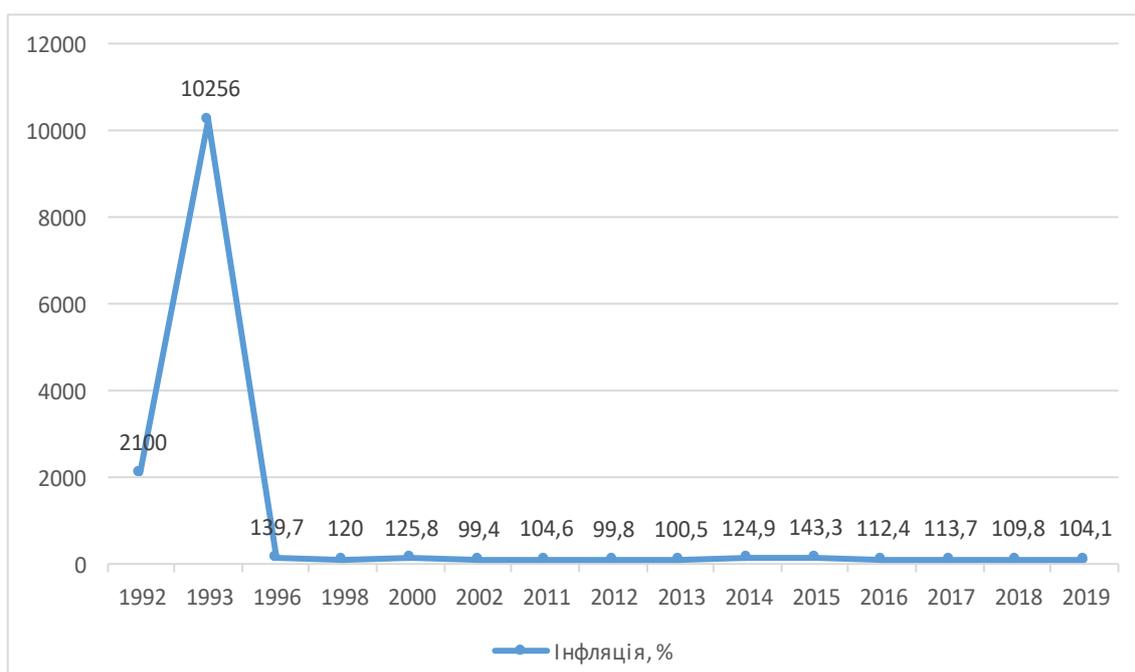

Рис. 17.3. Інфляційний процес в Україні у 1992–2019 рр.⁶³

У складних кризових умовах 2014–2015 рр. економіку України також охопили інфляційні процеси. За даними Міністерства фінансів України інфляція за 2015 р. склала 43,3%. Безпосереднім «драйвером» інфляційного зростання стала девальвація національної валюти. Якщо для імпортованих товарів девальвація мала прямий вплив на ціноутворення, то для більшості вітчизняних товарів підвищення цін стало результатом зростання імпортової складової собівартості товарів: пально-мастильних матеріалів та енергоносіїв, насінневого матеріалу, добрив, комплектуючих і т. д.

Інфляційні процеси в Україні не можна вважати такими, що створюють нездоланні перепони для стрімкого економічного зростання: приплив іноземної валюти внаслідок зростання експорту гарантує відносну курсову стабільність гривні; зростання доходів населення стимулює споживчий попит. Зважена монетарна політика дозволить утримувати курсову стабільність за рахунок припливу іноземної валюти та не провокуватиме додаткові інфляційні ризики.

⁶³Офіційний сайт Міністерства фінансів України. Режим доступу: <https://index.minfin.com.ua/ua/economy/index/inflation/>

Інфляція має негативні наслідки для всієї економіки. Основним з них є падіння рівня життя населення. Відбувається також погіршення очікувань щодо макроекономічної ситуації в майбутньому, що приводить, зокрема, до зниження ділової активності.

Інфляція по-різному впливає на перерозподіл доходів залежно від того, чи є вона **передбачуваною, чи непередбачуваною**. У разі передбачуваної інфляції отримувач доходу може вжити заходи, щоб попередити або зменшити негативні наслідки інфляції, які можуть позначитися на його реальному доході.

Непередбачувана інфляція особливо шкодить людям, які отримують фіксовані доходи. Тобто вона перерозподіляє доходи, зменшуючи їх в одержувачів фіксованих доходів і збільшуючи їх в інших груп населення. Інфляція також погіршує становище землевласників, які отримують фіксовану плату за землю, бо з часом вони отримуватимуть гроші, які мають меншу вартість.

Люди, що живуть на нефіксовані доходи, можуть виграти від інфляції. Доходи таких сімей можуть випереджати рівень цін, або вартість життя, внаслідок чого їхній дохід зросте. Робітники, зайняті у галузях промисловості, що розвиваються і представлені сильними профспілками, можуть домогтися, щоб їхня зарплата зростала пропорційно до рівня інфляції або й випереджала його.

Інфляція особливо негативно позначається на власниках заощаджень. Зі зростанням цін реальна вартість, або купівельна спроможність заощаджень, відкладених на «чорний день», зменшиться, люди ніби сплачують податок зі своїх статків, який й отримав назву **«інфляційний податок»**.

Інфляційний податок обчислюється за формулою:

$$IT = \pi \cdot \frac{M}{P}, \quad (17.5)$$

де IT – інфляційний податок;

π – темп приросту інфляції за рік;

$\frac{M}{P}$ – рівень реальних грошових залишків.

**Розділ 17. Макроекономічна нестабільність:
інфляція та безробіття**

Емітент грошей – центральний банк держави, є отримувачем сеньйоражу (SE). **Сеньйораж** визначається купівельною спроможністю грошей, випущених в обіг за певний період:

$$SE = \left(\frac{M_n - M_{n-1}}{M_n} \right) \left(\frac{M_n}{P_n} \right) = \frac{M_n - M_{n-1}}{P_n}, \quad (17.6)$$

де M_n – пропозиція грошей в n-му році;

M_{n-1} – пропозиція грошей в (n-1)-му році;

P_n – рівень цін в n-му році.

Величину надходжень від інфляційного податку при різних рівнях інфляції показує крива Лаффера (рис.17.4).

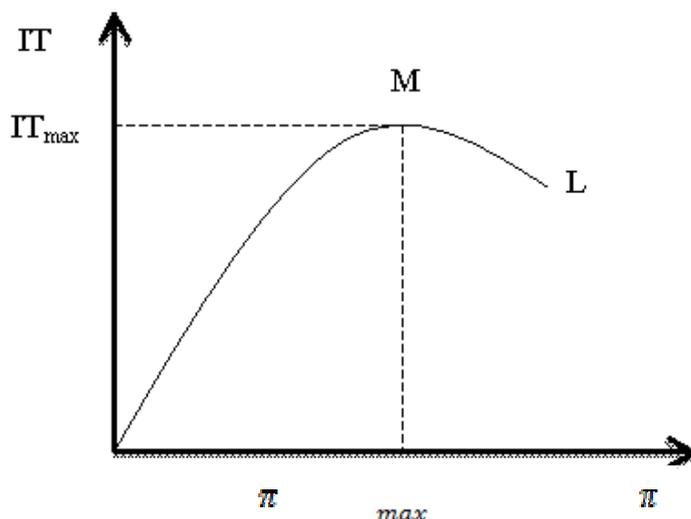

Рис. 17.4. Інфляція та крива Лаффера

π – рівень інфляції;

ІТ – інфляційний податок.

Зі зростанням інфляції база оподаткування (у цьому випадку – це попит на реальні грошові залишки) зменшується. Максимальний інфляційний податок ІТ досягається на рівні π_{max} . Подальше зростання інфляції призводить до скорочення надходжень, тому що високий рівень інфляції не компенсує скорочення рівня реальних грошових залишків, які і обкладаються податком (відрізок ML на графіку).

Отже, інфляційний податок дорівнює втраті капіталу власниками коштів. Ця втрата відбувається при збільшенні пропо-

зиції грошей. Як відомо, емісія грошей фінансує максимальний рівень бюджетного дефіциту. Отже, фінансування дефіциту (IT_{max}) бюджету уряд здійснює за рахунок прискорення інфляції. Тривале фінансування дефіциту бюджету призводить до гіперінфляції.

Інфляція також перерозподіляє доходи між дебіторами і кредиторами. Зокрема, непередбачувана інфляція приносить вигоду дебіторам (отримувачам позики) за рахунок кредиторів (позикодавців). Ті уряди, які нагромадили впродовж десятиріч величезну державну внутрішню заборгованість, також отримують велику вигоду від інфляції.

Таким чином, інфляція доволіно «оподатковує» тих, хто отримує фіксовані грошові доходи, і «субсидує» тих, чії грошові доходи змінюються. Непередбачена інфляція шкодить власникам заощаджень і приносить вигоду одержувачам позик за рахунок кредиторів.

Отже, основними соціально-економічними наслідками інфляції є:

1) зниження реальних доходів населення (якщо темпи зростання номінальних доходів населення нижчі за темпи інфляції); це стосується насамперед осіб, які отримують фіксовані доходи – працівники бюджетних установ, пенсіонери та інші особи, які живуть за рахунок соціального забезпечення;

2) знецінення фінансових активів: під впливом інфляції зменшується реальна вартість фінансових активів з фіксованою номінальною вартістю (ощадні рахунки, облігації тощо);

3) порушення відносин між позикодавцями і позичальниками; від інфляції виграють позичальники коштів (дебітори), а програють позикодавці (кредитори), тому що в умовах інфляції позичальник отримує гроші за однією купівельною спроможністю, а повертає за нижчою;

4) зниження мотивації до інвестування; інвестиційні кошти вкладаються на тривалий період, у межах якого інфляція може суттєво зрости;

5) перерозподіл доходів між приватним сектором і державою.

**Розділ 17. Макроекономічна нестабільність:
інфляція та безробіття**

З наслідками інфляції пов'язаний ефект (принцип) **Фішера**, який полягає у тому, що:

$$r = i - \pi, \quad (17.7)$$

де r – реальна процентна ставка;
 i – номінальна процентна ставка;
 π – очікуваний темп інфляції.

Підтримання інфляції на низькому рівні є одним з головних завдань макроекономічної політики держави. Але це завдання входить у суперечність з іншим завданням – зниженням безробіття.

Взаємозв'язок динаміки інфляції та безробіття відображає крива Філіпса⁶⁴. До кінця 60-х років ХХ ст. макроекономісти спиралися на ранній варіант кривої Філіпса, яка відображала обернену залежність між номінальною заробітною платою і фактичним безробіттям (рис. 17.5). Пізніше номінальну заробітну плату було замінено на інфляцію, а фактичне безробіття – на циклічне безробіття.

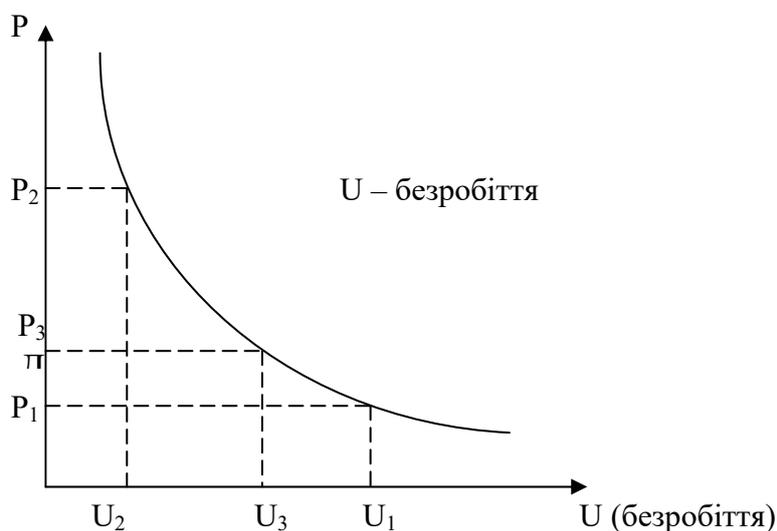

Рис. 17.5. Крива Філіпса

⁶⁴ Філіпс Вільям (1914–1975) – новозеландський економіст.

У сучасному варіанті кривої Філіпса інфляція знаходиться в оберненій залежності від циклічного безробіття з поправкою на очікувану інфляцію та інфляцію витрат.

Спираючись на криву Філіпса, уряд може в короткостроковому періоді робити вибір між інфляцією й безробіттям, впливаючи на циклічне безробіття. Ціною зменшення інфляції є зростання безробіття. У довгостроковому періоді можливість компромісного вибору між інфляцією і безробіттям зникає. Цінові очікування тут пристосовуються до динаміки фактичних цін, а рівень номінальної заробітної плати – до очікуваного рівня цін.

17.4. Антиінфляційна політика держави та її роль у стабілізації економіки

Антиінфляційна політика – комплекс заходів державного регулювання економіки, спрямованих на боротьбу з інфляцією.

Різні теорії інфляції рекомендують різні моделі її стримування. Після другої світової війни до кінця 70-х рр. ХХ ст., по суті, в усіх провідних капіталістичних країнах світу провадили політику боротьби з інфляцією, засновану на кейнсіанській макроекономічній теорії.

Кейнсіанська антиінфляційна політика полягає у стабілізації сукупного попиту, але досвід довів, що цього замало для приборкання інфляції. Також застосовувалася політика доходів, що припускала контроль над цінами і заробітною платою шляхом повного їх заморожування, або встановлення меж їх зростання. Неможливість подолати інфляцію на основі кейнсіанських антиінфляційних моделей призвело наприкінці 70-х років ХХ ст. до різкого падіння авторитету кейнсіанства у теоретичному і практичному аспектах.

Монетаристська антиінфляційна політика має кілька напрямів: політика шокової терапії (активна політика) – базується на зниженні темпів зростання грошової маси.

Негативний наслідок цього напряму полягає у зниженні добробуту населення; політика поступових змін (адаптивна політика) – проявляється у пристосуванні до умов інфляції, пом'якшенні її негативних наслідків шляхом поступового зниження темпів зростання грошової маси. Адаптивні заходи пристосування до інфляції включають:

– домовленість з профспілками про обмежене підвищення заробітної плати та прийняття законів, які регулюють її зростання;

– індексація доходів – перерахування доходів населення з метою їх збільшення (заробітної плати, соціальних виплат тощо) відповідно до рівня зростання цін.

Щоб перекрити канали, які породжують інфляцію, монетаристи пропонують: контролювати зростання грошового обігу; проводити жорстку монетарну політику, застосовуючи правило рівномірного приросту грошової маси (монетарне таргетування); проводити стабільну фіскальну політику; забезпечуючи бюджетну рівновагу; використовувати у деяких випадках метод «шокової терапії».

Вибір варіанта антиінфляційної політики залежить від темпів інфляції та пріоритетів макроекономічної політики держави в цілому. Однак більш ефективними є активні заходи антиінфляційної політики, які спрямовані на ліквідацію причин інфляції. Це – політика дезінфляції, яка включає такі заходи, як: ліквідація дефіциту бюджету, скорочення фінансування соціальних програм, проведення рестрикційної грошово-кредитної політики, антиінфляційне фіскальне регулювання. Побічним негативним ефектом реалізації політики дезінфляції є скорочення обсягів ВВП та безробіття.

Отже, головним принципом боротьби з інфляцією є усунення джерел її походження. Повністю усунути інфляцію неможливо, оскільки існують об'єктивні причини її виникнення. Тому антиінфляційна політика полягає у зниженні темпів інфляції.

17.5. Сутність, суб'єкти та механізм функціонування ринку праці

Ринок праці – це ринок найманої праці, де роботодавець і найманий працівник виступають як юридично рівноправні особи. Саме в цьому полягає унікальність ринку праці, його відмінність від інших ринків. У налагодженні ефективних економічних відносин на ринку праці значна роль належить державі.

Головними дійовими особами (суб'єктами) ринку праці є роботодавці та наймані працівники. Принципова різниця між ними полягає у ставленні до засобів виробництва. Власниками засобів виробництва є роботодавці, а особи, які не володіють засобами виробництва, але мають здібності до праці, – це наймані працівники. Вони пропонують свою робочу силу за певну плату, а роботодавці пред'являють попит на неї та оплачують її. Отже, на ринку праці, як і на інших ринках, мають місце пропозиція, попит та ціна у вигляді заробітної плати.

Ринок праці – ринок, на якому в результаті взаємодії попиту та пропозиції встановлюється ціна на трудові послуги у вигляді заробітної плати. Пропозиція робочої сили визначається сукупністю різних чинників: рівнем заробітної плати, освіти, соціального захисту, податковою системою тощо. Попит на робочу силу визначається потребою підприємців мати необхідну кількість та якість найманої робочої сили для випуску продукції та технічного оснащення виробництва.

У структурі ринку праці виділяють три сфери:

- 1) потенційну, тобто ту, в якій формується сама праця;
- 2) циркулюючу, тобто сферу купівлі-продажу робочої сили;
- 3) внутрішньофірмову, в якій боротьба за робочі місця ведеться на підприємствах між зайнятими працівниками.

Отже, ринок праці охоплює всю робочу силу (зайнятих і безробітних) і визначається як сукупність економічних

відносин, що формуються в суспільстві для узгодження попиту і пропозиції на робочу силу.

Суб'єктами ринку праці виступають наймані працівники та роботодавці, а об'єктом – умови найму на роботу, що визначаються попитом і пропозицією на ринку праці.

Місткість ринку праці переважно визначається попитом на робочу силу, який, своєю чергою, прямо залежить від загальної економічної кон'юнктури та фази економічного циклу у країні. Коли економіка перебуває в стані економічного піднесення, попит на робочу силу зростає. Отже, ринок праці розширюється. Якщо економіка у стані кризи або депресії, попит на робочу силу зменшується, а ринок праці звужується. Розширення чи звуження ринку праці впливає на чисельність та співвідношення між його складовими – зайнятими та безробітними.

Співвідношення між попитом і пропозицією на ринку праці проявляється в ринковій ціні робочої сили і залежить від кон'юнктури ринку⁶⁵.

На рис. 17.6 представлена графічна модель рівноважного ринку праці.

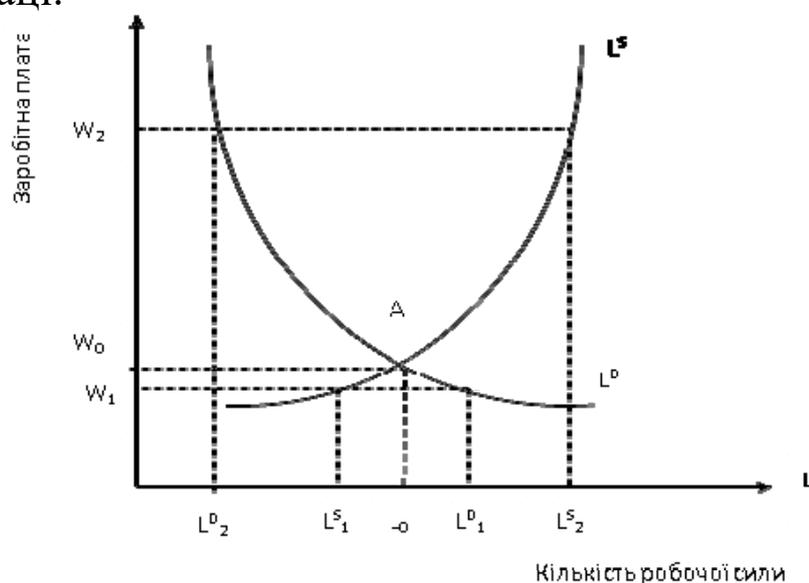

Рис. 17.6. Модель рівноважного ринку праці

⁶⁵ Про ефективну зайнятість в умовах інноваційного ринку праці пише І.О. Штундер (Штундер І.О. Ефективна зайнятість: реалії та інноваційні перспективи. Київ: КРОК, 2016. 392 с.)

Попит на працю (L^D), як і на будь-який товар, знижується зі збільшенням його ціни, пропозиція (L^S) – навпаки – зменшується.

Рівноважна заробітна плата W_0 забезпечує рівновагу між попитом та пропозицією робочої сили в кількості L_0 . Координата точки А на графіку визначається точкою перетину кривих L^S та L^D . Якщо внаслідок якихось зовнішніх причин рівень заробітної плати знизиться до рівня W_1 , виникне дефіцит робочої сили, оскільки попит на робочу силу L^D_1 перевищить пропозицію L^S_1 . У ситуації, коли рівень заробітної плати W_2 перевищить рівноважний, попит на робочу силу знизиться з L^D_1 до L^D_2 , а пропозиція, навпаки, зросте з L^S_1 до L^S_2 . Внаслідок цього виникне безробіття.

Зростання пропозиції робочої сили при незмінному попиті на неї спричиняє зниження заробітної плати. Збільшення попиту на робочу силу при незмінній її пропозиції спричиняє зростання заробітної плати.

Проблеми функціонування ринку праці пояснюються економістами по-різному. З точки зору класичної теорії, безробіття – це специфічне економічне явище, яке виникає в результаті підвищення заробітної плати. В умовах, коли заробітна плата досягає досить високого рівня, тобто перевищує рівень, за якого всі ті, хто шукає роботу, її знаходять, виникає надлишок пропозиції на ринку праці і як наслідок – безробіття.

Класична теорія виходить з того, що проблеми безробіття або дефіциту робочої сили розв'язуються через механізм ринкового саморегулювання. Втручання держави в цей процес вважається нераціональним і навіть шкідливим.

Безробіття, за цією теорією, є наслідком постійних прагнень самих найманих працівників до підвищення своєї заробітної плати. Рівновага на ринку праці в цьому випадку досягається тільки через ринковий механізм. Тобто надлишок пропозиції має «тиснути» на ціну робочої сили донизу таким самим чином, як і в моделях рівноваги сукупного попиту та

сукупної пропозиції. Практично це означає, що безробіття може знижувати рівень заробітної плати, а це, своєю чергою, підвищить рівень зайнятості (див. рис. 17.6).

Отже, класики стверджують, що в умовах безробіття заробітна плата повинна зменшуватися. Але економічна практика свідчить: номінальна заробітна плата, як правило, не знижується в період спаду виробництва. Цьому протистоять наймані працівники та створені ними з метою захисту власних інтересів профспілкові організації. Роботодавці теж зацікавлені у стабільній заробітній платі, бо це дає їм змогу краще планувати роботу та підтримувати безконфліктні стосунки з працівниками. Все це стримує заробітну плату та перешкоджає її коливанням угору чи вниз залежно від ситуації на ринку праці. Але згідно з класичною теорією стабільна заробітна плата породжує безробіття.

В економіці може виникати ситуація, коли попит на робочу силу знижується до рівня, нижче від якого зменшення заробітної плати не дає змоги підвищити зайнятість. У цьому випадку виникає так зване «добровільне» безробіття. Наймані працівники не погоджуються зі зниженням заробітної плати, надаючи перевагу безробіттю.

Класична теорія не вважає безробіття серйозною економічною проблемою. Однак економічна практика визначає необґрунтованість такої позиції. Недооцінка цього явища згодом стала більш очевидною. Дедалі важче було стверджувати, що безробіття – це тимчасова проблема, що наймані працівники вибирають його добровільно.

Основні положення кейнсіанської теорії суттєво відрізняються від класичної. Головний висновок цієї теорії полягає в тому, що в ринковій економіці не існує такого механізму, який гарантував би повну зайнятість населення. Стверджується, що економіка може бути збалансованою (щодо досягнення рівноваги між сукупним попитом і сукупною пропозицією) навіть при значному рівні безробіття та відчутних темпах інфляції.

Для досягнення рівноваги на ринку праці та повної зайнятості працездатного населення згідно з підходами кейнсіанців потрібне систематичне втручання держави в економічні процеси. Воно повинне здійснюватись із допомогою експансіоністської фіскальної політики переважно через стимулювання сукупного попиту. Збільшуючи державні витрати або зменшуючи податки, можна підвищити сукупний попит. Це приведе до зростання виробництва та попиту на робочу силу, що, своєю чергою, позитивно вплине на стан ринку праці та зниження рівня безробіття.

Слід зазначити, що кейнсіанська інтерпретація досягнення рівноваги на ринку праці характерна лише для короткострокового періоду. Як свідчать дослідження та економічна практика, в довгостроковому періоді різні варіанти втручання держави в економіку та ринок праці ведуть до інфляції. Цього висновку дійшли у 70-ті роки ХХ ст., коли стала очевидною неефективність регулювання економіки та ринку праці за Кейнсом. Кейнсіанську теорію було піддано критиці з боку монетаристів.

Монетаристи, спираючись на класичну теорію, відстоюють можливість досягнення макроекономічної стабільності та довгострокової рівноваги тільки за умов повністю вільних конкурентних ринків з гнучкими цінами та заробітною платою. Держава, на їх думку, не повинна втручатися в ринок праці, якщо безробіття не перевищує природного рівня. В іншому випадку розвивається стагфляція, тобто одночасне зростання безробіття та інфляції.

Згідно з монетаристською теорією безробіття та вільні робочі місця виникають постійно й потребують певного часу для встановлення між ними рівноваги. Отже, якщо безробіття та зайнятість населення залежать лише від цієї відповідності на ринку праці, то ні зниження заробітної плати, ні стимулювання сукупного попиту не допоможуть. Передусім потрібно створити більш динамічний та гнучкий ринок праці. Це обумовлює необхідність проведення стимулюючої гнучкої

політики зайнятості, яка повинна об'єднати безробітного з вакантним робочим місцем. Цьому мають сприяти також створення на всій території країни системи так званих банків робочих місць, оснащених комп'ютерною технікою, а також заходи, спрямовані на створення більш гнучкої структури заробітної плати.

Для нормального функціонування ринку праці в Україні має бути реалізований комплекс правових, економічних та соціальних передумов, які впливали б і на попит, і на пропозицію робочої сили та формували ринкове середовище. Серед цих передумов найважливішими є такі:

- 1) єдність правових умов функціонування ринку праці на основі вільно обраної зайнятості та конкурентності;
- 2) наявність єдиного економічного простору і забезпечення вільного переміщення в ньому громадян;
- 3) відсутність обмежень на заробітну плату, що забезпечує працівникові відтворення його здатності до праці, можливість утримання родини;
- 4) організація по всій території країни ефективної системи функціонування бірж праці (центрів зайнятості);
- 5) створення широкомасштабної системи професійної орієнтації, навчання та перепідготовки кадрів;
- 6) наявність у територіальних органів виконавчої влади фінансових і матеріальних коштів, достатніх для ефективної роботи, системи працевлаштування, профорієнтації та перепідготовки кадрів.

17.6. Рівень зайнятості та рівень безробіття

Зайнятість – система відносин між людьми з приводу забезпечення робочими місцями і участі в господарській діяльності. Безробіття – це соціально-економічне явище, при якому частина економічно активного населення не може знайти собі роботу.

У табл. 17.2 відображена кількість економічно активного й економічно неактивного населення України.

Таблиця 17.2

**Населення України за економічною активністю
у 2000–2018 рр. (у віці 15–70 років; тис.)⁶⁶**

	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2018
Економічно активне населення	22830,8	22280,8	22051,6	18097,9	17955,1	17854,4	17939,5
працездатного віку	21150,7	20481,7	20220,7	17396,0	17303,6	17193,2	17296,2
старше працездатного віку	1680,1	1799,1	1830,9	701,9	651,5	661,2	643,3
Зайняті	20175,0	20680,0	20266,0	16443,2	16276,9	16156,4	16360,9
працездатного віку	18520,7	18886,5	18436,5	15742,0	15626,1	15495,9	15718,6
старше працездатного віку	1654,3	1793,5	1829,5	701,2	650,8	660,5	642,3
Безробітні	2655,8	1600,8	1785,6	1654,7	1678,2	1698,0	1578,6
працездатного віку	2630,0	1595,2	1784,2	1654,0	1677,5	1697,3	1577,6
старше працездатного віку	25,8	5,6	1,4	0,7	0,7	0,7	1,0
Економічно неактивне населення	13318,4	13559,7	12575,5	10925,5	10934,1	10945,0	10724,8
працездатного віку	7562,4	8410,3	7878,0	6920,6	7039,3	6845,8	6486,4
старше працездатного віку	5756,0	5149,4	4697,5	4004,9	3894,8	4099,2	4238,4

Масштаби безробіття визначаються його абсолютною чисельністю, а **рівень безробіття** – часткою безробітних у кількості економічно активного населення або сукупної робочої сили. У міжнародній практиці рівень безробіття (U) визначається як відношення загальної чисельності безробітних (U) до чисельності економічно активного населення (P_c):

$$U' = \frac{U}{P_c} \cdot 100\% . \quad (17.8)$$

Робоча сила – це ті особи, що працюють та бажають працювати. Вони або зайняті, або безробітні та шукають роботу, і тому їх включають до складу робочої сили. Норма

⁶⁶ Джерело: Статистичний щорічник України за 2018 рік. Київ: Август Трейд, 2019. С. 352

**Розділ 17. Макроекономічна нестабільність:
інфляція та безробіття**

(рівень) безробіття – це відсоток робочої сили, що безробітна; іншими словами, норма безробіття – це відношення безробітних до робочої сили.

У табл. 17.3 відображено рівень безробіття в Україні за статтю та місцем проживання, за віковими групами.

Таблиця 17.3

**Рівень безробіття населення (за методологією МОП⁶⁷)
за статтю та місцем проживання, за віковими групами
у 2018 р.⁶⁸**

(% до кількості економічно
активного населення відповідної вікової групи)

	Усього у віці 15–70 років	За віковими групами						
		15–24	25–29	30–34	35–39	40–49	50–59	60–70
Усе населення	8,8	17,9	9,8	8,9	9,5	7,7	7,4	0,2
жінки	7,4	19,3	6,4	7,6	8,1	6,2	6,8	0,2
чоловіки	10,0	16,9	12,2	9,9	10,7	9,2	8,1	0,1
міська місцевість	8,6	1	9,0	10,2	8,5	9,5	7,4	7,0
сільська місцевість	9,2	16,5	8,9	9,9	9,4	8,4	8,2	–

Рівень безробіття по країнах світу наведено у табл. 17.4.

Таблиця 17.4

Рівень безробіття по країнах світу у 2000–2018 рр.⁶⁹

(% до економічно активного населення, у середньому за рік)

	2000	2005	2010	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Болгарія	16,4	10,1	10,3	13,0	11,4	9,2	7,6	6,2	5,2
Італія	10,0	7,7	8,4	12,1	12,7	11,9	11,7	11,2	10,6
Казахстан	12,8	8,1	5,8	5,2	5,0	5,0	5,0	4,9	...
Латвія	14,3	10,0	19,5	11,9	10,8	9,9	9,6	8,7	7,4
Німеччина	7,9	11,2	7,0	5,2	5,0	4,6	4,1	3,8	3,4
Польща	16,1	17,9	9,7	10,3	9,0	7,5	6,2	4,9	3,9
США	4,0	5,1	9,6	7,4	6,2	5,3	4,9	4,4	3,9

⁶⁷ МОП – Міжнародна організація праці – спеціалізоване агентство ООН, що сприяє міжнародному співробітництву для поліпшення умов праці.

⁶⁸ Статистичний щорічник України за 2018 рік. Київ: Август Трейд, 2019. С. 352.

⁶⁹ Там само. С. 352.

Повна зайнятість – стан ринку праці, коли використовуються всі ресурси праці, за винятком фрикційного і структурного безробіття. Повна зайнятість не означає 100%-ї зайнятості працездатного населення, завжди є перехідний залишок безробіття – природне безробіття. Поєднання фрикційного і структурного безробіття утворює **природний рівень безробіття** (або рівень безробіття при повній зайнятості), відповідний потенційному ВВП.

Потенційний обсяг виробництва – це такий реальний обсяг ВВП, який економіка виробляє при повній зайнятості ресурсів.

Повний, або природний рівень безробіття виникає за умови збалансованості ринку робочої сили, тобто коли кількість тих, хто шукає роботу, дорівнює кількості робочих місць. Природний рівень безробіття до певної міри є позитивним явищем, оскільки безробітним потрібен час, щоб знайти відповідні вакантні місця, щоб набути нову кваліфікацію або переїхати в інше місце, коли це потрібно для отримання роботи.

17.7. Безробіття: причини, види, наслідки. Закон Оукена

Основними причинами виникнення безробіття є:

- 1) добровільне звільнення з метою пошуку більш сприятливого варіанта трудової діяльності;
- 2) спад виробництва на підприємствах;
- 3) зниження попиту на ряд професій та ін.

Безробіття породжується й відрізняється неоднаковою тривалістю й соціально-економічними наслідками. Залежно від цих критеріїв розрізняють: фрикційне, сезонне, структурне, циклічне та інституціональне безробіття.

Фрикційне безробіття виникає, коли частина працюючих добровільно змінює місце роботи або шукає нову роботу

після звільнення. Такий вид безробіття вважається немимичним і, навіть, у деяких випадках, бажаним, оскільки ініціатива звільнення виходить від самого працівника. Крім того, значна кількість людей знаходить більш ефективне застосування своїх професійних здібностей та знань, вирішуються питання підвищення рівня оплати праці, продуктивності, а отже, й більшої ефективності для суспільства за рахунок більш раціонального розподілу ресурсів праці.

Фрикційне безробіття є тимчасовим і, як правило, не перевищує одного-двох місяців. В економічно розвинутих країнах такий вид безробіття перебуває на рівні 3–6% від числа економічно активного населення.

Сезонне безробіття виникає у зв'язку з сезонним характером деяких робіт. До них належать: сільськогосподарські роботи, переробка овочів і фруктів, сплав лісу, окремі види рибальства й полювання, будівництво й видобуток корисних копалин та ін. Сезонно працюють не тільки люди, а й підприємства, окремі галузі економіки. Відмінною рисою сезонного безробіття є її порівняно легка прогнозованість. За ступенем добровільності таке безробіття близьке до фрикційного.

Ще одним видом економічно виправданого безробіття є **структурне безробіття**. Такий вид безробіття зумовлений зміною структури виробництва. В основі цього процесу – науково-технічний прогрес, поява нових матеріалів і технологій. Поява нових технологій, нових видів товарів і послуг неминує призводити до необхідності перебудови виробництва, появи нових і відмирання деяких старих професій, перепідготовки персоналу. Структурна зміна виробництва призводить до звільнення працівників, які за своєю спеціальністю й кваліфікацією не відповідають новим вимогам виробництва. Структурне безробіття – це в основному безробіття серед представників застарілих професій. Воно виникає не тільки внаслідок професійної невідповідності попиту та пропозиції на ринку праці, а й через їх територіальну невідповідність.

Різновидом структурного безробіття є технологічне, коли в результаті науково-технічного прогресу, появи нової високоефективної техніки різко зростає продуктивність праці, у результаті чого частина працівників стає надлишковою. Водночас, поява виробництв, заснованих на використанні нової техніки й технології, приводить до зростання потреби в персоналі й знижує тиск на ринок праці.

Виокремлюють також інституціональне безробіття, зумовлене недосконалістю деяких правових норм, що регулюють матеріальну підтримку безробітних, податкової системи й ін. Так, надмірні матеріальні виплати безробітним можуть послабити в них стимули до пошуку роботи й створити можливість жити за рахунок допомоги по безробіттю. Високий податковий тягар також стримує стимули до пошуку роботи або до відкриття власного бізнесу.

Сукупність фрикційного й структурного безробіття є **природним рівнем безробіття**. Основи аналізу такого рівня безробіття заклав американський економіст М. Фрідмен (Чиказька школа). Він вважав природним рівнем величину непереборного безробіття, що супроводжує довгострокову рівновагу попиту та пропозиції на ринку праці.

Найбільш руйнівних наслідків зазнає циклічне безробіття, що виникає у зв'язку з нерівномірністю розвитку економіки, циклічними економічними спадами, кризами. За таких умов багато підприємств зменшують або припиняють діяльність, стають банкрутами, чисельність персоналу скорочується, відбувається масове звільнення працівників, ринок праці переповнюється людьми, які шукають роботу.

Циклічне безробіття можна характеризувати як безробіття недостатнього попиту на працю, що породжується рецесією (кризою) в економіці. Це найважча форма безробіття з найбільш руйнівними для людей соціально-економічними наслідками. За характером прояву розрізняють відкрите, у тому числі, зареєстроване, і приховане безробіття.

Відкрите безробіття не вимагає особливих коментарів: люди публічно заявляють про своє бажання працювати й активно займаються пошуком роботи. До зареєстрованого безробіття належить та частина громадян, яка офіційно зареєстрована в органах зайнятості населення.

Приховане безробіття характеризує стан людей, які працюють за наймом, але: а) не задоволені роботою й підшукують інше місце основної або додаткової роботи; б) мають більшу ймовірність втратити роботу через претензії роботодавця, незадоволеного якістю праці або іншими обставинами, і тому шукають іншу роботу; в) зайняті неповний робочий день або перебувають в адміністративній відпустці без відповідної оплати, шукають і готові перейти на іншу роботу.

За тривалістю безробіття поділяється на короткочасне, помірне, тривале й застійне.

Короткочасне безробіття, тривалістю один-два місяця, характерне для фрикційного різновиду. Помірне триває до 12 місяців. Тривале – від 12 до 18 місяців. Застійне – понад 18 місяців. Характеристики тривалості безробіття, звичайно, умовні. Для однієї людини безробіття протягом двох-трьох місяців є надмірно тривалим, для іншої, яка мала певні заощадження, і більш тривале безробіття може бути не досить обтяжливим.

Специфічним видом безробіття є молодіжне безробіття. У молодих людей, як правило, відсутній виробничий досвід за досить високих вимог до рівня оплати своєї праці. Підприємства, як правило, бажають мати досвідчених працівників, тому серед безробітних частка молоді є досить високою.

Одним із негативних наслідків безробіття є недовиробництво, коли зростає обсяг продукції, яка не вироблена працездатними громадянами, що перебувають у стані незайнятості. Наслідком цього є зниження темпів економічного зростання, відставання обсягів виробництва ВВП. Американський економіст А. Оукен (1928–1980) обґрунтував і визначив кількісний взаємозв'язок між рівнем безробіття й обсягом ВВП,

відповідно до якого перевищення рівня безробіття над її фактичним, природним рівнем на 1,0% призводить до відставання виробництва обсягу ВВП від його потенційного рівня на 2,5%. Це увійшло в економічну теорію як закон Оукена.

У формалізованому вигляді закон А. Оукена можна представити так:

$$\frac{Y_{\text{пр}} - Y_{\text{факт}}}{Y_{\text{пр}}} = \beta (U'_{\text{факт}} - U'_{\text{пр}}), \quad (17.9)$$

де $Y_{\text{факт}}$ – фактичний обсяг ВВП;

$Y_{\text{пр}}$ – природний (потенційний) ВВП;

$U'_{\text{факт}}$ – фактичний рівень безробіття;

$U'_{\text{пр}}$ – природний рівень безробіття;

β – коефіцієнт А. Оукена, емпіричний коефіцієнт чутливості ВВП до динаміки циклічного безробіття ($\beta = 2,5\%$, або $\beta = 0,025$).

Якщо фактичний рівень безробіття вищий за природний на 1%, то фактичний обсяг виробництва буде нижчий за потенційний на $\beta\%$ (2,5%). Коефіцієнт β встановлюється емпіричним шляхом і на практиці є різним у різних країнах. Нерідко його значення коливається в інтервалі від 2,0 до 3,0%, що свідчить про значні втрати ВВП, зумовлені циклічним безробіттям.

Тривале й застійне безробіття впливають на суспільні цінності та життєві інтереси громадян, підривають фізичне й моральне здоров'я суспільства: втрачаються кваліфікація й практичні навички, виникає психологічна депресія, зростає соціальна напруженість, жорстокість і злочинність, розпадаються родини, зростає кількість нервових, психічних і серцево-судинних захворювань, випадків суїциду й інших негативних явищ.

17.8. Державне регулювання зайнятості

Державне регулювання зайнятості здійснюється з допомогою **державної політики зайнятості** – діяльності держави, спрямованої на регулювання ринку праці для досягнення оптимального в конкретних соціально-економічних умовах рівня зайнятості, більш повної відповідності робочої сили та структури робочих місць, пом'якшення наслідків безробіття.

Основними складовими механізму державного регулювання зайнятості населення є вплив держави на рівень і динаміку національного виробництва, а також регулювання наслідків функціонування економіки, пов'язаних з виникненням безробіття, створенням додаткових умов для працевлаштування безробітних.

Тому пріоритетними заходами держави щодо регулювання зайнятості населення мають бути такі: забезпечення ефективної зайнятості; координація заходів, що застосовуються у сфері регулювання зайнятості; створення рівних умов для громадян щодо реалізації їхнього права на працю; соціальне партнерство через узгодження інтересів держави, профспілок та підприємств; регулювання міграційних потоків.⁷⁰ Сукупність зазначених заходів закладає основу для формування державних програм зайнятості населення та механізму регулювання цієї сфери.

Важливе місце в системі державного регулювання зайнятості в Україні займає Державна служба зайнятості. Вона складається з Державного центру зайнятості, обласних центрів зайнятості, міських центрів зайнятості, районних центрів зайнятості, міжрайонних центрів зайнятості. До складу державної

⁷⁰ Цікаві дослідження трудової міграції в Україні провела професор К.М. Ніколаєць (Внутрішня трудова міграція в Україні у 2014–2016 рр. // Вісник КНТЕУ. 2017. № 3. С. 19–29; Соціально-економічні ефекти державного регулювання працевлаштування внутрішньо переміщених осіб в Україні у 2014–2016 рр. // Економіка та держава. 2017. № 7. С. 9–13; Трудовий потенціал внутрішньо переміщених осіб в Україні // Вісник КНТЕУ. 2017. № 4 (114). С. 11–18).

служби зайнятості входять також центри профорієнтації, навчальні заклади професійної підготовки незайнятого населення.

Основні завдання Державної служби зайнятості України: облік громадян, які потребують працевлаштування, та надання їм допомоги в пошуку роботи; аналіз стану ринку праці, прогноз попиту та пропозиції на робочу силу, підготовка програм зайнятості та організація їх виконання; проведення профорієнтації населення, насамперед молоді та незайнятих громадян; організація професійної підготовки й перепідготовки працівників, які звільняються, а також інших категорій незайнятого населення; забезпечення населення достовірною та оперативною інформацією про можливість працевлаштування на основі обліку вільних робочих місць та вакантних посад; надання допомоги підприємствам та установам у підборі необхідної робочої сили, забезпечення їх інформацією щодо стану ринку праці; забезпечення (в межах своєї компетенції) соціального захисту незайнятого населення; здійснення контролю за виконанням законодавства про зайнятість.

Розглянемо основні засоби державного регулювання зайнятості:

1) працевлаштування незайнятого населення та надання допомоги в професійній підготовці та перепідготовці. Тут велика роль в Україні відводиться центрам зайнятості. Центри зайнятості – це державні установи, які виступають посередником між найманими працівниками і підприємцями при укладенні договору про працевлаштування. Основними функціями центру зайнятості є: посередництво в пошуках роботи; надання інформації про вільні робочі місця; навчання та перекваліфікація робочої сили; професійна орієнтація молоді; реєстрація та облік безробітних;

2) соціальний захист людей, які постраждали від безробіття. Йдеться про виплату допомоги по безробіттю;

3) створення гнучких форм зайнятості, тобто сприятливих умов, здатних підвищити рівень зайнятості населення. До них належать: встановлення для працездатного населення прийнятних форм та режимів праці; сприяння підприємствам у маневруванні кількістю та якістю робочої сили, у розв'язанні проблем, пов'язаних із використанням праці жінок, людей похилого віку, іммігрантів тощо. Гнучкі форми зайнятості включають: використання різноманітних нестандартних режимів як повного, так і неповного робочого часу; використання у процесі виробництва нестандартних робочих місць та організації праці (надомна праця, працівники на виклик тощо); упровадження нестандартних організаційних форм зайнятості (тимчасові робітники) тощо. Одним із заходів підтримки безробітних є сприяння самозайнятості та надання допомоги (в тому числі фінансової) щодо започаткування безробітними власної справи⁷¹;

4) правове забезпечення відносин праці. Закон України «Про зайнятість населення» визначає правові, економічні та організаційні засади зайнятості населення нашої держави, а також соціальні гарантії з боку держави щодо реалізації громадянами права на працю⁷².

Здійснення державного регулювання зайнятості є якісним індикатором ефективності державної соціально-економічної політики. Рівень державного регулювання зайнятості населення безпосередньо визначається станом економіки, в якому нині знаходиться Україна. Серед проблем на ринку праці складною залишається структура зайнятості та її ефективність, що безпосередньо пов'язано з ситуацією у різних секторах економіки, нелегальною трудовою міграцією та тіньовою зайнятістю.

⁷¹ Штундер І.О. Природа стійкості соціальної сфери в умовах шоків впливів. Мукачівський державний університет. Економіка і суспільство. Електронне наукове фахове видання. Вип. № 11. 2017. С. 11–16.

⁷² Закон України «Про зайнятість населення». Редакція 20.01.2018. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5067-17>

Тінізація зайнятості є вагомою перешкодою соціально-економічного розвитку України, оскільки це явище деформує розвиток ринку праці та призводить до збільшення офіційного безробіття. Відповідно актуалізується потреба в удосконаленні засобів державної політики в період економічної кризи, спрямованої на стимулювання зайнятості та на зменшення тіньової ринку праці в Україні.

Важливим завданням органів державного управління є формування державної політики зайнятості, сутність якої виявляється тоді, коли вона набуває характеру ефективних управлінських дій, здатних розв'язувати нагальні проблеми суспільства і держави. Саме політика зайнятості надає визначеності системі пріоритетів державного регулювання ринку праці⁷³.

В умовах пандемії коронавірусу COVID-19 безробіття охопило, насамперед, сферу послуг, туризм, сектори реального виробництва. У США у квітні 2020 р. 4,4% населення країни були офіційними безробітними. Це – найсуттєвіше місячне зростання кількості безробітних в США за останні 45 років. У США було подано близько 36 млн заяв на допомогу від безробіття. 57 млн робочих місць увійшли в категорію «нестабільних», тобто таких, які пов'язані з постійним скороченням, тимчасовими відпустками чи зменшенням годин праці і заробітної плати.

Після послаблень карантинних вимог бізнес вимушений буде переглянути умови безпеки праці співробітників і формат їх роботи. Це – зокрема, переобладнання загальних офісних приміщень, постачання засобів індивідуального захисту в офіс. Пандемія прискорює структурні зрушення в попиті на працю. Це – насамперед, використання цифрових каналів, безконтактних методів оплати, перехід на дистанційну роботу.

⁷³ Штундер І.О. Інституційні обмеження ефективної зайнятості в економіці України. Вісник КНТЕУ. 2015. № 1(99). С. 158.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте сутність та методи вимірювання інфляції.
2. Назвіть основні критерії класифікації інфляції.
3. Які основні макроекономічні причини інфляції?
4. Зобразіть на графіку інфляцію попиту та інфляцію витрат (пропозиції).
5. До яких наслідків для економіки в цілому призводять інфляційні процеси?
6. З якою метою здійснюється антиінфляційна політика?
7. Порівняйте ефективність різних методів подолання інфляції.
8. Назвіть характерні риси інфляційних процесів в економіці України (у 1992–2019 рр.).
9. Як пояснюють механізм функціонування ринку праці представники неокласичної та кейнсіанської теорії?
10. За якими показниками можна оцінювати стан ринку праці?
11. Назвіть основні причини безробіття.
12. Яка частина населення належить до економічно активної?
13. Що таке природний рівень безробіття? Чим він пояснюється?
14. Поясніть, чому безробіття є соціально-економічною проблемою?
15. Якими заходами державної політики можна зменшити рівень безробіття?

Визначте та обґрунтуйте, чи правильними є такі твердження

1. Основним чинником, який обумовлює інфляцію попиту є емісійне фінансування бюджетного дефіциту.
2. Основним чинником, який обумовлює інфляцію витрат є підвищення цін на ресурси.
3. Крива Філіпса у короткостроковому періоді відображає обернену залежність між безробіттям та інфляцією.

4. Інфляцію пропозиції можна проілюструвати зміщенням кривої сукупної пропозиції ліворуч.
5. Інфляцію попиту можна проілюструвати зміщенням кривої сукупної пропозиції праворуч.
6. Відновлення рівноваги на ринку праці за неокласичною теорією відбувається за умови зростання номінальної заробітної плати.
7. Фактичний рівень безробіття відрізняється від рівня природного на величину циклічного безробіття.
8. До економічно активного населення належать зайняте населення та безробітні.
9. Недостатній сукупний попит призводить до зростання рівня фрикційного безробіття.
10. Крива Філіпса у короткостроковому періоді відображає пряму залежність між безробіттям та інфляцією.
11. Повна зайнятість забезпечується в умовах відсутності безробіття.
12. Циклічне безробіття породжується кон'юнктурними коливаннями економіки і виникає в період піднесення.
13. Якщо працівник втратив роботу у зв'язку зі скороченням обсягу виробництва, то виникає природне безробіття.

Розділ 18

ЦИКЛІЧНІ КОЛИВАННЯ ТА ЕКОНОМІЧНЕ ЗРОСТАННЯ

- 18.1. Економічні цикли.
- 18.2. Теоретичні пояснення причин циклічних коливань.
- 18.3. Особливості глобальної фінансово-економічної кризи 2008–2009 років.
- 18.4. Сутність економічного зростання.
- 18.5. Моделювання економічного зростання.

18.1. Економічні цикли

Циклічність є однією з основних закономірностей розвитку економіки. Будь-яка економічна система розвивається циклічно, проходить у своєму русі певні фази й етапи. Періоди процвітання змінюються кризою та спадом обсягів виробництва. Економіка ніколи не знаходиться у стані спокою. Економічна активність суспільства об'єктивно схильна до циклічних змін. Економічне зростання змінюється рецесією і падінням доходів, зростанням безробіття, інфляційними або дефляційними процесами.

Циклічність необхідно розглядати як загальну форму руху економіки. Поза циклічністю неможливо зрозуміти багатогранної і багатофакторної природи економічної динаміки. Циклічний розвиток є характерним як для макроекономічного (національного виробництва), так і для мікроекономічного рівня (фірма, підприємство). Не може бути постійно сталої, висхідної траєкторії економічного розвитку.

Цикл і коливання економіки визначаються дією цілого комплексу багатоманітних і різноспрямованих чинників. При розвитку економічної системи в бік піднесення фактори, що його обумовлюють, нагромаджуються і посилюють один одного. Проте потім ці чинники поступово слабшають, поки в

певний момент не замінюються факторами, що діють у протилежному напрямі.

Найпростішим прикладом циклічності економічного розвитку є сезонний характер сільськогосподарського виробництва, циклічні коливання якого зумовлені природними факторами (наприклад, зимовий і літній періоди). Те саме, але меншою мірою, характерне для транспорту і будівництва.

Циклічний характер розвитку всього суспільного виробництва визначається вже не природними, а різноманітними суспільними чинниками: інвестиційними, технологічними, інноваційними, фінансовими, монетарними, соціальними, політичними (внутрішніми і зовнішніми) і т.д.

Отже, особливістю розвитку економіки є його циклічний характер. Явища періодичного порушення та відновлення рівноваги відбуваються в певній логічній послідовності та з певною періодичністю. Економічне зростання не буває безперервним, оскільки періоди економічного піднесення (збільшення обсягів виробництва) чергуються з періодами економічного спаду (зменшення обсягів виробництва). У період економічного спаду зростає безробіття, зменшуються доходи. У період економічного піднесення все відбувається в протилежному напрямі.

Економічний (діловий) цикл – періодично повторювані протягом певного часу підйоми й спади в економіці. Економічні цикли проявляються через коливання ділової активності навколо зростаючого тренду. Економічний цикл – це рух економічної системи від початку однієї кризи до початку іншої. В основі виділення циклу знаходиться, таким чином, така його фаза, як криза. Критерієм виділення окремих фаз економічного циклу є кількісна зміна обсягів національного виробництва: зниження обсягів виробництва характеризує кризові явища, збільшення – процеси розширення (економічного зростання).

Економічні цикли істотно відрізняються між собою, проте, незважаючи на ці відмінності, всі вони мають однакову структуру і, як правило, складаються із чотирьох фаз:

- 1) криза (спад, рецесія),
- 2) депресія (стагнація),
- 3) пожвавлення,
- 4) піднесення.

Отже, у процесі циклічних коливань економіка послідовно проходить вищеназвані типові фази: кризу, депресію, пожвавлення, піднесення, а потім знову кризу.

Кризою (спадом) називають період скорочення обсягів виробництва й зниження ділової активності. Внаслідок падіння кон'юнктури криза звичайно характеризується зростанням безробіття. Криза – це різке порушення існуючої рівноваги внаслідок диспропорцій, що зростають. Криза є ключовою фазою економічного циклу, оскільки вона порушує економічне зростання. Всі наступні фази відновлюють його.

Найглибшою і найбільш руйнівною у ХХ ст. була економічна криза 1929–1933 рр., яка увійшла в історію під назвою Велика депресія. Вона розпочалась у США, потім поширилася на весь капіталістичний світ. Початок Великої депресії пов'язується з панікою 29 жовтня 1929 р. на Нью-Йоркській фондовій біржі. Біржовому краху «чорного вівторка» передувала надмірний спекулятивний бум на американському ринку цінних паперів, що стало основою промислової кризи.

Депресія має місце, якщо криза в економіці набуває глибокого і тривалого характеру. Це є «нижча точка» виробництва й зайнятості.

Пожвавлення – це економічне зростання, коли обсяг виробництва досягає передкризового рівня.

Піднесення – це така фаза циклу, коли обсяг виробництва перевищує передкризовий рівень.

Типовий економічний (діловий) цикл можна зобразити графічно (рис. 18.1), якщо на вертикальній осі позначити обсяги виробництва, а на горизонтальній – час:

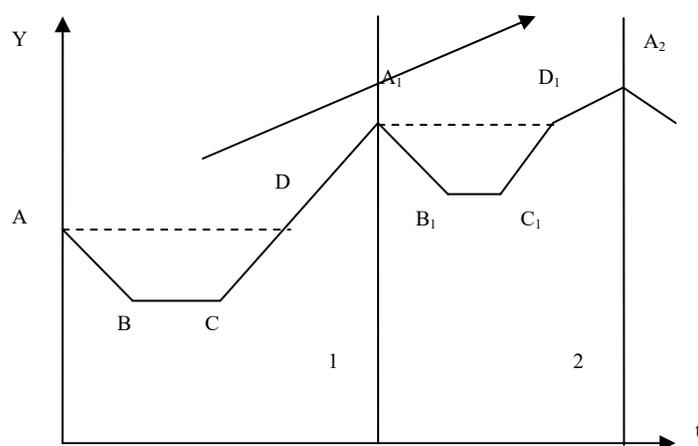

Рис. 18.1. Фази типового економічного (ділового) циклу

ABCD A_1 – перший економічний цикл;

AB – фаза кризи;

BC – фаза депресії;

CD – фаза пожвавлення ($D=A$);

DA $_1$ – фаза піднесення ($A_1 > A$);

A $_1$ B $_1$ C $_1$ D $_1$ A $_2$ – другий економічний цикл;

A $_1$ B $_1$ – фаза кризи;

B $_1$ C $_1$ – фаза депресії;

C $_1$ D $_1$ – фаза пожвавлення ($D_1=A_1$);

D $_1$ A $_2$ – фаза піднесення ($A_2 > A_1 > A$).

Економічний цикл можна охарактеризувати трьома параметрами:

- 1) тривалість циклу (AA $_1$, A $_1$ A $_2$);
- 2) амплітуда коливань (CA $_1$, C $_1$ A $_2$);
- 3) частота циклу (співвідношення між тривалістю окремих фаз циклу – AB:BC:CD:DA $_1$, A $_1$ B $_1$:B $_1$ C $_1$:C $_1$ D $_1$:D $_1$ A $_2$).

В економічному циклі досить чітко виявляється така закономірність: чим вищі темпи економічного піднесення, тим глибшим є наступний спад виробництва. Високі темпи економічного зростання створюють атмосферу надмірного «перегріву» економіки, що має об'єктивну загрозу наступного спаду виробництва і кризи.

В економічній теорії прийнято розрізняти такі макроекономічні показники (змінні):

– **проциклічні:** показники, значення яких у період зростання збільшується, а в період спаду знижуються – ВВП, обсяг промислового виробництва, завантаженість виробничих потужностей;

– **антициклічні:** показники, значення яких не пов'язані із піднесенням і спадом в економіці – обсяг експорту та імпорту;

– **ациклічні:** показники, значення яких під час спаду збільшуються, а в період зростання знижуються – рівень безробіття, обсяг виробничих запасів.

Залежно від тривалості економічні цикли прийнято ділити на: короткі, середні та довгі.

Короткі цикли мають назву циклів Дж. Китчина (1861–1932) – тривалість становить 3–5 років, а причини виникнення пов'язані зі збуреннями на фінансових ринках.

Короткі цикли, як правило, пояснюються наявністю лага між здійсненням інвестицій та їх реальною віддачею. Лаг (від англ. lag – запізнення, відставання) – відрізок часу, що розділяє виникнення (або зміну величин) двох взаємопов'язаних економічних явищ.

Середні цикли (до них належать цикли К. Жугляра (1819–1905) – їх тривалість коливається в межах 8–12 років; ці цикли пов'язують зі структурними зрушеннями в економіці та оновленням основного капіталу.

Матеріальною основою економічного циклу, а отже і періодичності економічних криз (як це показав К. Маркс у другому томі «Капіталу»), є відтворення основного капіталу, його масове оновлення у терміни, які визначаються часом його обороту. Внаслідок технологічних особливостей заміна активної частини основного капіталу не збігається в часі для різних видів економічної діяльності.

Довгі цикли отримали назву цикли М. Кондратьєва – їх тривалість становить 45–60 років, а головною рушійною

силою є кардинальні зміни в технологічній базі як національної, так і світової економіки.

Видатний вклад у дослідження довгих циклів вніс М. Кондратьєв (1892–1938). Його ім'я увійшло у світову економічну науку у зв'язку з дослідженням так званих «великих циклів кон'юнктури». Ідея М. Кондратьєва про «довгі хвилі» стала надійним орієнтиром теорії макроекономічного прогнозування. Довгі цикли дають змогу виділити довгострокові тенденції соціально економічного розвитку.

Довгі цикли поєднуються з короткими і середніми, доповнюючи одні одних.

Щодо детерміністичних та стохастичних циклів, то детерміністичні цикли повторюються зі стійкою регулярністю і для них характерні однакові властивості, стохастичні цикли мають випадковий характер, пов'язані із реакцією економіки на нерегулярні збурення та імпульси.

18.2. Теоретичні пояснення причин циклічних коливань

Довгий час економічна теорія по суті заперечувала об'єктивний характер циклічності економіки. Панувала точка зору про ефективність вільної конкуренції, яка нібито забезпечує природну рівновагу в економічній системі. Реалізація принципу саморегулювання економіки дає можливість переборювати випадкові (на думку багатьох економістів) кризи, якщо тільки держава своїми невмілими діями не буде заважати вільному економічному розвитку.

Найбільш відомою є теорія французького економіста Ж.-Б. Сея (1767–1832), в основу якої покладена ідея про гармонійне функціонування стихійно-саморегулюючого механізму ринкової економіки. Ж.-Б. Сей обґрунтував закон, який виражається формулою: «Пропозиція сама породжує для себе попит». При цьому стверджувалося, що нібито ринкові сили автоматично врівноважують попит і пропозицію, а всі доходи

обов'язково витрачаються на придбання товарів (послуг). Виходячи з цього, Ж.-Б. Сей робив висновок, що загального надвиробництва не може бути взагалі. Можливе лише часткове надвиробництво, бо структура пропозиції не завжди збігається зі структурою попиту.

Велику дослідницьку роботу в галузі теорії економічного циклу проводив видатний український економіст М. Туган-Барановський (1865–1919). Він вважав причиною економічних криз те, що метою виробництва є не людина з її потребами, а процеси нагромадження капіталу, розширення виробництва, збільшення прибутку. М. Туган-Барановський особливо відзначав роль позикового капіталу в розгортанні криз: обмеженість банківських ресурсів є однією з основних причин економічної кризи. Цікавою була його постановка питання про існування довгострокових флуктуацій (по суті, довгострокових циклів) у праці «Промислові кризи в сучасній Англії, їх причини та вплив на народне життя» (1894 р.).

У теорії циклічних коливань Й. Шумпетера (1883–1950) основну роль відіграють інновації та підприємництва, які забезпечують довгостроковий потенціал для зростання. Інноваційні цикли Шумпетера не мають чітких часових меж. Інвестори при цьому завжди аналізують стан циклічності, здійснюючи кращі вкладення капіталу на фазі спаду (рецесії), коли найкращі активи продаються за мінімальною ціною.

У макроекономічній науці не існує єдиної теорії економічних циклів. Наявні теорії можна об'єднати за двома напрямками: частина з них пояснює циклічні коливання в економіці зовнішніми чинниками, інша – внутрішніми. Перші теорії вбачають причини циклічних коливань в імпульсах, які породжуються за межами економічної системи: великі науково-технічні нововведення, політичні збурення, демографічні вибухи тощо. Прихильники теорій, які пояснюють циклічні коливання внутрішніми для економіки чинниками, вказують на нестабільність інвестицій, коливання в продуктивності праці, нераціональну фіскальну й монетарну політику тощо.

З середини 30-х років ХХ ст. на перше місце вийшло кейнсіанське пояснення економічного циклу. Основна праця Дж.-М. Кейнса «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей» була написана 1936 р., тобто невдовзі після закінчення Великої депресії 1929–1933 рр.

Дж.-М. Кейнс довів, що циклічні коливання, і особливо регулярність їх чергування в часі та тривалість, пов'язані зі змінами граничної ефективності капіталу. Під граничною ефективністю капіталу кейнсіанська теорія розуміє співвідношення між очікуваним доходом, що приноситься додатковою одиницею даного виду капітального майна, і ціною виробництва цієї одиниці. Таким чином, Дж.-М. Кейнс дійшов висновку, що в економіці відсутній постійно діючий механізм ринкового саморегулювання. Стихійні сили ринку не здатні вивести національну економіку з фази кризи, тому необхідне державне регулювання, державна антициклічна політика.

Кейнсіанство розглядало стимулювання сукупного попиту як вирішальний напрям державного регулювання економіки. У цьому зв'язку основними інструментами антициклічного регулювання пропонувалося збільшення державних видатків, включаючи й дефіцитне бюджетне фінансування. При бюджетному дефіцитному фінансуванні певна частина видатків державного бюджету покривається на основі збільшення державного боргу – випуску і продажу державних цінних паперів. У результаті виникає джерело додаткового попиту з боку держави на товари і послуги, а отже й стимул для розширення їх виробництва.

Протилежних кейнсіанським поглядів дотримується монетаристська концепція (насамперед, так звана чиказька школа М. Фрідмена). Монетаризм виходив з того, що циклічні коливання у національному виробництві спричинені розривом між грошовим попитом і пропозицією. Монетаристи вбачали головну причину економічних криз у надмірній грошовій емісії.

Отже, монетаризм виводив причини економічного циклу зі зміни кількості грошей в обігу. У праці М. Фрідмена

«Грошова історія Сполучених Штатів. 1867–1960 рр.» («A monetary history of the United States. 1867–1960»). Princeton. 1963) економічні кризи у США трактуються як наслідок попереднього скорочення кількості грошей в обігу через помилкову політику банків і казначейства. Наприклад, причини Великої депресії М. Фрідмен вбачав у недалекоглядній політиці Федеральної резервної системи США.

Монетаристська теорія ключову роль у системі антикризових дій відводить грошовій сфері. На перший план при цьому висувається стабільність грошового обігу у поєднанні із загальною підтримкою в економіці конкурентно-ринкового клімату. Це повинно забезпечувати здоровий розвиток національної економіки.

Монетаризм є реакцією неокласичної концепції на негативні наслідки державного регулювання економіки розвинутих капіталістичних країн у 50–70-х рр. ХХ ст. З моменту свого виникнення монетаристська теорія знаходилася у різкій опозиції до кейнсіанського вчення. Спроби кейнсіанців через регулярні широкомасштабні фіскальні операції держави щодо стимулювання сукупного попиту впливати на хід економічного циклу не сприяли значним успіхам, але разом з тим спричинили розлад грошової системи та посилили темпи інфляції.

У 70-х рр. ХХ ст. економічна криза набула якісно нового змісту – для економіки розвинутих країн характерним стає стан стагфляції.

Стагфляція = стагнація (спад виробництва) + інфляція (підвищення цін).

Стагфляція була незвичним економічним явищем, адже за типовою економічною кризою спад виробництва поєднувався зі зниженням цін, що відповідало теоретичним постулатам традиційної політичної економії. Пояснити поєднання спаду обсягу виробництва і зростання цін та виробити ефективні заходи економічної політики, спрямовані проти стагфляції, зуміла монетаристська економічна теорія.

У цей період у світовій економічній науці виникла теоретична ідея, що для розв'язання антициклічних завдань слід стимулювати не сукупний попит, як вважали кейнсіанці, а сукупну пропозицію. У США виникла теорія «економіки пропозиції» – найвідоміший представник цієї теорії А. Лаффер (1940 р.н.).

Вирішальним напрямом фіскальної політики, на думку представників теорії «економіки пропозиції», є податкове стимулювання приватного підприємництва і зростання заощаджень населення «також через податки». Хоча внаслідок зниження податків можливе зменшення дохідної частини державного бюджету, проте включення в дію більш ефективної системи стимулювання дасть змогу забезпечити зростання обсягів виробництва і прибутку товаровиробників, а отже й обсягів податкових надходжень, що буде компенсовувати втрати бюджету.

Ф. Кюдланд (1943 р.н.) та Е. Прескот (1940 р.н.) – лауреати Нобелівської премії з економіки 2004 р. («за внесок в динамічну макроекономіку, узгодженість у часі економічної політики та ділових циклів») обґрунтували концепцію реальних економічних циклів як відповідей економіки на екзогенні зміни реальних економічних показників, внаслідок чого рівень сукупного випуску максимізує очікувану корисність.

У теорії рівноважного циклічного процесу лауреата Нобелівської премії 1995 р. Р. Лукаса (1937 р.н.) циклічні коливання розглядаються як рівноважний процес, що спричинений випадковими впливами.

Незважаючи на відсутність єдиного наукового підходу щодо причин економічного циклу безперечним є те, що в кінцевому підсумку циклічні коливання спричиняються непропорційними змінами в сукупному попиті або сукупній пропозиції.

На основі теорії циклічних коливань формується державна політика антициклічного регулювання. Її мета полягає в тому, щоб, з одного боку, не допустити надмірного «перегрівання» національної економіки, а з іншого –

послабити вплив і скоротити тривалість кризових процесів і явищ. Антициклічна політика і державне регулювання здатні змінювати дію економічного циклу.

Сьогодні уряди розвинутих країн світу використовують широкий арсенал антикризових заходів: активну фінансову, податкову і цінову політику, програми розширення ємності національного ринку, подолання інфляції і безробіття тощо. Держава всіляко підтримує інвестиційну й інноваційну діяльність у сфері виробництва, щоб швидше забезпечити його модернізацію і технологічну реконструкцію. Одночасно з лінією на локалізацію кризових явищ проводиться політика адресної соціальної допомоги найбільш уразливим верствам населення.

Антициклічна політика – це діяльність держави, спрямована на обмеження циклічних коливань в економіці. Йдеться про вплив держави на зменшення висоти хвилі та амплітуди коливань циклічного розвитку економіки. Свій початок ідеї антициклічного регулювання беруть з кейнсіанської теорії. Основними інструментами антициклічного регулювання є:

– фіскальне регулювання, що дозволяє через стягування податків і фінансування бюджетних видатків здійснювати вплив на рівень ділової активності;

– монетарне регулювання, що припускає вплив на стан національної економіки, рівень ділової активності за допомогою державного контролю над грошовим обігом.

Держава залежно від того, на якій стадії циклу знаходиться національна економіка, може застосовувати або політику рестрикції, або політику експансії.

Політика рестрикції (стримування) – заходи держави, спрямовані на обмеження сукупного попиту. Ці заходи застосовуються тоді, коли економіка перебуває у стадії піднесення. У цей час в економіці накопичується інфляційний потенціал, а виробники прагнуть розширити обсяги виробництва. Економіка є «перегрітою». Тому потрібні заходи стримування, спрямовані на «охолодження» економіки. У цьому

випадку застосовуються інструменти, пов'язані з підвищенням податків, подорожчанням кредитів, підвищенням норм обов'язкових банківських резервів тощо. Політика рестрикції (стримування) є антиінфляційним засобом, хоча спроможна до загострення проблеми зайнятості.

Політика експансії (стимулювання) – заходи держави, спрямовані на розширення сукупного попиту. Ці заходи застосовуються тоді, коли економіка переживає стан спаду. Стимулюючи витрати, держава намагається активізувати виробництво шляхом зменшення податків, зростання видатків державного бюджету, зниження облікової ставки, зниження норм обов'язкових резервів, зростання заробітної плати і розширення інвестиційних програм. Політика експансії створює передумови для економічного зростання і зменшення безробіття, але разом з тим загрожує підвищенням цін.

Під впливом реалізації державної антициклічної політики відбувається трансформація економічного циклу, він стає атиповим, видозмінюється співвідношенням між фазами циклу, змінюється тривалість окремих фаз циклу та ін.⁷⁴

18.3 Особливості глобальної фінансово-економічної кризи 2008–2009 років

Глобальна економіка вступила у ХХІ ст. на основі затяжного піднесення. Проте вже у 2008 р. розпочалась гостра криза.

Криза проявилась у вересні 2008 р. у США під час банкрутства цілого ряду великих американських фінансових компаній, пов'язаних із іпотечним ринком. Причини, що зумовили цю кризу – «перегрів» іпотечного ринку (іпотечна криза), внаслідок чого посилилась фінансова нестабільність

⁷⁴ Пустовойт О.В. Інституційна природа економічних циклів. Досвід України. Київ: ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України», 2016. 388 с.

провідних інвестиційних банків, страхових фірм та іпотечних банків США та Європи.

Розпочавшись з іпотечної кризи в США, криза швидко розрослась у глобальну кризу, що призвело до падіння різних біржових індексів та значного зниження вартості корпоративних акцій по всьому світу. Фінансова криза швидко поширилася на реальний сектор світової економіки, негативно вплинула на національні економіки по суті всіх країн світу, підприємства інвесторів і домашні господарства. Багато країн, особливо з економікою, що розвивається (в тому числі й Україна) опинилися в гострому кризовому становищі внаслідок все збільшуваного відтоку іноземного капіталу з економіки, падіння цін на експортні сировинні товари та загального зменшення експорту.

До переліку основних факторів кризи 2008–2009 рр. належать:

– неефективне функціонування ринкових інструментів та інститутів саморегулювання (кредитно-дефолтних свопів, аудиторських компаній, рейтингових агентств тощо);

– слабкість корпоративного управління у фінансовому секторі;

– надмірна політика дерегуляції тощо;

– масове поширення операцій сек'юритизації, в першу чергу, на іпотечному ринку;

– відсутність державного контролю за «тіньовим банкінгом» тощо.

Економічна теорія не зуміла передбачити початок кризи 2008–2009 рр. У науці тоді навіть переважала точка зору про можливість багаторічного періоду безкризового розвитку глобальної економіки у XXI ст.

До характерних ознак кризи 2008–2009 рр., що притаманні українській економіці, належать: одні з найбільших у світі масштаби кризи і падіння обсягів ВВП, що було зумовлено неререформованістю національної економіки та неефективною антициклічною політикою уряду.

Рецесія у США тривала фактично від грудня 2007 р. до червня 2009 р. За цей час рівень безробіття у країні зріс із 5,0 до 9,5 і 10,0% у жовтні 2009 р. Реальний ВВП знизився на 4,3% від пікових значень у IV кв. 2007 р., що виявилось його найглибшим падінням у післявоєнний час. Середні ціни на житло знизилися до середини 2009 р. приблизно на 30,0% від максимальних позначок, які спостерігалися у середині 2006 р. Індекс ділової активності Standard & Poor's втратив 57,0% від свого пікового рівня у жовтні 2007 р. Чиста вартість домогосподарств та неприбуткових організацій знизилася від пікового обсягу у 69,0 трлн дол. у 2007 р. до мінімального – 55,0 трлн дол. у 2009 р., тобто на 20,0%⁷⁵.

Провідні країни світу вдалися до масового порятунку свого національного бізнесу. При цьому найбільша фінансова допомога надавалася важливішим у соціально-економічному сенсі компаніям і банкам.

У квітні 2009 р. лідери країн G-20 вирішили додати 1,1 трлн дол. до ресурсів міжнародних фінансових інститутів, у тому числі 750 млрд дол. – для Міжнародного валютного фонду, 250 млрд дол. – для поліпшення глобальної торгівлі, і 100 млрд дол. – для міжнародних банків розвитку⁷⁶.

3 жовтня 2008 р. Конгрес США ухвалив Закон про антикризову економічну стабілізацію (EESA, Emergency Economic Stabilization Act of 2008). Закон передбачив заснування Програми викупу небезпечних активів (TARP, Troubled Asset Relief Program) в обсязі 700 млрд дол. для придбання, управління та продажу активів, якими володіють фінансові інститути та які розглядаються як «небезпечні» або «токсичні»⁷⁷. «Небезпечними активами» було визначено житлові чи комер-

⁷⁵ Rich R. Federal Reserve Bank of New York. The Great Recession. December 2007 – June 2009. https://www.federalreservehistory.org/essays/great_recession_of_200709.

⁷⁶ London Summit–Leaders' Statement, – 2 April 2009 [Електронний ресурс]. Режим доступу до Доповіді: <http://www.londonsummit.gov.uk/resources/en/PDF/final-communicue>

⁷⁷ Bianco K. A Retrospective of the Troubled Asset Relief Program. <https://business.cch.com/bankingFinance/focus/News/TARPwhitepaper.pdf>

ційні іпотечні кредити, а також інші цінні папери, зобов'язання та інструменти, які базувалися на/або належали до іпотечних кредитів.

За оцінками Міністерства фінансів США, загальний обсяг фінансування, наданого за програмою TARP, становив 438,3 млрд дол., з яких 55,9% було спрямовано на підтримку банківських установ, 18,2% – автомобільної промисловості, 15,5% – страхової компанії AIG, 4,4% – кредитного ринку і 6,1% – житлових програм. Понад 60,0% фінансування, наданого в межах програми TARP, було отримано кількома корпораціями, а саме: вісьмома найкрупнішими банками, страховою компанією (AIG) та трьома лідерами виробництва автомобілів (General Motors, Chrysler, Ford). Причому компанії General Motors та Chrysler були фактично націоналізовані. Після цього обидві компанії пройшли процедуру банкрутства, реорганізації та технологічного структурування, що підвищило їх позиції на ринку. General Motors було розділено на дві різні компанії, а Chrysler – продано італійській автомобільній компанії Fiat. Міністерство фінансів США почало продаж своєї частки власності у General Motors у 2010 р., а Chrysler погасив власний борг перед державою у 2011 р.

Програма TARP мала комерційний характер. На початок листопада 2017 р. в її рамках було повернено 376,4 млрд дол. у вигляді платежів за основною сумою боргу. Загальний обсяг повернених коштів становив 442,5 млрд дол.

17 лютого 2009 р. щойно обраний президент США Б. Обама підписав Закон про американське реінвестування та відновлення (ARRA, American Reinvestment and Recovery Act of 2009), який вносив зміни до EESA. Обсяг фінансування програм, передбачених ARRA, становив 787,0 млрд дол. Ці кошти мали додатково виділити до вже чинної програми TARP. Одночасно ліміт державного боргу США було підвищено до 12,104 трлн дол.⁷⁸

⁷⁸ U.S. Government Printing Office. American Recovery and Reinvestment Act of 2009. <https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/PLAW-111publ5/pdf/PLAW-111publ5.pdf>.

Бюджетна підтримка американської економіки в рамках програм TARP і ARRA була б неможливою без антикризової монетарної політики Федеральної резервної системи США.

Антикризові заходи ФРС знайшли своє втілення у Програмі кількісного монетарного пом'якшення на основі суттєвого зниження цільових відсоткових ставок за міжбанківськими кредитами. У грудні 2008 р. був встановлений цільовий інтервал: 0,00–0,25%. На цьому історичному мінімумі (майже нуля) ФРС утримувала цільову ставку за міжбанківськими кредитами овернайт (federal funds) упродовж семи років. Програму кількісного пом'якшення в США було завершено у жовтні 2014 р., коли ФРС здійснила викуп останнього траншу в рамках цільового нарощування свого портфеля цінних паперів.

За час реалізації надзвичайної стабілізаційної політики в США баланс ФРС зріс у 5,1 разу, із 0,87 трлн дол. до 4,49 трлн дол.; монетарна база збільшилася у 4,5 разу, із 0,85 трлн дол. до 3,85 трлн дол.; державний борг США виріс майже удвічі, із 9,23 трлн дол. до – 18,14 трлн дол.; співвідношення державного боргу до ВВП зросло із 62,8 до 102,3%.

В Україні були відсутні необхідні ресурси для фінансової підтримки вітчизняного банківського сектору та реальної економіки. У цих умовах уряд використовував в основному адміністративні заходи. Так, 14 жовтня 2008 р. було заборонено дострокове закриття банківських депозитів як фізичними, так і юридичними особами. Це дало змогу припинити швидке вилучення коштів з вітчизняної банківської системи, що ставило останню у вкрай загрозливу ситуацію.

У посткризовий період стало зрозуміло, що криза 2008–2009 рр. виявилася несподіваною і незрозумілою щодо її причин і наслідків. У цих умовах повернення до умов і правил докризового розвитку глобальної економіки стало неможливим. Світ фактично вступив в період нової економічної нормальності (new normalcy)⁷⁹.

⁷⁹ El-Erian M. Navigatson the New Normal in Industrial Countries. Per Jacobsson Foudation Lecture. 2010. www.imf.org

Нова криза (реcesія) у світі розпочалась у 2020 р. у зв'язку із пандемією COVID-19. Введення карантинних заходів та поширення коронавірусу мало негативний вплив на функціонування глобальної економіки. Внаслідок пандемії світова економіка в цілому та національні економіки країн світу, зокрема і України, зазнали спаду. За прогнозами світового банку всесвітнє господарство скоротиться на 5,2%. У другому кварталі 2020 р. в Україні мало місце падіння реального ВВП на 11,3% порівняно із аналогічним періодом минулого року, у США – на 53,8%, у Великобританії – мінімум на 25%.

18.4. Сутність економічного зростання

Проблема економічного зростання є центральною в макроекономічній теорії, адже саме стабільне економічне зростання є основою процвітання будь-якої країни.

Під економічним зростанням слід розуміти збільшення реального обсягу виробництва товарів і послуг. Узагальнюючим показником економічного зростання є динаміка ВВП. Для кількісного виміру економічного зростання використовуються такі показники:

1) абсолютного приросту ВВП:

$$\Delta Y = Y_n - Y_{n-1}, \quad (18.1)$$

де Y_n – ВВП досліджуваного періоду;

Y_{n-1} – ВВП попереднього періоду;

2) темпів приросту реального обсягу ВВП:

$$t_Y = \frac{Y_n - Y_{n-1}}{Y_{n-1}}, \quad (18.2)$$

де t_Y – темп приросту ВВП.

Позитивна динаміка ВВП, безумовно, є основою підвищення рівня життя народу. Для виміру рівня життя більш придатний показник ВВП на одну особу населення. Підвищення рівня життя можливо лише за умови, якщо темпи зростання реального ВВП вище, ніж темпи зростання кількості населення. Цілями економічного зростання є: підвищення добробуту суспільства; створення умов для всебічного розвитку і соціального захисту людей.

Темпи економічного зростання, звичайно, свідчать про рівень економічного розвитку країни. Темпи економічного зростання в Україні наведено у табл. 18.1.

Таблиця 18.1

Темпи зростання ВВП в Україні у 2000–2018 рр.*

(% до попереднього року)

	2000	2005	2008	2009	2010	2014	2015	2018
Індекс ВВП (у цінах попереднього року)	105,9	103,1	102,3	85,2	104,1	93,4	90,2	103,3

* Джерело: Статистичний щорічник України за 2018 рік. Житомир: БУК-ДРУК, 2019. С. 27.

Економічне зростання може здійснюватися двома шляхами: екстенсивним та інтенсивним. **Екстенсивний тип** зростання відбувається за рахунок збільшення кількісних показників виробничих ресурсів. При цьому техніко-технологічна й організаційна структура виробництва залишається без принципних змін. **Інтенсивний тип** економічного зростання має місце в тому випадку, коли розширення масштабів виробництва є результатом якісних змін у капіталі, праці й організації виробництва, ефективного використання виробничих ресурсів. На практиці зазначені типи економічного зростання мають місце у певних пропорціях одночасно.

Порівняти темпи економічного зростання по країнах світу можна на основі табл. 18.2.

Таблиця 18.2

**Темп приросту (зниження) ВВП по країнах світу
(за паритетом купівельної спроможності 2010 р., %
до попереднього року)**

	2000	2005	2008	2009	2010	2015	2018
Білорусь	...	9,4	10,2	0,2	7,8	-3,8	3,0
Болгарія	4,8	7,1	6,2	-5,5	1,3	3,5	3,1
Італія	3,7	1,0	-1,3	-5,2	1,7	0,9	0,9
Казахстан	9,8	9,7	3,3	1,2	7,3	1,2	...
Німеччина	3,0	0,7	1,0	-4,7	4,1	1,7	1,4
Польща	4,6	3,5	5,1	1,6	3,6	3,8	5,1
Велика Британія	3,5	3,1	-0,1	-4,9	1,7	2,3	1,4
США	4,1	3,5	0,0	-2,6	2,6	2,9	...
Франція	3,9	1,7	-0,1	-2,7	1,9	1,1	1,5
Чехія	4,3	6,5	2,5	-4,1	2,3	5,3	3,0
Україна	5,9	3,1	2,3	-14,8	4,1	-9,8	3,3

**Джерело: Статистичний щорічник України за 2018 рік. Житомир: БУК-ДРУК, 2019. С. 466–467 (темпи приросту за 2008–2009 рр. подано за ПКС 2005 р.).*

Графічно економічне зростання можна показати, використовуючи криву виробничих можливостей (детальніше про цю криву див. розд. 3). Економічне зростання відображається зрушенням кривої виробничих можливостей праворуч.

Наслідком економічного зростання є здатність економіки при повній зайнятості ресурсів забезпечити зростання обсягів виробництва обох конкуруючих продуктів (X та Y на кривій виробничих можливостей), водночас як статична економіка вимушена «жертвувати» одним з продуктів для збільшення виробництва іншого.

Таким чином, обмеженість виробничих ресурсів, за допомогою яких здійснюється процес виробництва різних товарів, примушує робити вибір між цими товарами. Економіка повної зайнятості завжди повинна для виробництва одного товару поступитися виробництвом іншого. Виробничі ресурси переключаються з одного виробництва на інше.

Проблема економічного зростання в короткостроковому періоді полягає у пошуку шляхів повного використання

наявних у даний час ресурсів. У довгостроковому періоді проблема зростання зводиться до збільшення потенційного ВВП за рахунок або приросту факторів виробництва, або ефективності їх використання.

Усі **фактори економічного зростання** можна поділити на такі групи:

- фактори з боку пропозиції;
- фактори з боку попиту;
- фактори ефективності;
- інституційні фактори.

До факторів економічного зростання з боку пропозиції належить кількість і якість наявних у країні ресурсів вироб здібностей. Найважливішим з перерахованих факторів виробництва прийнято вважати працю (L). Важливе значення має не стільки кількість працівників, скільки рівень їхньої освіти, кваліфікації, організації, дисципліни і мотивації праці, тобто людський капітал. Одним із визначальних факторів економічного зростання є обсяг продуктивного капіталу (K). Щорічні інвестиції з використанням досягнень науково-технічного прогресу, що сприяють підвищенню граничної продуктивності капіталу, забезпечують зростання ВВП.

Фактори економічного зростання з боку попиту повинні, забезпечувати рівень сукупних витрат, достатній для реалізації зростаючого ВВП і сприяти збільшенню споживчих витрат, валових інвестицій, чистого експорту, державних закупівель товарів і послуг та ін.

Фактори ефективності передбачають раціональний розподіл наявних виробничих ресурсів, що дає можливість одержувати максимум продукту при використанні одиниці ресурсів.

Усі перераховані фактори економічного зростання реалізуються повною мірою лише за умови наявності відповідних інституційних факторів: ефективно працюючих органів публічного управління, раціонального законодавства, особливостей соціально-культурної ситуації у країні та ін.

Серед найбільш важливих стратегій економічного зростання виділяються такі.

1. Стратегія експортоорієнтованого зростання (*export-led growth, export-oriented industrialization, export substitution industrialization*), що більшою мірою спирається на використання країною своїх глобальних конкурентних переваг. Як приклади можна навести Індію, Китай, країни-експортери нафти Середнього Сходу.

2. Стратегія імпортозаміщення (*import-substituting industrialization*), що заснована на формуванні всередині країни виробничих потужностей, продукція яких заміщає імпорт. Приклади: країни Латинської Америки в 1950–1960-ті рр.

3. Стратегія стимулювання внутрішнього попиту (*consumption-led growth, domestic demand-led growth*) передбачає, що зростання більшою мірою обумовлено розширенням внутрішнього попиту, що стимулює збільшення випуску. Державний вплив зводиться до створення сприятливого соціального клімату, підвищення якості життя населення, фінансування освіти, охорони здоров'я, а також стимулювання зростання заробітної плати в економіці для забезпечення сталого внутрішнього попиту. Прикладами в окремі періоди виступають: США, країни Європи, а також Азії після кризи 1998 р.

4. Стратегія зростання за рахунок інвестицій (*investment-led growth*), що обумовлена прискоренням нарощуванням капіталу, який безпосередньо служить фактором виробництва. Для економічної політики в рамках цієї стратегії, як правило, властиві стимулювання інвестицій (в тому числі іноземних), створення сприятливого бізнес-клімату (протидія корупції, забезпечення економічної стабільності та ін.) Основний приклад на окремих етапах економічного розвитку – Китай.

5. Стратегія зростання, заснованого на науково-технологічному та інноваційному розвитку (*innovation-led growth, productivity-led growth*), що передбачає прямий вплив держави на рівень технологічного прогресу. Відповідно до цієї стратегії важливою є ефективна взаємодія науки і техніки як

джерела нових технологій бізнесу. Приклади: США, деякі країни ЄС, Японія.

6. Стратегія зростання, яка обумовлена розширенням зайнятості (*employment-led growth, population-led growth*), що виходить з ключової ролі зайнятості, яку стимулює держава, створюючи нові робочі місця. Державне втручання в економіку спрямоване на зміцнення інститутів ринку праці, створення спеціальних умов щодо залучення на ринок праці окремих груп населення (жінок, молоді та ін.). Прикладами країн з такою моделлю розвитку можна вважати Індію і Китай.

Перераховані стратегії не є альтернативні або взаємовиключні. Пояснити ті чи інші етапи економічного зростання можна в рамках декількох інтерпретацій вищеназваних стратегій.

Україна, ще з 1990-х рр. будує свою політику стимулювання економічного зростання на основі першої стратегії. Однак, проблема полягає в тому, що основою експортоорієнтованого зростання в Україні є виробництво сировинної продукції з низькою часткою доданої вартості. Це ставить нашу економіку в пряму залежність від «примх» кон'юнктури світового ринку: ціни на експорт товари підвищуються – в Україні створюються умови для економічного зростання, світові ціни знижуються – виникають передумови рецесії (кризи).

Очевидно, що для України найбільш підходящим були б четверта і п'ята стратегії економічного зростання. Саме вони, особливо, стратегія зростання на основі розвитку науки, техніки та інновацій відповідають національним інтересам України.

Можливості тієї чи іншої країни в забезпеченні необхідних темпів економічного зростання багато в чому визначаються соціально-політичним характером розвитку суспільства. Політична нестабільність, корупція, відсутність довіри до суспільних і ринкових інститутів не дозволяють розраховувати на стале зростання економіки.

18.5. Моделювання економічного зростання

Зв'язок між результатом суспільного виробництва і основними факторами виробництва, їх кількісним і якісним рівнем відображаються певною математичною формулою, яка отримала назву виробничої функції (про цю функцію вже йшлося в розд. 3).

У найбільш загальному вигляді виробнича функція має такий вигляд:

$$Y = f(x_1, x_2, x_3 \dots x_n), \quad (18.3)$$

де y – продукт;

$x_1, x_2, x_3 \dots x_n$ – фактори виробництва.

Виробнича функція, що включає чотири основні фактори виробництва, може бути подана таким чином:

$$Y = f(L, K, N, I), \quad (18.4)$$

де Y – продукт;

L – праця;

N – земля;

K – капітал;

I – інновації.

Першим варіантом виробничої функції, який був розроблений в економічній науці, була функція Кобба-Дугласа, що розглядала залежність обсягу виробництва тільки від двох факторів – капіталу і праці. Дія всіх інших не бралась до уваги. Ця функція було розроблена у 1928 р. у США економістом П. Дугласом (1892–1976) спільно з математиком Ч. Коббом (1875–1949). В її основу було покладено детальне вивчення співвідношення динаміки і кількості відроблених робітниками людино-годин в обробній промисловості США за 1899–1922 рр.

Виробнича функція Кобба-Дугласа – це загальна економічна модель залежності результату виробництва від дії капіталу і праці:

$$\text{статична модель: } Y = f(K, L) \quad (18.5)$$

$$\text{динамічна модель: } Y_t = f(K_t, L_t, t), \quad (18.6)$$

де t – час.

У виробничій функції важливо з'ясувати міру впливу кожного з факторів (капіталу і праці) на приріст результатів виробництва і тим самим визначити кількісну пропорцію заміщення одного фактора іншим. У цьому зв'язку виробнича функція Кобба-Дугласа набуває такого вигляду:

$$Y = aK^{\alpha} L^{\beta} \text{ (за умові, що } \alpha + \beta = 1), \quad (18.7)$$

де a – коефіцієнт пропорційності, або масштабності;

α – коефіцієнт еластичності обсягу виробництва стосовно капіталу;

β – коефіцієнт еластичності обсягу виробництва стосовно праці.

Коефіцієнти α і β характеризують приріст обсягу виробництва, що припадає на 1% приросту відповідних факторів виробництва. Шляхом розрахунків Ч. Кобб і П. Дуглас встановили, що за досліджуваній період значення a дорівнювало 1,01, $\alpha = 1/4$, $\beta = 3/4$. Звідси:

$$Y = 1.01 K^{1/4} L^{3/4}. \quad (18.8)$$

Таким чином, основним фактором виробництва в обробній промисловості США у 1899–1922 рр. була праця, яка забезпечувала $3/4$ всього приросту обсягу виробництва. Один відсоток збільшення витрат праці розширював обсяг виробництва у три рази більше, ніж один відсоток приросту капіталу. З середини ХХ ст. спостерігався швидкий процес зменшення коефіцієнту β і відповідне збільшення α .

Виробничу функцію можна виразити в показниках середньорічних темпів приросту, тоді вона матиме такий вигляд:

$$y = \alpha k + \beta l + r, \quad (18.9)$$

де y , k , l – відповідно темпи приросту продукції, капіталу, робочої сили;

r – комплексний показник зростання сукупної економічної ефективності всіх факторів виробництва.

Якщо виробничу функцію Кобба-Дугласа доповнити новим фактором – технічним прогресом, то вона може бути записана так:

$$Y = a K^\alpha L^\beta e^{rt}, \quad (18.10)$$

де e^{rt} – фактор, що відображає вплив якісних змін у виробництві, в тому числі технічного прогресу.

Важливими є показники: $k = \frac{Y}{K}$ та $y = \frac{Y}{L}$ – це відповідно

середня ефективність капіталу (капіталовіддача) і праці (продуктивність праці). Закон спадної віддачі капіталу і продуктивності праці відображає той факт, що при збільшенні використання даного ресурсу кожне його наступне збільшення супроводжується все меншим зростанням продукту, а на певному рівні приросту цього ресурсу приріст продукту припиняється. Однак, чинність закону спадної продуктивності не має абсолютного характеру, тому що за умов прогресивних змін у технології виробництва економіка має можливість при даному прирості ресурсів виробляти більше продукту.

Сучасні розробки моделі виробничої функції спрямовано на удосконалення методів розрахунку нематеріалізованої частки науково-технічного прогресу (показник нематеріалізованого науково-технічного прогресу відображає всі якісні зміни в економіці, які значною мірою є результатами неінвестиційних витрат), конкретизацію умов виробництва на основі збільшення кількості аргументів самої функції і уточнення оцінок параметрів, пошук більш адекватних форм кількісних залежностей.

Як приклади макроекономічних моделей економічного зростання розглянемо неокейнсіанську модель Харода – Домара та неокласичну модель Р. Солоу.

Модель Харода – Домара – це пояснення економічного зростання з позицій кейнсіанської теорії. Р. Харод (1900–1978) і О. Домар (1914–1997) – відомі неокейнсіанці.

Умови моделі Харода – Домара.

1) $\Delta Y = f(S, s)$ (s – схильність до заощаджень);

2) $S = I \Rightarrow I = \Delta K$;

3) $k = \frac{K}{Y} \Rightarrow \frac{K}{Y} = \frac{\Delta K}{\Delta Y}$ (k – капіталомісткість виробництва).

Зміст моделі Харода – Домара (математична формалізація):

(1) $t_Y = \frac{\Delta Y}{Y}$ (t_Y темп економічного зростання)

(2) $\Delta Y = \frac{\Delta K}{k} = \frac{I}{k}$

(3) $Y = \frac{S}{s} = \frac{I}{s}$

(4) $t_Y = \frac{I}{k} : \frac{I}{s} = \frac{s}{k}$

$t_Y = \frac{s}{k}$ – фундаментальне рівняння економічного зростання

у моделі Харода – Домара. (18.11)

Темп економічного зростання прямо пропорційний схильності до заощаджень і обернено пропорційний капіталомісткості виробництва.

Зобразимо модель Харода – Домара графічно (рис. 18.2).

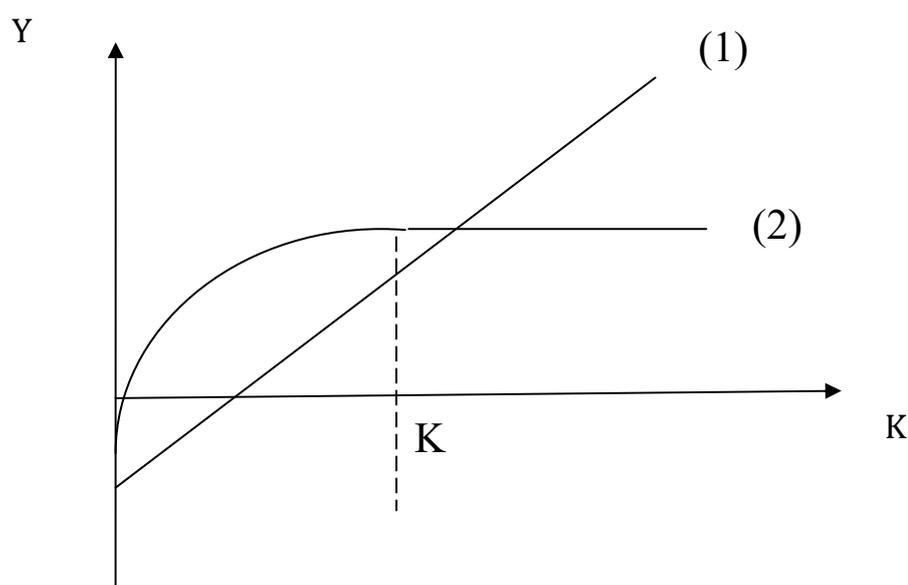

Рис. 18.2. Графік моделі Харода – Домара

Функція (1) є лінійною і відображає співвідношення $\frac{K}{Y}$.

Із збільшення K зростає Y . Функція (2) відображає зв'язок між приростом K і приростом Y . Вона є нелінійною внаслідок дії закону спадної граничної віддачі капіталу. У т. А – досягається рівність середньої і граничної капіталомісткості виробництва. Ліворуч від т. А забезпечуються найкращі умови для економічного зростання. Праворуч від т. А подальший приріст капіталомісткості гальмує економічне зростання.

Модель економічного зростання Нобелівського лауреата 1987 р. Р. Солоу (1924 р.н.) побудована з урахуванням ідей і неокласичної теорії. Відповідно до неокласичних підходів Р. Солоу спирався на апарат виробничої функції; фактори економічного зростання він доповнив зростанням населення та технічним прогресом.

Модель економічного зростання Р. Солоу широко використовує елементи мікроекономічного аналізу і будується на основі вихідних припущень і посилок, що полегшують аналіз. Такими вихідними припущеннями є такі: як фактори виробництва розглядаються тільки праця і капітал, що беруться у вигляді питомих величин; пропозиція товарів описується виробничою функцією $Y = f(K, L)$; віддача від масштабу приймається постійною; попит на товари і послуги враховується лише з боку споживачів і фірм (попит уряду й іноземців не беруть до уваги); споживання залежить тільки від рівня доходу; середня схильність до заощадження (s) є постійною.

З виробничої функції з постійною віддачею масштабу $Y = f(K, L)$ випливає, що обсяг виробництва, який припадає на одного працівника, залежить тільки від кількості капіталу:

$$\frac{Y}{L} = f\left(\frac{K}{L}, 1\right), \quad (18.12)$$

де $\frac{Y}{L}$ – обсяг випуску на одного працівника (y);
 $\frac{K}{L}$ – обсяг капіталу на одного працівника (R).

Тепер виробничу функцію можна показати в такому вигляді:

$$y = f(k), \quad (18.13)$$

де $y = \frac{Y}{L}$ – обсяг продукту на одного працівника (продуктивність праці);

$k = \frac{K}{L}$ – обсяг капіталу, що припадає на одного працівника (капіталоозброєність праці).

Графічна модель виробничої функції в такому вигляді зображена на рис. 18.3.

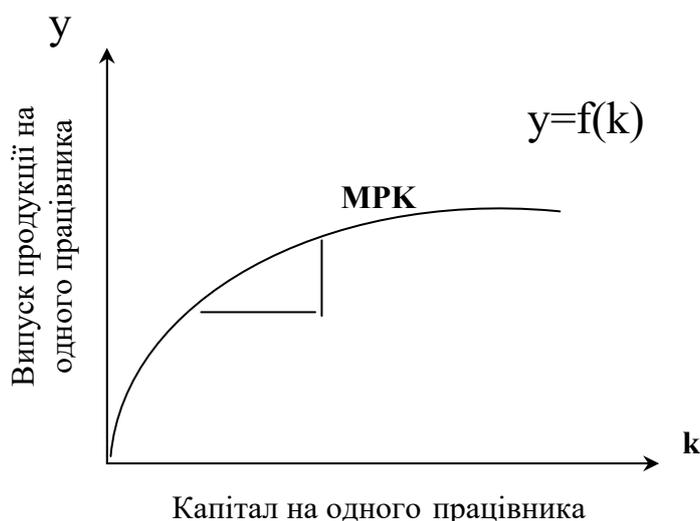

Рис. 18.3. Виробнича функція у моделі Р. Солоу у розрахунку на одного працівника (y)

Крива $f(k)$ показує капіталоозброєність праці (k) і визначає величину питомого випуску $y = f(k)$. Нахил кривої $f(k)$ визначається граничним продуктом капіталу (MPK) і відображає граничну віддачу капіталу, що знижується.

Якщо враховувати попит на товари і послуги тільки з боку домогосподарств і фірм (див. припущення до моделі Р. Солоу), то $y = c + i$. Якщо споживання залежить лише від рівня доходу (див. припущення до моделі Р. Солоу), то функ-

ція споживання набуває такого вигляду: $c = (1 - s)y$, де s – норма заощаджень. У результаті: $y = (1 - s)y + i$ чи $i = s \cdot y$, що означає, що інвестиції також пропорційні величині доходу. Якщо в економіці заощадження дорівнюють інвестиціям, то норма заощаджень показує частку продукту, що спрямовується на інвестиції.

Якщо $i = s \cdot y$, а $y = f(k)$, то $i = s \cdot f(k)$, тобто питомі інвестиції i є функцією питомого капіталу. Звідси випливає, що збільшення обсягу питомого капіталу k за рахунок нагромадження капіталу приводить до збільшення продукту $y = f(k)$ та інвестицій (i). Зв'язок між вже існуючим обсягом капіталу (k) і нагромадженням нового капіталу (i) можна простежити за допомогою графіку на рис. 18.4.

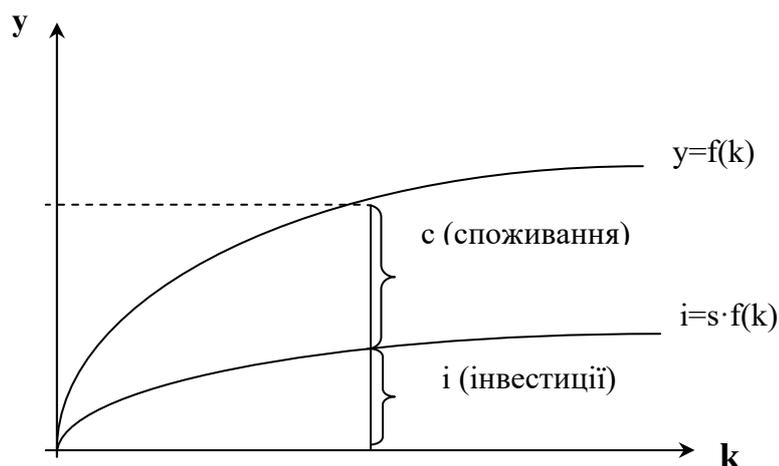

Рис. 18.4. Розподіл продукту (y) на споживання (c) та інвестиції (i) у моделі Р. Солоу

Для кожного рівня капіталоозброєності k питомий обсяг виробництва складає: $y = f(k)$, споживання: $c = f(k) - s \cdot f(k)$, інвестиції: $i = s \cdot f(k)$.

Однак ця модель буде неповною, якщо не врахувати ту обставину, що щорічно певна частина капіталу зношується і вибуває, тобто відбувається амортизація. Якщо норма амортизації становить σ , то розмір щорічного зносу питомого капіталу складе $\sigma \cdot k$. Таким чином, якщо норма амортизації –

фіксована величина, то при збільшенні розміру капіталу лінійно, тобто постійним темпом, зростає й обсяг амортизації. Загальний вплив і інвестицій, і амортизації на зміну обсягу капіталу виражається рівнянням: $\Delta k = i - \sigma \cdot k$.

Виникає питання: яка норма заощаджень при існуючих допущеннях у моделі Р. Солоу є оптимальною? Очевидно, що оптимальною слід визнати таку норму заощаджень i , відповідно, такі розміри капіталоозброєності й обсягів виробництва, при яких величина споживання максимізується. Стаціонарний обсяг капіталу, при якому споживання максимізується, називається «золотим» правилом нагромадження Р. Солоу.

У русі до точки оптимуму поступове нарощування норми заощаджень, супроводжуючись збільшенням капіталоозброєності, приводить одночасно з економічним зростанням і до збільшення споживання. Це відбувається тому, що в кожній точці стаціонарного стану економіки гранична продуктивність капіталу перевищує обсяг його вибуття (амортизації). У міру наближення до точки максимуму споживання величина перевищення граничної продуктивності капіталу над його вибуттям поступово зменшується й у самій точці дорівнює нулю. Проходження економікою точки оптимуму приводить до того, що гранична продуктивність капіталу стає меншою за розміри його вибуття. Це означає зменшення обсягу споживання.

Отже, критерій досягнення економікою точки максимуму споживання – це рівність граничної продуктивності капіталу і розмірів його вибуття (норми амортизації). Це i є «золоте» правило нагромадження, яке формалізовано матиме вигляд:

$$MPK = \sigma \text{ чи } MPK - \sigma = 0. \quad (18.14)$$

На основі моделі Р. Солоу були досягнуті вагомі результати в дослідженні впливу технічного прогресу на динаміку економічного зростання.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення економічного циклу і охарактеризуйте його окремі фази.
2. Розкрийте теорії, які пояснюють причини циклічних коливань в економіці.
3. Що таке економічне зростання і в яких формах воно може відбуватися?
4. Розкрийте основні положення кейнсіанської теорії економічного зростання.
5. Розкрийте основні положення неокласичної теорії економічного зростання.
6. Назвіть основні фактори, особливості та наслідки глобальної фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр.
7. У чому полягає економічний зміст виробничої функції?
8. Охарактеризуйте фундаментальне рівняння економічного зростання у моделі Харода – Домара.
9. Назвіть головні передумови моделі економічного зростання Р. Солоу.
10. Які важелі антициклічної політики застосовуються в Україні в сучасних умовах?

Визначте та обґрунтуйте, чи правильними є такі твердження

1. Матеріальною основою малих циклів є процеси, що відбуваються на грошовому ринку.
2. Матеріальною основою періодичності середніх циклів є необхідність оновлення основного капіталу.
3. Перша глобальна фінансово-економічна криза ХХІ ст. мала місце у 2001–2002 рр.

4. Крива виробничих можливостей має вигляд висхідної кривої.
5. Економічне зростання може бути проілюстроване зміщенням праворуч кривої виробничих можливостей.
6. Екстенсивне економічне зростання відбувається за рахунок збільшення продуктивності факторів виробництва.
7. Згідно з моделлю Харода – Домара темп економічного зростання залежить від граничної продуктивності капіталу.
8. Основному висновку моделі Харода – Домара відповідає положення, згідно з яким існує прямий зв'язок між структурою економіки і темпами економічного зростання.
9. Цільовою функцією моделі Р. Солоу є зростання продуктивності праці.
10. До чинників капіталоозброєності в моделі Р. Солоу належать гранична продуктивність капіталу.
11. За основу зростання в моделі Р. Солоу приймається зростання продукту.

Розділ 19

МАКРОЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА У ВІДКРИТІЙ ЕКОНОМІЦІ

- 19.1. Сучасні форми інтеграції країни у міжнародні економічні відносини.
- 19.2. Міжнародна торгівля та її економічні основи.
- 19.3. Міжнародний рух капіталів.
- 19.4. Міжнародна міграція робочої сили.
- 19.5. Валютний курс та його регулювання.

19.1. Сучасні форми інтеграції країни у міжнародні економічні відносини

У сучасному світі всі національні економіки є відкритими і їх розвиток залежить від кон'юнктури світових товарних, фінансових та валютних ринків, особливостей зовнішньоекономічних зв'язків країни. **Відкрита економіка** – це національна економіка, яка пов'язана зі світовим ринком. Розрізняють велику і малу відкриту економіку: 1) велика – економіка, експорт та імпорт якої становить істотну частку світового ринку; 2) мала – економіка, експорт та імпорт якої становить малу частку світового ринку; ці економіки не здійснюють впливу на світовий ринок. Важливою макроекономічною проблемою є зовнішньоекономічна рівновага, умови її досягнення і вплив порушення цієї рівноваги на національну економіку.

Світове господарство на сучасному етапі суспільного розвитку слід розглядати як єдину цілісну систему зі своїми специфічними закономірностями. Це пояснюється тим, що національні господарства, які входять у його склад, належать до різних типів економічних систем, тобто ґрунтуються у своєму функціонуванні на різних суспільних принципах⁸⁰.

⁸⁰ Лагутін В. Д. Цивілізаційні та інституційні фактори глобальних економічних трансформацій XXI ст. / Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. 2019. №2. С. 5–19.

Однак, розвиток національних економік у сучасних умовах неможливий без використання ресурсів міжнародного обміну. Економічна замкненість є не тільки нераціональною, оскільки позбавляє економіку відособленої країни переваг, що впливають з міжнародної спеціалізації та кооперації, а й практично неможливою.

Процес формування світового господарства розпочався давно, триває нині і буде продовжуватися в неосяжній перспективі. З певною мірою умовності можна виділити такі етапи становлення світового господарства (табл. 19.1).

Таблиця 19.1

Етапи розвитку світового господарства

XV – середина XIX ст.	Створюються передумови для формування світового господарства у вигляді світового ринку; виникають нові галузі економіки; великі географічні відкриття дали поштовх для розвитку товарно-грошових відносин; поява та утвердження фабрично-заводської індустрії, яка вже об'єктивно не могла існувати без світового збуту; вивіз капіталу
Друга половина XIX – початок XX ст.	Формування сучасного світового господарства: експорт капіталу як наслідок монополізації виробництва; наявність колоніальної системи; гострі протиріччя між державами призводили до локальних і світових війн, породжували нестійкість
20–30-ті рр. – до 80-х рр. XX ст.	Світове господарство поділено на дві системи: світове капіталістичне й світове соціалістичне господарство; протиборство й змагання цих двох світових систем; у 60-ті рр. XX с. відбулося входження у світову економіку великої групи країн, що розвиваються внаслідок ліквідації колоніальної системи; у 50–60-ті рр. XX ст. починають розвиватися інтеграційні процеси в різних регіонах світу
80–90-ті роки XX ст. – дотепер	Набуття світовим господарством ознак єдиного цілісного утворення, яке базується на ринкових відносинах; глобалізація світового виробництва, яка проявляється у посиленні взаємозалежності національних господарств, в інтенсифікації господарських зв'язків, у формуванні міжнародного виробництва, в активізації діяльності та посиленні позицій транснаціональних корпорацій, у підвищенні ролі міжнародних економічних організацій

Центральною ланкою світового господарства є світовий ринок. Світовий ринок – це сфера обміну товарами і послу-

гами між країнами; сукупність національних ринків окремих країн, що пов'язані між собою зовнішньоекономічними відносинами. Суттєвою рисою світового ринку є наявність особливої системи цін – світових цін, які відмінні від внутрішніх цін. Світова ціна – це грошове вираження міжнародної вартості виробництва певного товару, що складається на світовому ринку.

Світове господарство – це єдність національних економік, пов'язаних міжнародним поділом праці, виробничими, торговельними, фінансовими та науково-технічними зв'язками. Об'єктивними передумовами виникнення світового господарства є: міжнародний поділ праці, розвиток економічної інтеграції, інтернаціоналізація виробництва.

Міжнародний поділ праці – спеціалізація країн на виробництві певних видів товарів відповідно до їх природно-кліматичних, історичних та економічних умов. Міжнародний поділ праці забезпечує підвищення ефективності виробництва, економію витрат суспільної праці, раціональне розміщення продуктивних сил. Це – вищий ступінь розвитку суспільного територіального поділу праці між країнами, що спирається на стійку економічно вигідну спеціалізацію окремих держав і веде до взаємного обміну результатами господарської діяльності між ними у певних кількісних і якісних співвідношеннях. Міжнародний поділ праці є об'єктивною основою функціонування і розвитку світового ринку.

Розвиток міжнародного поділу праці обумовлений прагненням до економічних вигод. Основні з них – це:

- різниця між світовою і внутрішньою ціною експортних товарів;

- економія внутрішніх витрат за рахунок відмови від національного виробництва і використання більш дешевого імпорту;

- доступ до ресурсів, яких у країні недостатньо.

Основними формами міжнародного поділу праці є міжнародна спеціалізація та міжнародна кооперація.

Міжнародна спеціалізація виробництва – це така форма, за якої відбувається концентрація виробництва певних товарів в окремих країнах і регулярне забезпечення ними світового ринку.

Залежно від глибини міжнародного поділу праці виділяють такі форми міжнародної спеціалізації:

– предметну (спеціалізація на випуску цілком закінченої і готової до споживання продукції);

– подетальну (спеціалізація на виробництві частин, вузлів, деталей продукції);

– технологічну (спеціалізація на окремих технологічних процесах – складанні, фарбуванні, зварюванні, штампуванні тощо).

Розвиток міжнародної спеціалізації формує умови для міжнародного кооперування. Міжнародна кооперація – це процес формування стійких виробничих зв'язків між підприємствами різних країн, у результаті якого здійснюється спільна діяльність із створення елементів готової продукції.

Розвиток та поглиблення міжнародного поділу праці формує об'єктивну необхідність створення глибоких та стійких взаємозв'язків між національними господарствами. Якісно новий процес інтернаціоналізації господарського життя, заснований на взаємній адаптації та зближенні економік різних країн, їх взаємоприсотуванні, називають міжнародною економічною інтеграцією. Розвиток інтеграційних процесів передбачає більш тісне зближення окремих національних господарств, концентрацію і переплетення капіталів, проведення узгодженої економічної політики.

Найважливішими характеристиками економічної інтеграції країн світу є такі:

– міждержавне регулювання економічних процесів;

– поступове формування єдиного (замість незалежних національних) господарського комплексу зі спільною структурою відтворення;

– усунення адміністративних та економічних бар'єрів, які перешкоджають вільному руху в межах утворення товарів, капіталів та робочої сили;

– зближення внутрішніх економічних умов у державах-членах інтеграційних об'єднань.

Виділяють такі основні види інтеграційних об'єднань:

– зона вільної торгівлі – зниження та відміна митних бар'єрів у взаємній торгівлі;

– митний союз – вільне переміщення товарів та послуг доповнюється встановленням єдиного мита щодо третіх країн (країн, які не є членами об'єднання);

– спільний ринок – ліквідація торговельних обмежень між країнами, усуваються бар'єри щодо переміщення робочої сили та капіталу;

– економічний союз – вже досягнуті вищезазвані заходи доповнюються узгодженням соціально-економічної політики країн-учасниць;

– повна інтеграція – узгодження та проведення спільної валютної, фіскальної, кредитної, соціальної політики тощо.

Основні інтеграційні угруповання в сучасному світовому господарстві наведено на рис. 19.1.

Рис. 19.1. Найбільші інтеграційні угруповання у світовому господарстві на початку XXI ст.

Міжнародна інтеграція забезпечує ряд переваг для взаємодіючих сторін. Насамперед – це більш широкий доступ до фінансових, матеріальних і трудових ресурсів, до новітніх технологій у масштабах всього об'єднання; можливість виробляти продукцію в розрахунок на більш ємний ринок інтеграційного угруповання; сприяння структурній перебудові економіки; привілейовані умови для фірм країн-учасниць щодо захисту їх від конкуренції з боку фірм третіх країн; можливість спільно розв'язувати найбільш гострі соціальні проблеми (розвиток депресивних регіонів, пом'якшення ситуації на ринку праці, удосконалення системи охорони здоров'я і соціального забезпечення); створення сприятливого зовнішньополітичного середовища. Між тим існують певні негативні наслідки інтеграційних процесів у світовому господарстві. Серед них: можливість відпливу ресурсів на користь більш економічно сильних членів союзу; погіршення умов торгівлі для країн, що не входять у відповідні союзи (зняття торговельних бар'єрів у межах угруповань одночасно може означати їх відносне підвищення у взаєминах з третіми країнами); зростання витрат країн-учасниць на утримання спільних органів управління, реалізації спільних програм тощо.

Найбільш розвинутою формою інтеграції в сучасному світовому господарстві є економічне об'єднання європейських країн – Європейський Союз (ЄС). Його створення започатковано Римською угодою від 25 березня 1957 р., яку підписали представники шести західноєвропейських країн: Бельгії, ФРН, Франції, Італії, Нідерландів і Люксембургу. Тим самим була створена Європейська економічна співдружність (ЄЕС), або «Спільний ринок». Розширення кількості членів ЄЕС відбувалося постійно, починаючи з 1973 р., коли в ЄЕС увійшли Англія, Данія та Ірландія. У 1981 р. членом ЄЕС стала Греція, у 1986 р. Іспанія та Португалія.

З 1992 р. після підписання договору в м. Маастріхт (Нідерланди) ЄЕС увійшла до складу нового інтеграційного угруповання – Європейського Союзу. Маастрихтський договір, який набрав чинності з 1 листопада 1993 р., засвідчив початок

якісно нового етапу еволюції європейської економічної інтеграції. У 1995 р. до складу ЄС увійшли Австрія, Фінляндія та Швеція; у 2004 р. – Естонія, Кіпр, Латвія, Литва, Мальта, Польща, Словаччина, Словенія, Угорщина, Чехія; у 2012 р. – Болгарія та Румунія; у 2013 р. – Хорватія. 23 червня 2016 року на референдумі щодо членства Великої Британії в ЄС більшість – ~51,0% голосів було віддано за вихід Великобританії з Євросоюзу («Brexit»).

Із 1 січня 1999 р. країни-члени ЄС перейшли до єдиної валютної системи (ЄВС) з єдиною грошовою одиницею – євро.

Згідно з Маастріхтською угодою для участі в європейському економічному і валютному союзі країни-претенденти повинні відповідати таким критеріям:

- дефіцит державного бюджету не повинен перевищувати 3,0% ВВП;

- державний борг не повинен перевищувати 60,0% ВВП;

- темпи інфляції не повинні перевищувати середній показник трьох країн-учасниць з мінімальною інфляцією більш ніж на 1,5 пункта;

- довгострокові облікові ставки не повинні перевищувати середній показник країн-учасниць з мінімальною інфляцією більш ніж на 2,0 пункта;

- валюта країни-претендента повинна бути присутня в механізмі обмінних курсів ЄВС не менше двох років.

27 червня 2014 р. була підписана Угода про асоціацію між Україною та ЄС. Цілями асоціації є: сприяти поступовому зближенню України з ЄС на основі спільних цінностей і тісних зв'язків, а також поглибленню зв'язків України з політикою ЄС та її участь в європейських програмах та агентствах; запровадження умов для посилення економічних та торговельних відносин, які вестимуть до поступової інтеграції України до внутрішнього ринку ЄС, у тому числі завдяки створенню поглибленої і всеохоплюючої зони вільної торгівлі.

Важливу роль у міжнародній економічній інтеграції відіграють міжнародні та транснаціональні корпорації. За офіційним визначенням Конференції ООН з торгівлі та розвитку (ЮНКТАД), **транснаціональна корпорація (ТНК)** – це підприємство, що об'єднує юридичних осіб будь-яких організаційно-правових форм і видів діяльності у двох чи більше країнах і провадить єдину політику та загальну стратегію завдяки одному або декільком центрам прийняття рішень⁸¹. Всього у світі нині діють приблизно 60 тис. фінансово-промислових груп і ТНК, що мають близько 250 тис. філіалів за межами країн базування. Під їх керівництвом відбувається контроль 50,0% світового промислового виробництва, проводяться понад 70,0% операцій торгівлі у світі, з них 40,0% – усередині ТНК (які відбуваються за трансфертними цінами, що формуються не під впливом ринку, а з урахування довгострокової політики материнської компанії), 80,0% патентів і ліцензій на нову техніку, технології і ноу-хау.

До складу найбільших світових ТНК за національною приналежністю належать компанії таких світових економічних центрів: США (515 компаній), Японія (210) та країни ЄС. Порівняно з попередніми роками, покращують свої позиції Китай, Канада та Індія. За рейтингами «FORTUNE GLOBAL 500» останніми роками, до найкращих компаній за рівнем економічного зростання увійшли, зокрема, такі компанії: «JBS», «Apple», «China National Building Material Group», «Sinorec Group».

У сучасних умовах ТНК є основним інструментом функціонування глобальних ланцюгів створення вартості.

Вперше поняття «ланцюг вартості» застосував М. Портер у 1980-х рр. у рамках дослідження міжнародної конкурентоспроможності країн. Так, за М. Портером, «ланцюг створення

⁸¹ United nations conference on trade and development / World Investment Report/ Transnational Corporations and Export Competitiveness [Електронний ресурс]. Washington 2003. Режим доступу до журн.: http://archive.unctad.org/ru/docs/tdxiii_report_ru.pdf.

вартості» – це послідовність дій, що виконують підприємства для розробки, виробництва, реалізації, поставки та обслуговування товарів⁸². Він являє собою частину глобальної системи створення вартості – комплексу дій, пов'язаних із формування вартості для кінцевого споживача незалежно від того, хто виконує ці дії.

Згідно з теорією фрагментації виробництва, за С. Арндт, «ланцюг доданої вартості» – це сукупність послідовних дій, під час яких відбувається розподіл глобального виробничого процесу відповідно до ключових компетенцій окремих суб'єктів ланцюга та подальше перетворення наявних технологій і ресурсів на кінцевий продукт⁸³.

Широко відомою є модель глобальних ланцюгів створення вартості (постачання) Дж. Джереффі. У цій моделі ринок розглядається як сукупність пов'язаних між собою послідовних ланок обміну, які побудовані за технологічним ланцюгом виробництва і реалізації товару (ланцюгом постачання), (ланцюгом створення вартості)⁸⁴. Розвиток сучасного світового господарства супроводжується формуванням глобальних ланцюгів постачання, які органічно пов'язують між собою економіки країн «ядра» (розвинуті країни), «напівпериферії» (нові індустріальні країни) та «периферії» (слаборозвинуті країни).

У колишніх пострадянських країнах, зокрема в Україні сформувався модель організації ланцюга створення вартості, яка заснована на системі винесеної переробки (outward processing trade), або давальницьких схем (толінгу). У цьому ланцюгу компанії «ядра» експортують матеріали і напівфабрикати (давальницьку сировину) у країни «периферії», а

⁸² Портер М. Конкуренція. М.: Издательский Дом «Вильямс», 2000. С. 91.

⁸³ Arndt S. Fragmentation: New Production Patterns in the World Economy. CMC Faculty Books, 2001. 268 p.

⁸⁴ Gereffi G. The Organization of Buyer-Driver Global Commodity Chains: Now U.S. Retailers Shape Overseas Production Networks // Commodity Chains and Global Capitalism / Gereffi G., Korzeniewicz M. (eds.). Westport: Praeger. 1994. P. 95–122; Gereffi G. International Trade and Industrial Upgrading in the Apparel Commodity Chain // Journal of International Economics. 1999. Vol. 48, No 1. P. 37–70.

потім реімпортують готову продукцію після її виготовлення⁸⁵. В Україні давальницькі схеми діють з початку 1990-х рр.

У складі світового господарства виділяють визначені групи країн за типами взаємодіючих національних економік:

– розвинуті країни: ця група налічує 24 країни. Це країни з найбільшими обсягами валового внутрішнього продукту Німеччина, Італія, Канада, Великобританія, США, Франція, та Японія та ін.;

– країни, що розвиваються: ця група налічує близько 140 країн Азії, Африки, Латинської Америки та Океанії. Країни займають майже 70,0% території світу, їх населення становить понад 80,0% населення земної кулі, але сукупний валовий внутрішній продукт досягає тільки 20,0% загальносвітового обсягу;

– країни з перехідною економікою: це – група країн Центральної та Східної Європи та нові країни, що виникли після розпаду СРСР.

Значний крок вперед у соціально-економічному розвитку в 60-90-ті роки ХХ ст. зробили так звані нові індустріальні країни, які за цілим рядом економічних показників досягли рівня розвитку розвинутих держав. До групи нових індустріальних країн належать:

– індустріальні країни Латинської Америки – Аргентина, Бразилія, Чилі, Мексика; для останньої країни значні перспективи має участь у процесі Північноамериканської інтеграції (зони вільної торгівлі) в рамках НАФТА, що була створена у 1994 р. і включає США, Канаду і Мексику;

– нові індустріальні країни Азії так званого першого покоління – Південна Корея, Гонконг, Тайвань, Сінгапур, які стали на шлях індустріального експортно орієнтованого зростання у 60-х роках ХХ ст.;

⁸⁵ Hanzl D., Havlir P. Textiles in Central Eastern Europe and Russia: A Comparative Analysis in the European Context // East – West Journal of Economics and Business. 2003. Vol. 6, No 2. P. 63–88.

– нові індустріальні країни Азії так званого другого покоління – Індонезія, Малайзія, Тайланд; нові індустріальні країни Азії образно називають «азіатськими тиграми».

У 2019 р. найбільший у світі валовий внутрішній продукт був вироблений у США – 20 4594,100 млн дол.; у Китаї – 13 608151,86; Японії – 4 970 915,56; Німеччині – 3 996 75929,0 млн дол., у Великій Британії – 2 825 20795,0 млн дол.; в Україні – 130 93237,1 млн дол.⁸⁶

Головним критерієм Світового банку при класифікації економік країни світу є валовий національний продукт ВВП та ВВП у розрахунку на одну особу. Економіки країн світу характеризуються як:

– економіки з низьким доходом (ВВП 695 дол. США або менше);

– економіки із середнім доходом (ВВП більше 695 дол. США, але менше 8626 дол.);

– країни з високим доходом (ВВП більше 8626 дол. США).

У 2018 р. перше місце у світі з виробництва валового внутрішнього продукту на одну особу населення займав Люксембург – 114 234 дол.; у США цей показник становив 62 605 дол.; в середньому у світі – 11 565; в Україні – 2 963 дол. (табл. 19.2).

Таблиця 19.2

Рейтинг країн за номінальним ВВП на одну особу населення за даними МВФ (2018 р.)⁸⁷

№	Країна	2018
1	Люксембург	114234
2	Швейцарія	82950
3	Макао	82387
4	Норвегія	81694
5	Ірландія	76098
6	Ісландія	74278
7	Катар	70779

⁸⁶ Gtmarket.ru/ratings/rating-countries-gdp/rating-countries-gdp-info

⁸⁷ World Economic Outlook Database-April 2019, International Monetary Fund

Закінчення табл. 19.2

№	Країна	2018
8	Сінгапур	64041
9	США	62605
10	Данія	60692
17	Гонконг	48517
18	Німеччина	48264
20	Канада	46260
21	Франція	42877
22	Великобританія	42557
25	ОАЄ	40711
26	Японія	39305
27	Італія	34260
34	Іспанія	30697
46	Литва	19143
	Світ	11565
64	Росія	11326
71	Китай	9608
72	Туреччина	9346
85	Таїланд	7187
91	Білорусь	6306
109	Грузія	4400
128	Молдова	3217
130	Філіппіни	3103
131	Україна	2963
132	Лаос	2720
136	Гондурас	2521
145	Індія	2036
190	Південний Судан	302

Основними формами міжнародних економічних відносин у системі світового господарства є міжнародна торгівля, міжнародні валютно-фінансові відносини, вивіз капіталу і міжнародний кредит, міжнародна трудова міграція, міжнародна науково-технічна і виробнича інтеграція.

Міжнародна торгівля посідає особливе місце у складній системі світогосподарських зв'язків. Вона опосередковує практично всі види та форми міжнародного співробітництва, включаючи спільну підприємницьку діяльність різнонаціональних суб'єктів, міжнародний трансферт технологій тощо. На частку торгівлі припадає близько 3/4 всього обсягу міжнародних економічних відносин. Ще жодній країні світу

не вдалося створити здорової економіки, ізолювавшись від експортно-імпортних потоків міжнародної торгівлі⁸⁸.

Міжнародні валютно-фінансові відносини відображають той факт, що практично всі міжнародні економічні відносини мають вартісне вираження й опосередковуються грошовими формами. Саме на вартісній основі між країнами світового господарства формуються певні міжнародні валютно-грошові відносини. Їх стан і характер обумовлені тими господарськими потребами, які вони обслуговують, вони залежать від технічних засобів реалізації функцій світових грошей, а складні форми міжнародних валютно-грошових відносин набувають власної логіки саморозвитку та закономірностей функціонування.

Наукові дослідження лауреата Нобелівської премії 1999 р. Р. Манделла щодо монетарної та фіскальної політики за умов різних валютних режимів, а також можливого утворення оптимальних зон обігу валют стали науковим обґрунтуванням запровадження європейської єдиної валюти. Концепція Р. Манделла, що декілька країн можуть мати вигоду від використання єдиної валюти, стимулювало уряди європейських країн до створення євро. Він уперше теоретично запропонував провести об'єктивне порівняння переваг, які дає перехід до єдиної валюти, тобто створення оптимальної валютної зони.

На основі руху позикового капіталу у сфері міжнародних економічних відносин виникає міжнародний кредит – відносини між суб'єктами міжнародної економічної діяльності з приводу надання, використання та повернення позики. Суб'єктами міжнародного кредитування зазвичай є: банки, приватні фірми, урядові кредитні установи, міжнародні кредитні установи та міжнародні організації, транснаціональні корпорації, страхові компанії. До об'єктів міжнародного кредиту належать грошові кошти та товари, а також окремі види

⁸⁸ Детальний аналіз економічної історії розвитку міжнародної торгівлі див.: Мазараки А.А. Торговля: история, цивилизация, мораль / А.А. Мазараки. Київ: Книга, 2010. 624 с.

підприємницької діяльності та послуг. Значення міжнародного кредиту в розвитку світової економіки полягає в тому, що завдяки кредиту відбувається перерозподіл капіталів між країнами відповідно до потреб і можливостей їх більш прибуткового застосування. Ефективність міжнародного кредиту в умовах вільного переміщення аналогічна впливу вільної торгівлі або міграції праці на добробут націй.

Міжнародна трудова міграція являє собою процес стихійного або організованого переміщення робочої сили в межах міжнародного ринку праці. Зовнішня міграція має дві сторони: еміграцію, тобто переміщення частини працездатного населення з країни перебування в іншу для довготривалого постійного проживання та імміграцію, тобто приїзд робочої сили в дану країну із-за кордону. У сучасних умовах у цей процес втягнута більшість населення країн світу. Відповідно до напрямів міграції робочої сили виділяють такі міграційні потоки: з країн, що розвиваються – до розвинутих країн; у межах розвинутих країн (наприклад, у межах Європейського Союзу).

У сучасних умовах великих масштабів досягає міжнародний обмін технологіями та науковими дослідженнями, як правило у рамках діяльності ТНК. Він відбувається в різних формах, які включають, насамперед: продаж готових товарів, комплектуючого обладнання для виробництва, патентів, ліцензій.

19.2. Міжнародна торгівля та її економічні основи

Першою спробою теоретичного обґрунтування причин, напрямів, ефективності міжнародної торгівлі та розробки рекомендацій щодо зовнішньоторговельної політики була концепція меркантилізму. Ранній меркантилізм, який виник ще наприкінці XV ст., ґрунтувався на доктрині «грошового балансу» – нагромадженні грошей внаслідок вивезення товарів при забороні (або обмеженні) вивезення грошей. Теорія

пізнього меркантилізму, яка розвивалася з другої половини XVI ст., ґрунтувалася на доктрині «активного торговельного балансу». Змістом цієї доктрини було забезпечення торговельного балансу шляхом активізації зовнішньої торгівлі при перевищенні доходів від експорту порівняно із витратами на імпорт.

Розвиток міжнародної торгівлі в епоху переходу провідних країн світу до великого машинного виробництва зумовив появу теорії абсолютних переваг. Її автором став А. Сміт, який, використовуючи трудову теорію вартості, у відомій праці «Дослідження про природу та причини багатства народів» піддав критиці меркантилізм. А. Сміт вважав, що принцип свободи торгівлі дозволяє країні зосередити свої зусилля на тих товарах, які вона може виробити з меншими витратами (абсолютні переваги) і відмовитися від виробництва товарів, за якими вона таких переваг не має.

Концепція міжнародної торгівлі, заснована на теорії порівняльних переваг, була розроблена Д. Рікардо. Спираючись на думку А. Сміта, вчений довів можливість і вигідність спеціалізації не тільки в умовах абсолютної переваги однієї країни перед іншою, але й у тому випадку, коли такі переваги відсутні. Відносна порівняльна перевага має місце, якщо країна може здійснювати виробництво даного товару з меншими альтернативними витратами.

Теорію факторів виробництва стосовно національної економіки обґрунтував у 30-х рр. XIX ст. Ж.Б. Сей, включивши до таких факторів працю, капітал і землю, які в сукупності визначають витрати виробництва. Шведські економісти Е. Хекшер (1879–1952) та Б. Олін (1899–1979) у 20–30-х рр. XX ст. застосували цю теорію для пояснення причин міжнародної торгівлі. Основні положення їх концепції можна подати таким чином: найважливішою умовою раціонального обміну товарами між країнами є різниця у співвідношенні в них факторів виробництва (наявність більших за розмірами та продуктивніших земельних ресурсів, значних або дешевших

ресурсів робочої сили, функціонування порівняно більшого за обсягом і продуктивнішого за структурою капіталу). Е. Хекшер та Б. Олін започаткували теорію факторонаділеності. Суть теореми Хекшера-Оліна: певна країна буде імпортувати ті товари, виробництво яких вимагає інтенсивного використання виробничих факторів, відносно рідких у ній. І навпаки: країна буде експортувати ті товари, які вимагають для свого виробництва більших витрат, надлишкових у цій країні факторів виробництва. У результаті кожна країна повинна використовувати існуючі переваги у витратах праці, чи факторах виробництва і вивозити ті товари, за якими є ці переваги, та завозити ті, за якими їх немає.

Американський економіст лауреат Нобелівської премії 1975 р. В. Леонтьєв (1905–1999) застосував теорію Хекшера-Оліна до аналізу зовнішньої торгівлі США, а саме: розрахунку повних витрат праці і капіталу на експорт й імпорт. Згідно з цією теорією, США повинні були експортувати капіталомісткі товари, а імпортувати – трудомісткі. Однак на практиці результат виявився зворотним – експортувалася трудомістка і менш капіталомістка продукція. Така ситуація дістала назву «парадокс Леонтьєва».

Бурхливий розвиток наукомістких, високотехнологічних галузей виробництва у другій половині ХХ ст. і відповідно стрімке зростання міжнародного обміну їх продукцією, зумовили появу низки теорій неотехнологічного напрямку, характерною особливістю яких є спроба пояснення реалій і перспектив міжнародної торгівлі динамічними порівняльними перевагами, що виникають або створюються, використовуються і з часом зникають. До теорій і моделей неотехнологічного напрямку належать: модель наукомісткої спеціалізації, теорія технологічного розриву, теорія життєвого циклу продукту на світовому ринку, модель економії на масштабах виробництва, концепція внутрішньогалузевої торгівлі.

В останній чверті ХХ ст. змінилася роль торговельного капіталу у міжнародних відносинах. Головний акцент

робиться на ролі великих торговельних мереж. Г. Хемілтон та його однодумці вважають, що глобальні торговельні мережі з простих посередників реалізації товарів та систем обслуговування кінцевих споживачів перетворюються на творців ринку, спонукаючи до реструктуризації та територіального переміщення виробництва у глобальних масштабах. Якщо в період становлення капіталістичних відносин торговельний капітал переміщував товари, то сучасний торговельний капітал разом з товарними потоками переміщує виробництво. Торговельний капітал з посередника перетворився на організуючу силу глобальної економіки, яка визначає: що та де буде вироблятися?

Теорія конкурентних переваг розроблена та обґрунтована американським економістом М. Портером (1947 р.н.). У цій теорії запропоновано принципово новий підхід до проблем міжнародної торгівлі, який базується на твердженні, що на міжнародному ринку конкурують фірми, а не країни. Тому, на думку М. Портера, необхідно усвідомити, як фірма створює та утримує конкурентну перевагу для того, щоб з'ясувати роль країни у цьому процесі⁸⁹.

Міжнародна торгівля безпосередньо впливає на сукупні видатки і умови макроекономічної рівноваги. Як відомо, елементом сукупних видатків є чистий експорт, який є різницею між експортом та імпортом: $\pm NE = E - IM$.

Умова рівноваги для відкритої економіки згідно з моделлю «видатки-випуск» має такий вигляд: $Y = C + I + G + NE$. Експорт та його зростання збільшує сукупні видатки на купівлю ВВП країни і сприяє його зростанню. Імпорт є вилученням з кругопотоку «доходи – видатки».

Вплив зміни чистого експорту (NE) на рівноважний ВВП (Y) можна проілюструвати за допомогою графічної моделі рівноваги «видатки-випуск» (рис 19.2).

⁸⁹ Портер М. Международная конкуренция: Конкурентные преимущества стран. М.: Междунар. отношения, 1993. 896 с.

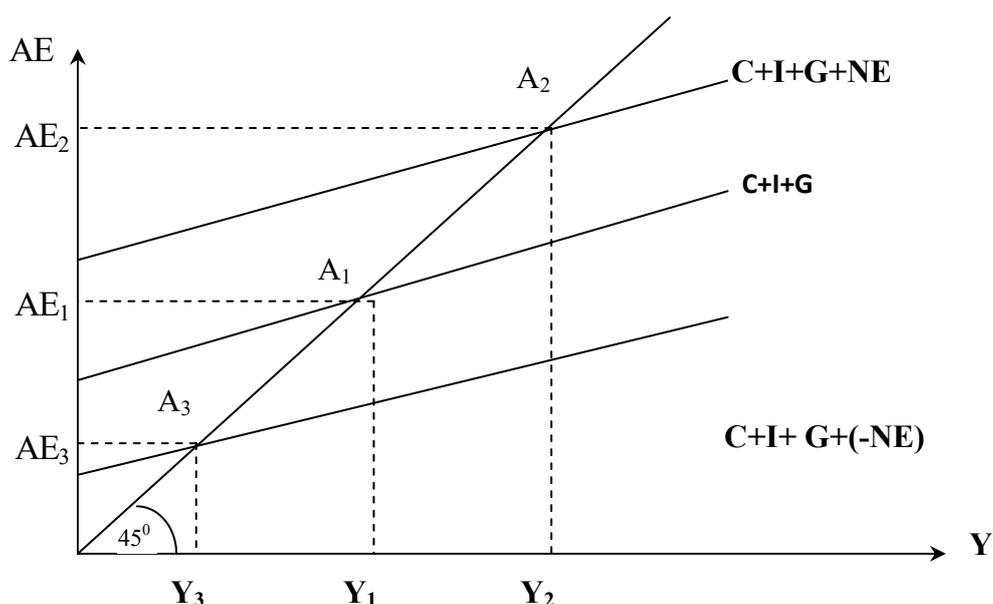

Рис. 19.2. Вплив чистого експорту на рівноважний ВВП

Додатний чистий експорт (+NE) збільшує сукупні видатки і рівноважний ВВП порівняно із закритою економікою. На графіку це відображається у зміщенні лінії сукупних видатків (C+I+G) угору до положення (C+I+G+NE), і зміщенні точки рівноважного ВВП Y_1 праворуч до положення Y_2 . Зменшення і від'ємне значення чистого експорту (-NE) спричиняє протилежні результати (рис. 19.2). На графіку видно, що зростання сукупних видатків за рахунок чистого експорту на величину $\Delta AE = AE_2 - AE_1$ приводить до більшого зростання рівноважного ВВП ($\Delta Y = Y_2 - Y_1$). Це пов'язано з дією мультиплікативного ефекту (мультиплікатора чистого експорту). Зростання рівноважного ВВП з урахуванням мультиплікатора чистого експорту (m_{NE}) становить:

$$\Delta Y_e = \Delta NE m_{NE}. \quad (19.1)$$

Міжнародна торгівля складається з двох складових: експорту та імпорту.

Експорт – це продаж товарів за кордон. Поняття експорт об'єднує:

- вивезення товарів, вироблених у країні;

Розділ 19. Макроекономічна політика у відкритій економіці

– вивезення товарів, попередньо ввезених до країни, переробка яких відбувалась під митним контролем;

– реекспорт – вивезенні за кордон попередньо ввезених товарів, що не підлягали будь-якій переробці.

Згідно з оцінкою СОТ, світова торгівля товарами за 2018 р. зросла на 3,0% (табл. 19.3). Перше місце в рейтингу експорту товарів посідає Китай – 2487 млрд дол. з часткою у світовому експорті 12,8%. На другому місці США – 1664 млрд дол. (8,5%), на третьому Німеччина – 1561 млрд дол. (8,0%).

Таблиця 19.3

Експорт товарів країн світу у 2018 році, млрд дол.⁹⁰

Місце	Експортери	Обсяг	Частка	Щорічні зміни, %
1	Китай	2487	12,8	10
2	США	1664	8,5	8
3	Німеччина	1561	8,0	8
4	Японія	738	3,8	6
5	Нідерланди	723	3,7	11
6	Республіка Корея	605	3,1	5
7	Франція	582	3,0	9
8	Гонконг	569	2,9	3
9	Італія	547	2,8	8
10	Великобританія	486	2,5	10
11	Бельгія	467	2,4	8
12	Мексика	451	2,3	10
13	Канада	450	2,3	7
14	РФ	444	2,3	26
15	Сингапур	413	2,1	11
16	ОАЕ	346	1,8	10
17	Іспанія	345	1,8	8
18	Китайський Тайпей	336	1,7	6
19	Індія	326	1,7	9
20	Швейцарія	311	1,6	4
21	Саудівська Аравія	299	1,5	35
22	Польща	261	1,3	11
23	Австралія	257	1,3	11
24	Таїланд	252	1,3	7
25	Малайзія	247	1,3	14
26	В'єтнам	246	1,5	15
27	Бразилія	240	1,2	10

⁹⁰ Експорт товарів країн світу. Режим доступу: [http // www.wto.org](http://www.wto.org)

Закінчення табл. 19.3

Місце	Експортери	Обсяг	Частка	Щорічні % зміни
28	Чеська Республіка	202	1,0	11
29	Австрія	185	0,9	10
30	Індонезія	180	0,9	7
	У світі	19475	100,0	10

Імпорт – ввезення іноземних товарів на територію певної країни.

Під імпортом розуміють та статистично обчислюють:

– ввезення до країни товарів для особистого споживання або для переробки;

– ввезення з-за кордону вітчизняних товарів, що були раніше вивезені з країни й не підлягали там будь-якій переробці (реімпорт).

Важливе місце в макроекономічній теорії міжнародної торгівлі займає показник **граничної схильності до імпорту**, який показує, на скільки збільшиться (зменшиться) імпорт при зростанні (скороченні) сукупного доходу на одиницю.

У рейтингу імпорту товарів перше місце посідають США – 2614 млрд дол. з часткою у світовому імпорті 13,2%. На другому місці Китай – 2136 млрд дол. (10,8%), на третьому Німеччина – 1286 млрд дол. (6,55%) (табл. 19.4).

Таблиця 19.4

Імпорт товарів країн світу у 2018 р., млрд дол.⁹¹

Місце	Імпортери	Обсяг	Частка	Щорічні зміни, %
1	США	2614	13,2	9
2	Китай	2136	10,8	16
3	Німеччина	1286	6,5	11
4	Японія	749	3,8	11
5	Великобританія	674	3,4	5
6	Франція	673	3,4	9
7	Нідерланди	646	3,3	12
8	Гонконг	628	3,2	6
9	Республіка Корея	535	2,7	12

⁹¹ Імпорт товарів країн світу. Режим доступу: [http // www.wto.org](http://www.wto.org)

Закінчення табл. 19.4

Місце	Імпортери	Обсяг	Частка	Щорічні зміни, %
10	Індія	511	2,6	14
11	Італія	501	2,5	11
12	Мексика	477	2,4	10
13	Канада	469	2,4	6
14	Бельгія	450	2,3	10
15	Іспанія	388	2,0	10
16	Сингапур	371	1,9	13
17	Китайський Тайпей	286	1,4	10
18	Швейцарія	279	1,4	4
19	Польща	267	1,3	14
20	ОАЕ	253	1,3	-6
21	Таїланд	250	1,3	13
22	РФ	249	1,3	5
23	В'єтнам	244	1,2	15
24	Австралія	236	1,2	3
25	Туреччина	223	1,1	-5
26	Малайзія	217	1,1	12
27	Австрія	193	1,0	10
28	Бразилія	189	0,9	20
29	Індонезія	189	0,9	20
30	Чеська Республіка	184	0,9	13
	У світі	19867	100,0	10

Співвідношення коштів, отриманих протягом року за експорт, і коштів, сплачених за імпорт товарів і послуг, називається **торговельним балансом**.

Структурно він складається з двох частин: надходжень і платежів. Їх зіставлення утворює експортно-імпортне сальдо.

Якщо країна експортує товарів більше, ніж імпортує, вона має активне (позитивне) сальдо торговельного балансу. Якщо країна ввозить більше товарів, ніж вивозить своїх, то її торговельний баланс є дефіцитним і вона має від'ємне сальдо. Наприклад, за останні роки економіка України мала від'ємне сальдо торговельного балансу. У 2019 р. Україна експортувала на 11,2% більше товарів та послуг, що на 3,63 млрд дол. менше, ніж імпортувала. Загальні обсяги експорту сягнули 63,67 млрд дол., з яких 50,06 млрд дол. склав експорт послуг. Обсяги імпорту у 2019 р. зросли на 6,0% та сягнули 67,3 млрд дол. Імпорт товарів склав 60,7 млрд дол. (30,3%), а послуг –

6,52 млрд дол. (9,7%). За рік дефіцит зовнішньоторговельного балансу зменшився на 2,58 млрд дол.⁹²

Якщо розглядати зовнішню торгівлю України за країнами світу у 2019 р. (табл. 19.5), то найбільший товарообіг припадає на країни ЄС (41,1%), на другому місці – Китай (15,1%), на третьому – Російська Федерація (11,5%).

Таблиця 19.5

15 найбільших країн-партнерів в імпорті товарів до України 2019 рік⁹³

Країна	Обсяг	Частка
Європейський Союз	24 996,2	41,1
Китай	9 195,6	15,1
РФ	6 986,2	11,5
Білорусь	3 752,2	6,2
США	3 284,2	5,4
Туреччина	2 354,7	3,9
Швейцарія	1 603,6	2,6
Японія	962,7	1,6
Індія	741,1	1,2
Республіка Корея	455,9	0,8
Казахстан	450,0	0,7
В'єтнам	430,4	0,7
Азербайджан	379,2	0,6
Індонезія	295,8	0,5
Норвегія	264,9	0,4

Зовнішньоторговельна політика держав характеризується суперечністю двох тенденцій: лібералізації і протекціонізму. Якщо окрема країна у своїй зовнішньоторговельній політиці застосовує торговельні бар'єри, то такі заходи називають протекціоністськими. **Протекціонізм** (від лат. protectio – покровительство, сприяння, захист) – політика держави,

⁹² Дані Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. Режим доступу: [http:// www.ukrstat.gov.ua](http://www.ukrstat.gov.ua)

⁹³ Дані Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України [Електронний ресурс]. Режим доступу: [http:// www.me.gov.ua](http://www.me.gov.ua)

спрямована на захист вітчизняних виробників товарів від конкуренції з боку іноземних компаній (фірм). Основним знаряддям протекціонізму є мито на ввезення іноземних товарів. Важливе значення має обмеження розмірів імпорту, заборона вивезення певних товарів вітчизняного виробництва тощо.

Лібералізація – це полегшення умов зовнішньої торгівлі, що має форму зменшення величини мита, скорочення використання валютних і кількісних обмежень. Державну політику, що спрямована на розвиток **вільної торгівлі** і неутручання в зовнішньоторговельну діяльність вітчизняних товаровиробників, називають фритредерство.

Сучасні тенденції розвитку світової торгівлі свідчать, що лібералізація стає провідною тенденцією: загальне зниження митних зборів, розвиток інтеграційних процесів, посилення конкурентної боротьби на світовому ринку посилює відкритість національних економік. Разом з тим поряд із лібералізацією діє і протекціонізм. Протекціоністська політика активно використовується країнами з відносно слабкою в конкурентному відношенні економікою, які здійснюють структурні перетворення. Метою цієї політики є захист вітчизняних виробників, збереження за ними певної частки внутрішнього ринку і робочих місць⁹⁴.

Проводячи протекціоністську політику, держава використовує певні інструменти: тарифні (мита) та нетарифні обмеження (квоти, ліцензії, угоди про «добровільне» обмеження експорту, адміністративні формальності тощо).

Найбільш розповсюдженим засобом регулювання зовнішньої торгівлі є мито. Мито – це податок, який отримується державою під час перетинання товаром митного кордону країни. При використанні мита переслідуються цілі, пов'язані з одержанням додаткових доходів у державний бюджет, регулюванням зовнішньоторговельних потоків, захистом національних виробників. Є три основних види митних податків:

⁹⁴ Мазаракі А.А., Мельник Т.М. Регуляторна політика у сфері зовнішньої торгівлі. Київ: Київ нац. торг.-екон. ун-т, 2010. 470 с.

– адвалорне мито – запроваджується у вигляді процента від митної вартості товару;

– специфічне мито – визначається у вигляді фіксованої суми з одиниці виміру (ваги, площі, обсягу тощо);

– комбіноване мито – визначається як поєднання ставок адвалорного та специфічного мита. Наприклад, 20%, але не менше ніж 10 євро за 1 штуку; 10%, але не менше ніж 15 євро за 1 кг.

Митні тарифи залишаються найважливішим інструментом зовнішньоторговельної політики. Проте останніми роками значного поширення набули форми і методи нетарифних торговельних обмежень.

Найпоширенішою формою нетарифного обмеження є квота. Квотування – це обмеження в кількісному чи вартісному обсягу продукції, яку дозволено ввозити до країни (імпортна квота) чи вивозити з країни (експортна квота) за певний період. Як правило, квотування зовнішньої торгівлі здійснюється шляхом її ліцензування, коли держава видає ліцензії на імпорт чи експорт обмеженого обсягу продукції і водночас забороняє неліцензовану торгівлю. Ліцензії можуть мати і самостійне значення як інструмент зовнішньоторговельної політики, коли держава надає право імпортеріві завозити товари без обмеження або лише із зазначених країн.

Поширеною формою конкурентної боротьби на світовому ринку є демпінг – коли країна, яка експортує свій товар та продає його дешевше, ніж на іншому ринку (найчастіше вітчизняному).

Надзвичайною формою державного обмеження зовнішньої торгівлі є економічні санкції, наприклад торговельне ембарго – заборона державою ввезення до якої-небудь країни або вивозу з якої-небудь країни товарів. Це як правило відбувається з політичних мотивів, бажання здійснити тиск на країну для досягнення певних політичних цілей.

Регулювання міжнародної торгівлі здійснюється у межах відповідної компетенції Світовою організацією торгівлі (СОТ).

У 1947 р. була підписана Генеральна угода про тарифи і торгівлю (ГАТТ) як багатосторонній торговельний договір, який регулював міжнародну торгівлю і ґрунтувався на застосуванні режиму найбільшого сприяння у торгівлі між всіма країнами, що його підписали. У 1995 р. було створено Світову організацію торгівлі (СОТ). Угода про створення СОТ охопила угоди щодо нових редакцій ГАТТ, генеральну угоду з торгівлі послугами (ГАТС) і угод про торговельні аспекти інтелектуальної власності, а також домовленості щодо правил і процедур у регулювання суперечок у міжнародній торгівлі.

Головні функції СОТ полягають у такому:

- виконанні адміністративної роботи, пов'язаної з проведенням багатосторонніх переговорів та імплементації угод;
- спостереження за станом світової торгівлі та надання консультацій з питань управління у сфері міжнародної торгівлі;
- забезпеченні механізму врегулювання торговельних суперечок;
- співробітництві з іншими міжнародними організаціями, що впливають на формування глобальної торговельної політики, зокрема МВФ та Світовим банком;
- періодичному огляді торговельної політики держав-членів.

Протокол про вступ України до СОТ було підписано 5 лютого 2008 р.

19.3. Міжнародний рух капіталів

Однією із важливих форм міжнародних економічних відносин є рух капіталу, тобто його експорт (імпорт) в інші країни як приватними корпораціям, так і державою⁹⁵. Можливість вивозу капіталу зумовлена тим, що більшість країн уже ввійшли у світове господарство і пов'язані між

⁹⁵ Білорус О.Г. Відтворювальна еволюція та структурна трансформація глобального капіталу. Фінанси України. 2015. № 11. С. 7–21.

собою розвинутою мережею транспортних, інформаційних та інших комунікацій.

Основними причинами вивозу капіталу є:

- утворення відносного надлишку капіталу на національному ринку;
- можливість більш прибуткового застосування капіталу за кордоном завдяки наявності там дешевої сировини, кваліфікованої робочої сили та розвинутої виробничої і соціальної інфраструктури.

Існують дві основні **форми вивозу капіталу**: 1) вивіз підприємницького (функціонуючого) капіталу і 2) вивіз позикового капіталу у вигляді міжнародних позик, які надають як окремі держави, так і великі міжнародні банки. Вивіз підприємницького капіталу здійснюється декількома шляхами: шляхом будівництва за кордоном власних (або на паях) підприємств; шляхом придбання контрольного пакету або просто частини акцій діючих підприємств; шляхом відкриття за кордоном власних філіалів або дочірніх компаній. Капіталовкладення в зарубіжні підприємства залежно від контролю за останніми поділяються на прямі й портфельні інвестиції.

Прямі інвестиції (табл. 19.6) забезпечують експортеру капіталу контроль за роботою підприємства, в яке вкладено цей капітал. За визначенням МВФ, до прямих інвестицій належать лише ті, які становлять не менше ніж 25% акціонерного капіталу компанії.

Таблиця 19.6

Прямі іноземні інвестиції (ПІІ) в Україні⁹⁶

	ПІІ в Україну		ПІІ з України		Сальдо	
	млн дол. США	млн дол. США	млн дол. США	млн дол. США	млн дол. США	млн дол. США
2010	6495	+1679	736	+574	+5759	+23,7%
2012	8401	+1194	1206	+1014	+7195	+2,6%
2013	4499	-3902	420	-786	+4079	-43,3%
2014	410	-4089	111	-309	+299	-92,7%
2015	2961	+2551	-51	-162	+3012	+907,4%
2016	3284	+323	16	+67	+3268	+8,5%

⁹⁶ Дані Міністерства фінансів України. Режим доступу: <http://www.minfin.com.ua>

Закінчення табл. 19.6

	ПІІ в Україну		ПІІ з України		Сальдо	
2017	2202	-1082	8	+2194	+2194	-32,9%
2018	2355	+153	-5	+2360	+2360	+7,6%
2019	1711	-644	0	+1711	+1711	-27,5%

Портфельні інвестиції формально не пов'язані з прямим контролем над зарубіжними підприємствами і реалізуються найчастіше шляхом купівлі цінних паперів іноземних підприємств або держави.

Вивезення капіталу у позиковій формі здійснюється в основному шляхом надання міжнародних кредитів. Для того, щоб надання капіталу отримало форму кредиту, мають дотримуватись певні умови: гроші мають бути повернуті (зворотність), повернуті у визначений термін (терміновість), за користування грошима потрібно платити (платність).

Міжнародні кредитні відносини – це сукупність економічних відносин, які репрезентують рух позикового капіталу у сфері світових господарських зв'язків. Основна роль цих відносин полягає у вдосконаленні капіталообміну між країнами світу.

Міжнародний кредит можна класифікувати відповідно до певних критеріїв. За джерелами розрізняють державний (наданий державними органами) та приватний. За формою надання – товарний (у товарній формі) і валютний (у валютній формі). За цільовим призначенням – зв'язаний (на строго конкретні цілі – інвестиційні, комерційні, часто у товарній формі) та фінансовий (без жорсткого цільового призначення, як правило, у валютній формі). За строками – короткостроковий (до 1 року), як правило, на поповнення обігових коштів; середньостроковий (1–5 років), як правило, на закупівлю основного обладнання (короткострокові й середньострокові кредити використовуються в основному для фінансування зовнішньої торгівлі); довгострокові (більше 5 років), як правило, на нове будівництво, для фінансування виробничих інвестицій. За видами позичальників – наданий іноземним державам, окремим корпораціям, приватним підприємствам та ін.

Щодо зв'язаних кредитів, то вони в основному призначені для фінансування певних цільових програм, що спеціально обумовлюються при укладанні кредитної угоди. Ними можуть бути інвестиційні кредити, призначені для капіталовкладень у певний об'єкт і комерційні кредити, за рахунок яких закупаються обумовлені товари.

Важливою тенденцією розвитку сучасного міжнародного кредиту є підвищення ролі банківського капіталу, посилення його активності в проведенні міжнародних операцій. Передусім це стосується найбільших транснаціональних банків (ТНБ): їхні капітали стрімко зростають, випереджаючи збільшення всього суспільного банківського капіталу. Серед ТНБ провідні позиції посідають банки США, хоча спостерігається посилення позицій банків інших розвинутих країн. Найбільші ТНБ відіграють значну роль у розміщенні іноземних позик, випуску міжнародних облігацій, проведенні інших операцій у сфері міжнародного кредиту.

На світовому ринку позичкових капіталів функціонує ряд міжнародних фінансових центрів, які акумулюють й розподіляють фінансові ресурси по всьому світу. У фінансових центрах зосереджені численні фінансово-кредитні організації, що обслуговують міжнародну міграцію капіталу. Найбільшими світовими фінансовими центрами є Лондон, Нью-Йорк, Токіо, Париж, Цюрих, Франкфурт-на-Майні, Люксембург, Гонконг.

Процентні ставки за міжнародними кредитами базуються на процентних ставках країн – провідних глобальних кредиторів (США, Японії, Німеччини). Базовою ставкою, що широко використовується для єврокредитів є ЛІБОР (London Interbank Official Rate). У міру розвитку євровалютного ринку виникли ставки, аналогічні ЛІБОР – ПІБОР (Paris), СІБОР (Singapore), ФІБОР (Frankfurt am Main), КІБОР (Kuwait).

Для України важливе значення має продовження кредитної співпраці з МВФ, ресурси якого дозволяють покривати фінансові розриви бюджету і платіжного балансу у нинішній кризовий період. Призупинення співробітництва з МВФ стає на практиці причиною зниження кредитних рейтингів України

та суттєво ускладнює залучення зовнішніх позик. У червні 2020 р. МВФ прийняло рішення про продовження співпраці із Україною. Йдеться про поетапне виділення 5 млрд дол. коштів Фонду протягом 18 місяців.

Міжнародні фінансові відносини – це економічні відносини з приводу акумулювання, розподілу і перерозподілу світових фінансових ресурсів та міжнародних фінансових потоків.

Уся різноманітність міжнародних торговельних і фінансових операцій відображається в платіжному балансі країни.

Платіжний баланс – співвідношення між сумою фактичних грошових надходжень із-за кордону та сумою платежів іншим країнам за певний період (рік, квартал, місяць) або на певну дату. За своєю формою і структурою платіжний баланс є системою зведених узагальнюючих таблиць, за показниками яких порівнюють загальну суму надходжень із-за кордону із загальною сумою платежів, що здійснені за кордоном. Платіжний баланс характеризує результати зовнішньоекономічної діяльності країни за певний період. Цей баланс є найбільш поширеним видом міжнародних розрахунків.

Платіжний баланс складається за типовою формою, рекомендованою МВФ. Він включає три основні розділи:

1) баланс поточних операцій (розрахунки за поточними операціями): товари, послуги, доходи від інвестицій, інші послуги і фонди, приватні і державні односторонні перекази;

2) баланс руху капіталів (рахунок капіталів): прямі інвестиції, портфельні інвестиції, інший довгостроковий капітал;

3) розрахунки за офіційними резервними рахунками (рахунок резервних операцій): золото, СДР, резервна позиція у МВФ, іноземна валюта, кредити МВФ.

Платіжний баланс надає інформацію про стан зовнішньоекономічних відносин країни. Моніторинг змін у платіжному балансі є обов'язковою умовою розробки ефективної макроекономічної політики держави.

Якщо платежі, що надходять до країни, перевищують платежі, які країна здійснює за кордон, платіжний баланс є активним. У протилежному випадку платіжний баланс – пасивний.

19.4. Міжнародна міграція робочої сили

Міграція робочої сили – це переміщення працездатного населення, зумовлене причинами економічного характеру. Якщо таке переміщення переходить національні межі, то міграція робочої сили є міжнародною. **Міжнародна міграція робочої сили** – це форма руху працездатного населення між країнами в пошуку вигідних умов праці та відповідно вищої оплати. Існує дві групи причин, які породжують міграцію робочої сили: загальні, що визначають тенденції розвитку всіх форм міжнародних економічних відносин, і специфічні, які пов’язані тільки з міграцією (табл. 19.7).

Таблиця 19.7

Причини міжнародної міграції робочої сили

Загальні	Специфічні
Інтернаціоналізація господарського життя. Нерівномірність соціально-економічного розвитку окремих країн. Структурні зрушення в економіці, які обумовлюють витіснення робочої сили з одних галузей і додаткову потребу в ній інших. Економічна політика ТНК, які концентрують трудомісткі виробництва в одних країнах і наукоємні в інших. Політична й економічна нестабільність в окремих країнах	Відмінності між країнами в рівні заробітної плати і соціального забезпечення. Нестача робочої сили певних спеціальностей і кваліфікацій. Відносний надлишок робочої сили в багатьох країнах, що розвиваються. Відмінності між країнами в можливостях і умовах професійного зростання працівників

Існують різні критерії класифікації міжнародної міграції робочої сили. За напрямками її руху розрізняють:

- еміграцію (виїзд робочої сили за межі країни);
- імміграцію (в’їзд робочої сили у країну).

Залежно від рівня кваліфікації можлива міграція як малокваліфікованої робочої сили, так і висококваліфікованих фахівців. Перший із цих потоків спрямований переважно з країн, що розвиваються в розвинуті. Другий потік – переміщення фахівців між розвинутими країнами (наприклад, всередині ЄС), а також їх імміграція в розвинуті країни з країн, що розвиваються. Останній процес дістав назву «відплив умів».

За характером регулювання міграційних процесів розрізняють вільне переміщення робочої сили та її в'їзд у країну на певний строк. Вільне переміщення робочої сили введено з 1 січня 1993 р. в ЄС. Відповідно до строків розрізняють – міграцію асиміляційну (на постійне місце проживання) і ротаційну (на певний термін). За характером регулювання – вільне переміщення робочої сили та обмежене (на певний термін). Крім того, виділяють міграцію легальну, тобто на основі міждержавних угод, які визначають чисельність мігрантів, порядок їх працевлаштування тощо, і нелегальну – з порушенням чинного законодавства. У багатьох країнах світу діють досить жорсткі правила щодо обмеження кількості іммігрантів.

До основних центрів імміграції робочої сили належать традиційні – США та Західна Європа (Німеччина, Франція, Великобританія, Бельгія та ін.) та нові – Австралія і Нова Зеландія, нафтовидобувні країни Близького Сходу, нові індустріальні країни Азіатсько-Тихоокеанського регіону та Латинської Америки.

Міграційна політика – політика держави у сфері міграції населення і трудових ресурсів. Вона включає два напрями – імміграційну та еміграційну політику. Імміграційна політика – регламентація правил і норм прийняття іноземних громадян. Еміграційна політика – регламентація правил і порядку виїзду громадян країни за кордон і захист їх прав у країнах, які приймають. Проведення еміграційної політики спрямоване на досягнення таких цілей: сприяння скороченню безробіття у країні; надходження валютних коштів від трудящих-емігрантів; забезпечення відповідного рівня умов життя і праці для робітників-емігрантів. Прорахунки у виборі орієнтирів міграційної політики спричиняють небажану реакцію у вигляді зростання нелегальної міграції, надмірне підвищення соціальної невдоволеності мігрантів після повернення. У цій сфері очевидна неефективність жорстких директивних заходів і необхідність непрямого координуючого впливу з боку держави.

Країни-імпортери трудових ресурсів, які постійно відчують потребу у залученні робочої сили, свою іммігра-

ційну політику засновують на заходах, які регулюють чисельність та якісний склад мігрантів. Інструментом цього регулювання є показник імміграційної квоти, який щорічно розраховується та затверджується за окремими категоріями робітників на основі аналізу національного ринку робочої сили, національного ринку житла та соціальної обстановки в суспільстві. Основними вимогами до іноземної робочої сили є рівень кваліфікації та професійної підготовки, досвід роботи за спеціальністю, віковий ценз, стан здоров'я.

Країни-експортери трудових ресурсів забезпечують постійний приплив робочої сили на світовий ринок.

Міграція робочої сили призводить до різних наслідків для країн-експортерів та країн-імпортерів трудових ресурсів.

До позитивних наслідків для країн-імпортерів робочої сили належать: підвищення конкурентоспроможності вироблюваних товарів внаслідок зменшення витрат, які пов'язані з більш низькою зарплатою іноземних робітників; економія на витратах на освіту та професійну підготовку іноземних робітників; встановлення з боку іноземних робітників додаткового попиту на товари та послуги, що стимулює зростання виробництва; робітники-іноземці виступають соціальним «амортизатором» під час кризових явищ; економія на пенсійному забезпеченні робітників-мігрантів.

До негативних наслідків належать: посилення соціальної напруги, коли мігранти займають робочі місця національних робітників; виникнення тенденції до зниження заробітної плати; потенційна загроза зростання безробіття.

Позитивними наслідками експорту робочої сили можна вважати: зменшення тиску надлишкових ресурсів та соціальної напруги у країні; надходження валютних коштів, які в деяких країнах перевищують надходження від інших форм зовнішньоекономічних відносин; економія на навчанні новим професійним навичкам, ознайомлення з передовою організацією праці в країні прийому.

До негативних наслідків для країн експортерів робочої сили належать «відплив умів» – виїзд висококваліфікованих фахівців.

Міграція висококваліфікованих фахівців у ХХІ ст. набуває дедалі більшого розмаху. Фахівців, які виїжджають, приваблює, передусім, вищий рівень зарплати та побутових умов, а також більші можливості для професійного зростання. Сьогодні ця проблема активно постає перед колишніми соціалістичними країнами.

Поширення COVID-19 значно скоротило обсяги міжнародної міграції робочої сили. На початок червня 2020 р. кількість людей, що захворіли у світі на коронавірусну інфекцію досягло 7,1 млн осіб, понад 404 тис. людей померло.

Україна по суті нині перетворилася на експортера робочої сили. За оцінками експертів, за кордоном працює понад 7 млн українців. Більшість з них працює нелегально, що зменшує можливості для отримання державою доходів від переказів працівників-мігрантів. Проблемою стає також вплив висококваліфікованих працівників та науковців⁹⁷.

За статусом зайнятості більшість мігрантів з України працювали за кордоном як наймані працівники, зокрема на підприємствах зайнято близько 60,0% трудових мігрантів, у домогосподарствах громадян інших держав близько 30,0%. Найбільшими країнами призначення вітчизняної робочої сили є Польща, Італія, Чеська Республіка. Серед інших країн, куди спрямовані потоки трудової міграції українців, є Іспанія, Німеччина, Угорщина, Португалія та Білорусь.

19.5. Валютний курс та його регулювання

Світогосподарські зв'язки неможливі без налагодженої системи валютних відносин. Інтернаціоналізація економіки, розвиток зовнішньої торгівлі та вивозу капіталу сприяють розширенню валютних відносин між країнами. Завдяки системі

⁹⁷ Ніколаєць К.М. Зовнішня трудова міграція в Україні у 2014–2017 рр. Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. 2018. № 3. С. 21–32; Ніколаєць К.М. Трудова міграція до країн Європейського Союзу: факти та наслідки. Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. 2018. № 5. С. 6–19.

валютно-фінансових відносин гроші як світові гроші обслуговують зовнішню торгівлю товарами та послугами, міграцію капіталів, переведення прибутків в інвестиції, надання позик, науково-технічний обмін, державні та приватні грошові перекази тощо. Міжнародні валютні відносини – сукупність економічних відносин, що складаються при функціонуванні грошей (валюти) у світовому господарстві; ці відносини опосередковують обмін результатами діяльності національних господарств.

Головне завдання міжнародної валютної системи – регулювання міжнародних розрахунків та валютних ринків для підтримки рівноваги зовнішньоекономічного обміну, стримування інфляції. Міжнародна валютна система є одним з найбільш важливих механізмів, який може сприяти розширенню або обмежувати розвиток міжнародних економічних відносин.

Міжнародна валютна система пройшла певний шлях свого розвитку, чотири етапи, які представляють чотири міжнародні валютні системи.

Перша система стихійно склалася у ХІХ ст. внаслідок промислової революції та розширення міжнародної торгівлі як система золотого стандарту (Паризька валютна система). За неї валюти певних країн вільно обмінювалися на золото на внутрішніх ринках і за межами країн; валюти мали золотий вміст; золоті зливки могли вільно обмінюватися на монети; підтримувалось суворе співвідношення між золотим запасом країн та внутрішньою пропозицією грошей. Різновидами цього стандарту виступали золотомонетний і золотозливковий.

Наприкінці ХІХ ст. внаслідок розвитку монополістичного капіталізму золотий стандарт перестав відповідати масштабам світогосподарських зв'язків. У результаті збільшення втручання держави в економіку фіксований валютний курс, що визначався системою золотого стандарту, став замінюватись на систему регульованих пов'язаних валютних курсів. Тому за угодою, укладеною на Генуезькій конференції (1922 р.), золотомонетний стандарт був замінений системою золотодевізного стандарту, за яким банкноти розмінювалися

не на золото, а на девізи (банкноти країн, які обмінювалися на золото – фунт стерлінгів та американський долар; векселі, чеки). Для забезпечення такої системи центральні банки створювали значні резерви іноземної валюти, яка розмінювалася на золото.

Світова економічна криза 1929–1933 рр. завдала нищівного удару по системі золотодевізного стандарту. У всіх країнах був здійснений перехід до нерозмінних на золото паперових грошових одиниць. У 1944 р. у Бреттон-Вудсі (США, штат Нью-Гемпшир) була юридично оформлена нова валютна система, яка отримала назву системи золотовалютного стандарту. За цією системою за золотом зберігалася тільки функція кінцевих розрахунків між країнами. Всі країни зобов'язувалися встановлювати паритети своїх валют у доларах, а через долар – у золоті. Долар, що став резервною валютою, обмінювався на золото центральними банками та урядовими організаціями інших країн у казначействі США за курсом 35 дол. за 1 трійську унцію (31,12 г). Кожна країна повинна була зберігати курс своєї валюти щодо будь-якої іншої, відхилення ринкового курсу мало становити не більше 1,0% від фіксованого.

Бреттон-Вудська валютна система була заснована на американському доларі та міждержавній угоді⁹⁸. Міждержавне регулювання валютних відносин здійснювалось, головним чином, Міжнародним валютним фондом (МВФ), створеним на цій конференції, що мав забезпечувати дотримання країнами-членами офіційних валютних паритетів, курсів та вільної оборотності валют.

Практичну діяльність МВФ почав з 1 березня 1947 р. У зв'язку з еволюцією світової валютної системи статут МВФ тричі переглядався: в 1969 р. із введенням СДР («спеціальних прав запозичення»); в 1976 р. зі створенням Ямайської валютної системи; у листопаді 1992 р. із включенням санкцій – призупинення права брати участь у голосуванні – щодо країн,

⁹⁸ Буторина О. Как США обеспечили победу доллара в Бреттон-Вудсе. Вопросы экономики. 2015. № 8. С. 58–72.

які не погасили свої борги Фонду. Основними цілями МВФ є: сприяння міжнародному співробітництву у валютно-фінансовій сфері; сприяння розширенню і збалансованому зростанню міжнародної торгівлі; сприяння стабільності валют; сприяння створенню багатосторонньої платіжної системи; надання загальних ресурсів Фонду у тимчасове розпорядження його членів (з дотриманням достатніх заходів перестороги); скорочення тривалості і ступеня порушень рівноваги зовнішніх платіжних балансів країн-членів МВФ.

У 50-60 рр. ХХ ст. відбулися зміни у співвідношенні сил у світовому господарстві. Платіжний баланс США, починаючи з 1950-х рр. став хронічно дефіцитним, що привело до значних доларових нагромаджень на території, насамперед, Західної Європи. Наприкінці 1960-х рр. за ініціативою Франції центральні західноєвропейські банки почали пред'являти долари для розміну на золото. Золотий запас США став зменшуватися (за 50–60-ті рр. ХХ ст. – більше ніж у 1,5 разу). З 1971 р. США припинили обмін долара на золото. Для міжнародної валютної системи стають характерними постійні зміни валютних курсів, більшість розвинутих країн почали використовувати систему плаваючих валютних курсів. Тим самим були підірвані основні принципи Бреттон-Вудської системи, і вона припинила своє існування.

У 1976 р. в Кінгстоні (Ямайка) на черговій нараді МВФ були визначені основи нової Ямайської валютної системи. (іноді говорять – Кінгстонської). Основними рисами Ямайської валютної системи були такі:

– по-перше, скасовувалась функція золота як міри вартості та основи відліку валютних курсів, золото стало звичайним товаром, який, проте, має й особливі функції формування золотих резервів;

– по-друге, країнам надавалася можливість вибору режиму валютного курсу. Коливання валютних курсів обумовлювались попитом та пропозицією на міжнародних ринках і реальними купівельними спроможностями валют. Для стабілізації курсу валюти в умовах плаваючого режиму використовуються: 1) проведення валютної інтервенції, тобто скупов-

ування чи продаж центральним банком своєї валюти з метою зміни співвідношення між попитом і пропозицією і тим самим підвищення чи зниження її ринкового курсу; 2) прикріплення національної валюти до валюти-лідера (насамперед, до долара США) і спільне з ним плавання, тобто пропорційна зміна курсів; 3) спільне плавання валют групи країн шляхом встановлення твердих співвідношень між ними, як це здійснювалося, наприклад, країнами ЄС;

– по-третє, використовувався стандарт СДР («спеціальні права запозичення») – міжнародний платіжний, резервний і розрахунковий засіб, що використовується для безготівкових міжнародних розрахунків. СДР надаються країнам-учасникам МВФ пропорційно їх квотам. Курс СДР розраховується на основі валютного кошика чотирьох основних валют (американського долара, англійського фунта стерлінгів, євро та японської йєни).

Регіональною валютою, яка існує у світовій валютній системі, є євро – колективна валюта країн-членів ЄС, яка була введена в 1999 р. (до цього з 1979 р. було ЕКЮ). Введення євро проводилося поетапно: з 1999 р. по 2002 р. Сьогодні євро є однією з найбільш потужних валют світу, попит на неї зростає, що приводить до підвищення курсу євро.

На сьогодні більшість розрахункових операцій на міжнародному валютному ринку здійснюються у національних валютах промислово розвинутих країн, передусім, 2/3 операцій – у доларах США. Щодо золота, то воно залишається особливим ліквідним активом і джерелом формування національних резервів.

До основних функцій національних валютних систем належать: формування та використання валютних курсів; забезпечення зовнішньоекономічних зв'язків країни; забезпечення оптимальних умов функціонування національних господарств.

Валютний курс – це співвідношення між валютами окремих країн, або «ціна» валюти даної країни, що виражена у валютах інших країн. Валютне котирування – визначення

валютного курсу на основі обраних ринкових механізмів. Існують такі методи котирування валют:

– пряме – вираження валютного курсу одиниці національної валюти через певну кількість одиниць іноземної валюти;

– опосередковане – вираження валютного курсу одиниці іноземної валюти через певну кількість національної валюти;

– крос-котирування – вираження курсів двох валют одна до одної через курс кожної з них щодо третьої валюти.

Курси валют, які щодня встановлюються на валютному ринку, є **номінальними**. За номінальним курсом безпосередньо здійснюється обмін валют. **Реальний** – це номінальний валютний курс, перерахований з урахуванням зміни рівня цін у своїй країні та в тій країні, до валюти якої котирується національна валюта.

Реальний валютний курс формується на принципах паритету – співвідношення між валютами. Паритет знаходиться в основі курсу валют, але курс валюти практично ніколи не збігається з паритетом.

За ступенем гнучкості розрізняють валютний курс:

– **фіксований** – офіційно встановлене співвідношення між національними валютами. При такому способі встановлення валютного курсу держава допускає ринкові коливання курсу лише у певних межах. У разі, коли ринкова ситуація загрожує більш значним відхиленням курсу, Центральний банк втручається у стан ринку валютною інтервенцією, тобто купівлею-продажем відповідної валюти у необхідних обсягах. Це передбачає наявність у центрального банку достатніх офіційних резервів у відповідній валюті;

– **плаваючий** – встановлюється на валютному ринку під впливом співвідношення попиту і пропозиції валюти. Плаваючі валютні курси більш точно відображають реальну вартість валюти, але вони можуть різко коливатись під впливом короткострокових кон'юнктурних факторів. Такі курсові стрибки стають додатковим фактором макроекономічної нестабільності, підвищення ризиків і зростання цін, яке включає в себе елемент страхування від валютного ризику.

Різновидом плаваючого валютного курсу виступає кероване плавання, коли центральний банк не бере на себе конкретних зобов'язань із утримання курсу на певному рівні чи в певних межах, але реально впливає на формування валютного курсу різними засобами.

У сучасній валютній системі застосовуються різні види змішаних валютних курсів, які мають ознаки і плавання, і фіксації. Наприклад, використання так званого «валютного коридору». У цьому режимі курсоутворення встановлюються певні межі коливання курсу вгору і вниз («коридор»), в яких валютний курс коливається вільно. Центральний банк починає втручатися лише тоді, коли рівень курсу або його відхилення переходять за межі «інтервенційних точок».

Девальвація – це стійке та тривале зниження курсу; ревальвація – підвищення курсу національної валюти.

В умовах девальвації національної валюти (зниження курсу) експортери можуть знижувати ціни, підвищувати свою конкурентоспроможність та отримувати експортну премію при обміні іноземної валюти на здешевілу національну. Така ситуація за інших рівних умов сприяє експортоорієнтованому зростанню ВВП та підвищенню рівня зайнятості. Одночасно ціни імпорту в національній валюті зростають, ввіз товарів зменшуються. Скорочення імпорту може сприяти імпортозаміщуючому зростанню виробництва у відповідних галузях, а відтак, і загальному економічному зростанню.

Однак, при девальвації національної валюти зростає тягар боргів в іноземній валюті, оскільки на їх погашення необхідно більше національної валюти. Іноземним інвесторам стає не вигідно вивозити прибутки, проценти та дивіденди, які вони отримують у національній валюті країни перебування.

Платіжний баланс країни, валюта якої девальвувала, активізується (за інших рівних умов). Тому зниження курсу національної валюти може свідомо використовуватись для вирівнювання зовнішньоекономічних диспропорцій та пожевлення національної економіки. По суті, на цій основі й виникають «валютні війни» між різними країнами.

Одним із найсуттєвіших елементів міжнародних валютних відносин є світовий валютний ринок.

Валютний ринок – це: підсистема валютних відносин у процесі операцій купівлі-продажу іноземних валют і платіжних документів в іноземних валютах; інституційна інфраструктура (сукупність установ і організацій – банки, валютні біржі, інші фінансові інститути), що забезпечують функціонування валютних ринкових механізмів. Валютний ринок – це система стійких економічних та організаційних відносин, пов'язаних з операціями купівлі-продажу іноземних валют та платіжних документів в іноземних валютах⁹⁹.

Існує чотири групи суб'єктів валютного ринку:

- державні установи, основне місце серед яких займають центральні банки та казначейства окремих країн;
- юридичні та фізичні особи, зайняті у різноманітних сферах зовнішньоекономічної діяльності;
- банківські установи, які забезпечують валютне обслуговування зовнішніх зв'язків, особливо брокерські контори;
- валютні біржі та валютні відділи товарних та фондових бірж.

Основні суб'єкти світового валютного ринку – великі транснаціональні банки, що мають розгалужену мережу філій і використовують в операціях сучасні засоби зв'язку, комп'ютерну техніку.

Територіально валютні ринки, як правило, прив'язані до великих банківських і валютно-біржових центрів, оскільки в ряді країн поряд із міжбанківською торгівлею валютою існують і спеціальні валютні біржі. На сьогодні сформувалися такі найбільші регіональні валютні ринки: Європейський (з центрами в Лондоні, Франкфурті-на-Майні, Парижі, Цюріху); Американський (з центрами в Нью-Йорку, Чикаго, Лос-Анджелесі, Монреалі); Азіатський (з центрами в Токіо,

⁹⁹ Лагутін В.Д., Журба О.М. Економічні ефекти державного регулювання валютного ринку. Вісник Черкаського університету. Серія «Економічні науки», 2017. № 2. С. 37–45.

Гонконгу, Сінгапурі, Бахреїні). Річний обсяг операцій на світових валютних ринках сягає понад 250 трлн дол. США.

Важливим інструментом валютного ринку виступає Співтовариство всесвітніх міжбанківських фінансових телекомунікацій (СВІФТ), яке було створено в 1973 р. 239 банками п'ятнадцяти провідних країн світу. Зараз у системі СВІФТ бере участь понад 3000 банків із 80 країн (США, Канада, країни Західної Європи та переважна більшість країн Східної Європи). Міжнародні центри розрахунків цієї системи розміщені в Голландії, Бельгії, США.

Наслідки макроекономічної (фіскальної, монетарної і валютної) політики у малій відкритій економіці в короткостроковому періоді дають можливість аналізувати модель Мандела-Флемінга. Для побудови цієї моделі припускають:

- по-перше, що рівень цін у короткостроковому періоді є незмінним;
- по-друге, що мала економіка країни не може впливати на динаміку світової процентної ставки (i^*);
- по-третє, у цій відкритій економіці існує абсолютна мобільність капіталу;
- по-четверте, у малій відкритій економіці внутрішня процентна ставка дорівнює світовій ($i=i^*$).

Зобразимо модель Мандела-Флемінга графічно. Проте у двовірному просторі неможливо одразу показати взаємозв'язок трьох змінних – доходу Y , обмінного курсу q та процентної ставки i . Тому будують два графіки, приймаючи в кожному з них одну з величин за незмінну. Обидва графіки ілюструють модель Мандела-Флемінга з різних точок зору.

Відкладемо по горизонтальній осі дохід (Y) – обсяг національного виробництва, по вертикальній – процентну ставку (i) (рис. 19.3). Проведемо горизонтальну лінію, яка позначає рівень світової процентної ставки. Особливостями цієї графічної моделі є, по-перше, те, що модель зображується в системі координат ($Y-i$). По-друге, положення й переміщення кривої IS^* залежать від рівня обмінного курсу [$IS^*=IS(q)$]. Тому зі зростанням обмінного курсу крива IS^* переміщуватиметься вліво, бо чистий експорт країни змен-

шується, вітчизняні товари на світових ринках дорожчають, а іноземні товари для резидентів – дешевшають.

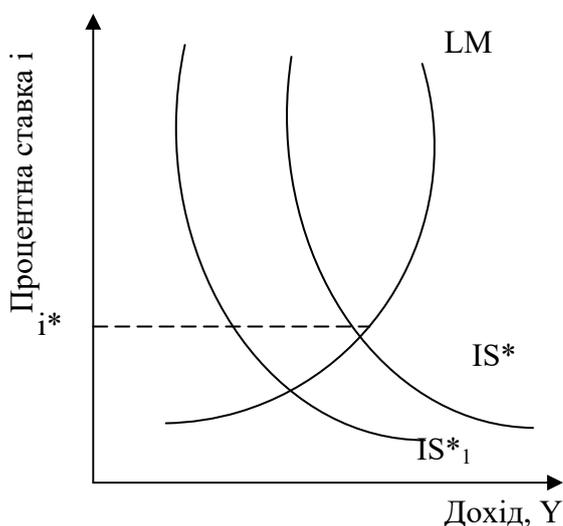

Рис 19.3. Модель Мандела-Флемінга у системі координат доходу та процентної ставки (Y-i)

Якщо національна процентна ставка нижча за світову, то вітчизняні інвестори вивозять капітал в інші країни, де рівень його прибутковості вищий. Для цього вони обмінюють національну валюту на іноземну. Пропозиція національної валюти зростає, що знижує валютний курс. Це підвищує конкурентоспроможність вітчизняних товарів на світових ринках, а чистий експорт вітчизняної економіки зростає. Крива IS^* переміщуватиметься праворуч доти, поки національна процентна ставка не зрівняється зі світовою.

Протилежний процес розвиватиметься тоді, коли національна процентна ставка перевищує світову. За таких умов рівень прибутковості капіталу у країні вищий, ніж за кордоном. Попит на національну валюту зростатиме, оскільки іноземні інвестори купуватимуть активи цієї країни. У результаті обмінний курс валюти країни підвищиться, що супроводжуватиметься зменшенням чистого експорту. Крива IS^* переміщуватиметься ліворуч доти, поки обмінний курс не зрівняє національну процентну ставку зі світовою.

Отже, рівновага на товарних і грошових ринках досягається у точці і перетину кривої IS^* зі світовою процентною ставкою i^* та кривою LM^* .

Модель Мандела-Флемінга можна зобразити й у системі координат – доходу Y та обмінного курсу q (рис. 19.4). Тепер вважаємо, що національна процентна ставка уже встановилася на рівні світової та є незмінною. У цьому випадку положення кривої IS^* аналогічне попередньому, проте внаслідок впливу не процентної ставки, а обмінного курсу. Дохід перебуває в оберненій залежності від обмінного курсу (чим вищий обмінний курс, тим менший один із компонентів – чистий експорт).

Крива LM вертикальна, бо обмінний курс до рівняння кривої LM^* не входить. За даної світової процентної ставки рівняння LM^* визначає сукупний дохід незалежно від обмінного курсу.

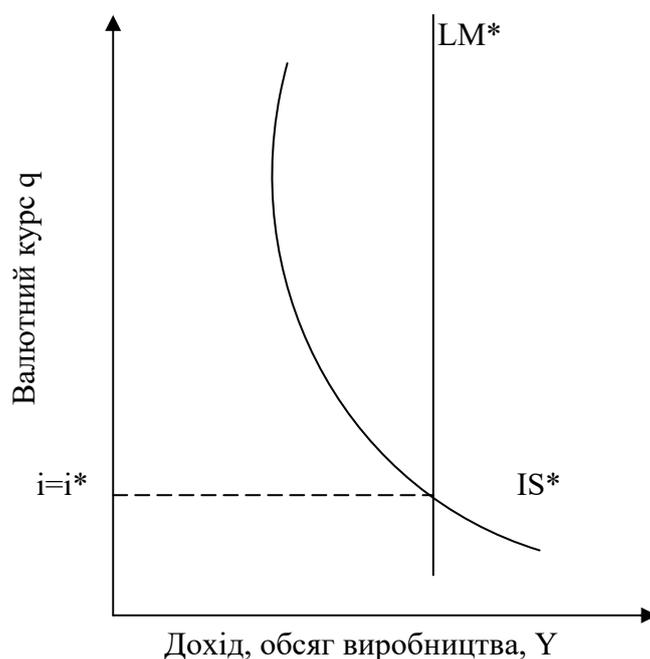

Рис. 19.4. Модель Мандела-Флемінга у системі координат (Y - q)

Рівновага у національній економіці досягається в точці перетину кривих IS^* та LM^* . Ця точка показує обмінний курс

та рівень доходу, за яких ринок товарів і ринок грошей перебувають у рівновазі.

Модель Мандела-Флемінга пояснює причини коливання обсягу національного виробництва і валютного курсу у короткостроковому періоді в малій відкритій економіці.

З цієї моделі випливає, що у системі плаваючих валютних курсів фіскальна політика не впливає на обсяг національного виробництва у малій відкритій економіці. Стимулювальна фіскальна політика підвищує курс національної валюти, що зменшує чистий експорт і зводить нанівець її позитивний вплив на обсяг національного виробництва. Фіскальна політика позначається на обсязі національного виробництва у режимі фіксованих валютних курсів.

З моделі Мандела-Флемінга також випливає, що за фіксованих валютних курсів монетарна політика не впливає на обсяг національного виробництва, оскільки пропозиція грошей саморегулюється для підтримання валютного курсу. Ця політика є ефективною в умовах плаваючого валютного курсу. Вона впливає на обсяг національного виробництва у малій відкритій економіці не через процентну ставку, а через зміну валютного курсу.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть сучасні форми міжнародних економічних відносин.
2. Що таке міжнародна економічна інтеграція та які її організаційні форми?
3. Сформулюйте найважливіші суперечності сучасного світового господарства.
4. Охарактеризуйте платіжний баланс як відображення економічного стану України.
5. Розкрийте зміст теорій зовнішньоторговельної політики та їх еволюцію.
6. Що таке прямі і портфельні інвестиції? Коли, які з них є більш бажаними для приймаючої країни? Чому? Аргументуйте.

7. Проаналізуйте сутність і роль світової валютної системи.
8. Визначте причини і розкрийте форми міжнародної міграції робочої сили.
9. Які тенденції властиві сучасному періоду міжнародної міграції робочої сили?
10. У чому полягає необхідність і які основні напрями інтеграції економіки України у світове господарство?

Визначте та обґрунтуйте, чи правильними є такі твердження

1. Об'єктивною основою становлення та розвитку світового господарства є міжнародний поділ праці.
2. Чистий експорт є позитивним тоді, коли експорт та імпорт зменшуються.
3. Принцип порівняльних переваг вперше сформулював А. Маршалл.
4. Транснаціональною корпорацією є компанія, яка виконує посередницьку роль у міжнародному русі капіталу.
5. Торговельний баланс – це статистичний звіт за певний період, у якому зображено всі вимоги і зобов'язання країни.
6. Котирування іноземної валюти – це здатність національної грошової одиниці обмінюватися на інші валюти.
7. Показник участі країни у міжнародних економічних відносинах залежить від економічного розвитку країни.
8. Політика протекціонізму діє на користь іноземним інвесторам.
9. Світова торгівля ґрунтується на коливаннях курсів валют.
10. Основною причиною міграції робочої сили є ідеологічні мотиви.

Навчальне видання

ЛАГУТІН Василь Дмитрович,
НІКОЛАСЦЬ Катерина Миколаївна,
ЩЕРБАКОВА Таміла Анатоліївна,
СОКОЛОВСЬКА Ірина Петрівна,
ЛЕБЕДЄВА Лариса Валеріївна,
ШТУНДЕР Ірина Олександрівна,
ПОЛІВАНОВ Володимир Єгорович,

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ. МАКРОЕКОНОМІКА

Підручник

У двох частинах

Частина 2

2-ге видання, доопрацьоване, перероблене

Редактор Т. Г. Верета
Комп'ютерне верстання І. І. Віннік
Дизайн обкладинки Г. В. Поліщук

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 16,95. Тираж 500 пр. Зам. 532.

Видавець і виготовлювач

Київський національний торговельно-економічний університет
вул. Кіото, 19, м. Київ-156, Україна, 02156

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 4620 від 03.10.2013 р.